

„Mikor világra jött Budapesten / már írták a törvényeket / Melyek kimondták róla / hogy másokkal / egyenlő nem lehet” – ezekkel a sorokkal indul Bródy János „Akit a hazája nem szeretett” című, 2018 végén az interneten megjelent dala. (A YouTube-on. De utálom, hogy egy Gutenberg-galaxis terméken – először életemben – ezen a módon vagyok kénytelen megjelölni a száz év múlva nem biztos, hogy visszakereshető forrást: https://www.youtube.com/watch?v=sM_lhkcaoKg&list=RDsM_lhkcaoKg&index=1)

A versek s dalok címeivel kiemelkedő történelmi pillanatokban oly felemelő ritkasággal esik meg, hogy egy sorban képesek homogenizálni valaminek a velejét. Ez a dalcím a magyar zsidó történelem – mind az egyének, s mind a törzs (oly különleges elbeszélésű nép-töredék) – magyarsággal való viszonyának tragikus történetét és konklúzióját összegzi. Egyébként történelmi begyökerettséggel hivatott szerzőtől, hiszen Bródy János dédapja, Nádas Péteréhez hasonlóan (a Mezei testvérek, Mór és Ernő) (Bródy Zsigmond, Miskolc, 1840 – 1906, Budapest) szintén az első, irányító és mutató magyar zsidó értelmiségi réteg pionírja volt. (Költő: *Tíz magyar költemény, írta egy zsidó-magyar*, Pest, 1840 – újságíró, laptulajdonos, főrendiházi tag, mecénás.)

Maga a dal felütése, s majd a rá rímelő strofa vége: „És a hátsó padban ülve kellett megtanulnia / Hogy az igazság szabadabbá tesz / de neki nem lehet igaza.” Szaktörténeteszi pontossággal, valamint a költészet sűrítő és a zene „érzéki-erotikus” eszközeivel foglalja össze a rendszerváltás kora (1988–2018) summáját („from”...), mintha krónikás elődjét, Tinódi Lantos Sebestyént hallanánk. A dal felépítésében szintén bravúros meglátás, hogy a rendszerváltás korszakáért s a beléje fektetett bizalom összeomlásáért nemcsak ez a nagy reményekkel indult korszak a felelős, hanem a sokkal mélyebb elemzés hiányból keletkező illúzió, amely a holokauszt vagy az abba torkoló Horthy-korszak vége után csapdába (rabságba) ejtette a túlélő ittmaradókat, azaz: bennünket. „Szerette volna hinni / mikor az ország felzabaldult (mert neki felzabaldulást jelentett az 1945-ös tavaszi fordulat, sőt: az impériumváltás is – K. J.) / Hogy egy szebb jövő felé tart / és nem tér vissza a múlt.”

A Kádár-kor szülte kritikus, ellenálló attitűd svungjából és emlékeiből most elemi erővel föltört szerzemény azt is képes volt

(Szerk. folytatása a 79. oldalon)

TARTALOMJEGYZÉK TABLE OF CONTENTS

- 2 Mándy Stefánia 100 (három vers)
Stefánia Mándy at 100 (three poems)
- 4 Kőbányai János: Magyar zsidók a Sargentini-jelentésben (publicisztika)
János Kőbányai, “Hungarian Jews in the Sargentini Report” (polemics)
- 7 Konrád Miklós: A magyar zsidóság aranykorának árnyoldala
(tanulmány)
Miklós Konrád, “The Underside of the Golden Age of Hungarian Jewry” (article)
- 19, 85 Kántor Zsolt versei
Zsolt Kántor, Poems
- 20 Vajda Júlia: Háttértörténetek (pszichológiai mélyinterjúk)
Júlia Vajda, “Background Stories” (psychological interviews)
- 38 Vajda Mihály: Populizmus – esetleges feljegyzések, melyek jól illenek Stefan Zweig tapasztalataihoz (esszétöredék)
Mihály Vajda, “Populism: Potential Notes, which Apply to Stefan Zweig’s Experiences” (essay fragment)
- 40 Barbara Smitmans-Vajda: Remény és utópia vagy rezignáció és elkeseredés?
(tanulmány)
Barbara Smitmans-Vajda, “Hope and Utopia, or Resignation and Despair?” (essay)
- 52 Véri Dániel: Vajda Lajos zsidósága: rétegek és kontextusok (tanulmány)
Dániel Véri, “Lajos Vajda’s Jewish Identity: Layers and Contexts” (essay)
- 72 Faragó Borbála: Trauma és emlékezés:
gondolatok Mándy Stefánia 100. születésnapjára (tanulmány)
Borbála Faragó, “Trauma and Memory: Remembering Stefánia Mándy on her 100th Birthday” (essay)
- 74 Nógrádi Gábor három elbeszélése
Gábor Nógrádi, Three narratives
- 80 Leo Perutz: A sarabande (elbeszélés)
Leo Perutz, “The Sarabande” (detail from his novel *Night under the Stone Bridge*)
- 86 Haklik Norbert: Zsófi néni, született Oroszlán (regényrészlet)
Norbert Haklik, “Aunt Zsófi, né Oroszlán” (novel fragment)
- 96 Avigdor Hameiri: Pokol a földön
(részlet az oroszországi fogságáról szóló riportregényből)
Avigdor Hameiri, “Hell on Earth”: details from a novel about his experiences as a Russian prisoner of war during the second half of World War I
- 109 Soros Tivadar: Szibériai Robinsonok
(részlet az oroszországi fogságáról szóló önéletrajzból)
Tivadar Soros, “Robinsons in Siberia”: details from a novel about his experiences as a Russian prisoner of war during the second half of World War I
- 126 Lengyel Andrea: Kozma Lajos, a modern magyar iparművészet
reneszánsz embere (kiállítás-kritika és életrajz)
Andrea Lengyel, “Lajos Kozma: Renaissance Man of Modern Hungarian Applied Arts” (exhibition critique and biography)
- 137 Hidvégi Máté: Korunk tévelygőinek útmutatója. Schöner Alfréd köszöntése
Máté Hidvégi, “Guide to the Lost Souls of Contemporary Life: Salutation to Alfréd Schöner”
- 139 A holokauszt krátere peremén születettek nemzedéke
(két nekrológ: Berkovits György, Székelyi József)
“Generation Born on the Edge of the Crater of the Holocaust: Obituaries for György Berkovits and József Székelyi”
- 141 Figyelő
Observer

A nyomdába adás előtti pillanatban érkezett Randolph L. Braham halálhíre, ezért nem szerepel a búcsúnk a tartalomjegyzékben és a Summary-ban.

Mándy Stefánia

100

A cédrus

Csontváryé

Én nem kívántam szólani
a szó szólt

és hallgattak a fák a nagy kövek
páfrányos táj bámult az égi hegyre
arany mangófa ölnyi zöld tövek
e buja táj itt nem az én világom

a cédrust láttam most már visszavágyom
áldott kopárság még adj még erőt
a vizek szélén van az én lakásom
ahová inni jár a szarvas és az őz
örök időn vontam keskeny csapásom
s ha úgy van hogy a halál megelőz
most nem tudok már többé nem születni
most mindig új életre eljövök
lány talpaimba szegeket veretni
tehozzád szólni élteim levetni
új és új halállal sorsodhoz nővök

Szólószonáta

két sorsra

bartóknak és menubinnak

hazátlan hang hazája
törmelékidő
kibontja pontját
egyetlen vonallá
hazátlan húr a másik tengeren
egy szikra útja másik éjszakában
egy másik útra gyújtja fel vonó
a hangok útiránya felfeszítve
egy másik pálya bolygó test az égen
egy másik ég örökre vonuló
a másik ég a hangban
ég jehudi
szóló helyette szól
belőle
tördelt egész
minden magány jövője
hogy felszökött
szökött előre
hazátlan térből
otthon az időbe
egyetlen pontot
végtelen
vonallá

Vázlatok egy Vajda-archoz

nevezni azt lehet mi lenni vár még
 a gyűrt szírom szemhéjjá simulását
 a főhajtást a hattyúszárnyú fánál
 a végtelenbe oldott gyolcsok mézsfehérjét
 egy lassú lejtő áldó ütemét
 a hegy a fű a némaság növéstét
 amit örökké omló fal takar

de jeltelen maga a zuhanó ég
 szénné szűrt kín fekete lángolása
 dőlt égre nyújtott pusztá kar
 szegecselt arca végső rándulása
 a név ahol a névtelenbe hal

fejét lehajtja jel van homlokára
 halvány vonal az égő pusztaságban
 arcán a sziklák színe árny se fény sehol
 vállán a báránybőr még ősalakban
 az ujjak sorsa oldozásra vár

amerre ment az útnak vége nem volt
 nem volt az út a fák fordítva álltak
 lába alatt az ég forró homokja
 szikár növények rossz lapockacsontján
 a szárnyverésnek semmi dolga már
 bordák vasrácsán sütött át a menny

a lámpa rajza ég az egy kenyér a kornak
 áttetsző ábra szemhéjünk falán
 egy kő csiszolva nem múló időnek
 tört fűzfaág szentendre ostorául
 tornya növőben madár száll a rácsra
 kis házai – egy tűnt jövő lakása

az ujjak sorsa hangtalan betöltve
 ablakán át az örök óra látni
 fehér tükrén a tánc még feketébb
 de lámparajza ég karéja bent növekszik
 a kés a kéz a hal szivünkbe veszve
 halászatát kopár bot hirdeti

Kőbányai János *Magyar zsidók* *a Sargentini-jelentésben*

A magyar társadalomnak a 20. század alatt oly töredékesre repesztett tömbjeit – a „fecsegő felszín” és a „hallgat(a)ó mély” szintjein egyaránt – a 2018-as választásokat megelőző, s majd azt követő hónapok mint egy roppant mozsár morzsolta zúzalékosra. Ezt a már önálló állagát veszített materiát őrli még képlékenyebbre a Sargentini-jelentés, bár hogyan szítálják is tovább a brüsszeli procedúrák. Aki mellette áll: „hazaáruló”, aki pedig ellene, az az autokrata, korrupt, diktatúrába fejlődő rezsim híve. E lebutított antinómiák malmai forgatják, karistolják önmagának is felismerhetetlen masszává a jelenlegi magyar közvéleményt, közgondolkodást, szellemi életet – vagy inkább a karikatúráját. Ez nagyobb katasztrófa, mint bármely demokráciahiányos diktatúra berendezkedése. (Noha éppen ez a tudati paralízis mindenfajta diktatúra kiépülésének feltétele, mint ezt már tapasztalni.) Koromnál fogva, diktatúrában nőttem fel (a Kádár Jánosról elnevezettben), de ott a fogalmak, szellemi frontvonalak s ennél fogva a politikára is lefordítható cselekvések, kulturális megnyilvánulások körülhatárolhatók maradtak, hogy e szilárd fogalmak és a körülöttük kikristályosodó kisközösségek és gondolatrendszerük adjanak reményt, hogy a külső béklyók lehullásával a 20. században többször is megtorpanásra ítélt magyar polgári társadalom végre kivirágozhasson. Igaz, a Kádár-korszak nem alakoskodhatta magát demokráciának, s ezért minden nyűgét szerencsétlen külső körülménynek tudtuk, s nem a magunkénak.

De hát a Sargentini-jelentésről s azon passzusához szeretnék hozzászólni, amelyhez közöm van, tehát rálátásom, némi helyzetismerettel rendelkezem róla, s mindezért megkerülhetetlen felelősségem.

Az expozícióban miért és mit kerülgetek itt, a széléről kanalizva, mint a forró tejbegrízt, ahelyett, hogy a jelenénél vágnék bele a mondandómba? Azért – és a legfelháborítóbb – mert a szavaknak, az írásnak ebben a zúzalékban elveszett az autonóm helyi értéke, s szándékom ellenére csak valamelyik oldalra sodor, s nem enged hozzáférni magához a „dologhoz” Bocskai István-i értelemben:

„Sem a dialektikához, sem a retorikához nem tudunk, a *dolgot* őt *magát* nézzük” (By the way, így folytatva: „csak a mi nemzetünk javát és magunk megmaradását”).

Miért kell – *hic et nunc* – megszólaljak, bármit zúdítsak is magamra? – ezen őrödtem a jom kippuri böjt kérdező-tisztító óráiban. Ha más „illetékes” nem, akkor valakinek – és nemcsak az eleve ellenérdekelt, *so called* „oldalnak” – meg kell válaszolnia a magyar zsidóságról szóló passzusokat, a „cinkos némaság” ódiúmat elkerülendő. Ugyanis maga a „dolog” a sokrétű valósághoz, s nem egy érdekez, vagy pártálláshoz tapadó történet rögzítése lényegesebb, bármilyen, lehet kívánatos vízió szerkezete köré szőtt elbeszélésnél. Ezt követeli a megkapaszkodás ösztöne is, amely nem engedné magát kavartatni az öntudatlanul örvénylő zúzalékkal. S ezt követeli meg maga a tárgy – sors és „sorstalanság” – a magyar zsidóság méltósága is.

Ugyanis ez az igazság nem engedhet át a *bábád* nemzetközi, s történelmünkötől idegen magyarországi lerakata könnyen leüthető lasztijának, s ami még dühítőbb: hogy jövök ahhoz, hogy egy vélemény partjára kerüljek Bayer Zsolttal? (Aki embert „féhérjehalmaz”-nak titulál, azzal nem lehetek egy szakmai közösségben.) Ez utóbbiért neheztelek leginkább a holland EP-képviselő asszonyra. A magyar demokrácia, közélet tisztaságáért érzett legitim aggodalmát és buzgóságát ugyanis teljesen lerontja, ha valótlanosságokkal (eufemizmus) ékíti. S ha ez őt nem is érdekli, de engem annál inkább: a szerencsétlen néptöredék, a magyar zsidóság helyezte a számára távoli tájon, ahol én viszont „Itthon vagyok. S ha néha lábamhoz térdepel/ egy-egy bokor, nevét is, virágát is tudom”. Ugyanis a Sargentini-jelentés a sokszorosan sújtott-szabdalt közösséget bűnbak helyzetbe hozta.

Most már ki kell mondani – a Sargentini-jelentésnek a magyar zsidókra vonatkozó része úgy hazugság, ahogy van. Jobb is idézni a maga teljességében, mint pártreferenciák sekélyén összefoglalni, mint ez sajnos jellemzi a honi diskurzust. (Néhány mondat csupán. Azaz: elenyésző tétel – mint ezt a

jelentés elszánt hívei is kénytelenek voltak konstataálni, s noha e distinkcióban benne zengett, hogy maguk is hazugságnak tartják, de ez a „szentesített cél” hevében nem tartották fontosnak kimondani. Vajon néhány csöpp cián nem halálosan mérgező az egész tál leves tengerében?)

[50] A magyarországi látogatását követően 2014. december 16-án közzétett jelentésében az Európa Tanács emberi jogi biztosa jelezte, hogy aggasztónak tartja a rasszizmussal és az intoleranciával kapcsolatos magyarországi helyzet romlását, amelyen belül a cigányellenesség az intolerancia legkirívóbb formája, amiről a romákkal szembeni különösen durva, akár erőszakos cselekmények, félkatonai szervezetek felvonulásai, valamint a romák lakta falvakban tartott őrzáratai is tanúsodnak. Kiemelte továbbá, hogy a magyar hatóságok által tett, az antiszemita beszédet elítélő nyilatkozatok ellenére visszatérő probléma az antiszemitizmus, amely gyűlöletbeszéd, valamint a zsidók és a zsidó tulajdon ellen elkövetett erőszakos cselekmények formájában nyilvánul meg. Ezen kívül megemlítette a migránsok, köztük a menedékkérők és a menekültek ellen irányuló idegengyűlölet, valamint az egyéb társadalmi csoportokkal, köztük az LMBTI személyekkel, a szegényekkel és a hajléktalanokkal szembeni intolerancia kiújulását. A Rasszizmus és Intolerancia Elleni Európai Bizottság hasonló aggályokat fogalmazott meg a Magyarországról szóló, 2015. június 9-én közzétett jelentésében.

[56] Az Európa Tanács Miniszteri Bizottsága 2017. július 5-i állásfoglalásában azt ajánlotta a magyar hatóságoknak, hogy javítsák tovább és állandósítsák a zsidó közösséggel folytatott párbeszédet, tekintsek legfőbb prioritásnak a nyilvános antiszemitizmus elleni fellépést, tegyenek folyamatos erőfeszítéseket az összes faji és etnikai indítatású vagy antiszemita cselekedet, köztük a vandalizmus és a gyűlöletbeszéd megelőzése, azonosítása, kivizsgálása, bíróság elé vitele és szankcionálása céljából, valamint fontolják meg a jogszabályok oly módon történő módosítását, hogy a lehető legszélesebb körű jogi védelmet lehessen biztosítani a rasszista bűncselekményekkel szemben.

[57] A jelenlegi magyar kormány 2012-ben 50%-kal emelte a holokauszt túlélőinek életjáradékát, 2013-ban létrehozta a Magyar Holokauszt – 2014 Emlékbizottságot, a 2014-es évet a holokauszt emlékévé nyilvánította, elindította több magyarországi zsinagóga és zsidó temető felújítási és helyreállítási programját, és jelenleg előkészíti a Budapesten megrendezendő 2019. évi Makkabi Európa Játékokat. A magyar jogszabályi rendelkezések a gyűlölködéssel vagy a gyűlöletkeltéssel, köztük az antiszemita vagy a holokausztot tagadó, vagy lealacsonyító cselekményekkel kapcsolatban több jogsértő cselekményt is meg-

határoznak. 2015–2016-ban Magyarország kapta a Nemzetközi Holokauszt-emlékezési Szövetség (IHRA) elnöki tisztségét. A 2018. március 15-én Budapesten tartott beszédében azonban Magyarország miniszterelnöke olyan polemikus, köztük nyilvánvalóan antiszemita sztereotípiákon alapuló támadásokat intézett Soros György ellen, amelyek büntethetőnek minősülhettek.

Minden fogalmazás (akár értelmes beszélgetésnek is) epikai követelménye, hogy a szereplőit azonosítani lehessen. (Például ki nyúlja le a „zsidó tulajdont”? A jelenlegi vezetés? Magánszemélyek, csoportok? Legalább egy példát tetszett volna eligazítótól – ugyanis ez a vád igen rossz emlékü eseményekre hajak és rímmel.) A magyar jobbra és balra hordó diskurzus meddő és ezért önpusztító vitájának az áll a központjában, hogy a jelentés-vádirat célkeresztjében a magyar társadalmat, vagy a magyar kormányt kell keressük? (Elismerem, a rangos imázsú fórum, ahol a Sargentini-jelentés megjelent, nem tette lehetővé, hogy az ott elhangzott és megolvastatott szöveget kommentár nélkül hagyja a magyar közélet.) Ezért a szerző a felelős. (S persze a szerkesztő – az vajon ki? Az egész Európa Parlament? Ez a szöveg a *Múlt és Jövő*-ben nem jelenthetett volna meg. Nem a tartalma miatt, hanem azért, mert a tartalmat nincs kire vonatkoztatni, ez pedig minden írásmű funkcionális követelménye.)

A szereplők egymás mellé állítása – cigányok, LMBTI személyek – pedig nemcsak sértően lealacsonyító, hanem ostobán sztereotip előítéletes, mert ordít róla a történelmi kontextus ismerethiánya. A magyar zsidók nem kisebbség! Teljesítményük, s nemkülönben a magyar társadalomban és kultúrában betöltött jelentőségük alapján – bármilyen későn is, a 19. század elejétől csatlakoztak a magyar projekthez – Tas, Huba, Töhötöm törzsei begyökereszettségével rendelkeznek. Jelenlegi létszámuk, valamint siralmas – „halott arcán növekvő szakáll”-jelenlétük sem engedi meg, hogy így használják fel tragédiájukat. S nemcsak azért, mert művük – a modern Magyarország – elpusztításuk után is benne él a magyar társadalom és kultúra „félrecsúszott nyakkendőjében”, hanem – tragikus paradoxon – azért, mert éppen ez a siker lett egyúttal apokaliptikus sorsuk (sorstalanságuk) oka is. Ha az „antiszemitizmus” szóval/fogalommal használjuk, tudni illene, hogy mik voltak a magyar antiszemitizmus pusztító eredői, amelyek nem hasonlíthatóak a cigányok és LMBTI személyek elleni ellenérzésekhez vagy előítéletekhez. Ahogy a zsidó fogalma is bajosan definiálható, úgy az antiszemitizmusé is. Kertész Imrénk felismerése szerint az antiszemitiz-

mus a holokauszt tapasztalata után: gyilkosságra felbujtás. Egy zsidó (kulturális) folyóirat szerkesztőjeként a terepen dolgozva tanúsíthatom, hogy ilyen indulat, akarat a magyar kormányzatokat – mióta eszméletemet tudom – nem jellemezte, társított szemlehungyás, vagy tűrés szintjén sem. (A Magyar Gárda, a cigánygyilkosságok – amire céloz, de gyáván nem nevez meg a jelentés, mind a Gyurcsány–Bajnai-kormányzás idejéhez kötődnek.) A jelenlegi magyar társadalomban tradicionálisan sok előítélet (irigység, sőt: kisebbségérzés), idegenkedés él a zsidókkal – elsősorban az úgynevezett „nem zsidó zsidó” rétegükkel szemben, azonban eltökélt gyilkos szándékkal – egykori szociográfusként sem – nem találkoztam. Az emlékezetpolitikai harcok és az e téren valóban sikertelen iszapbirkózás nem lehet egy egzisztenciális következményeket megcélzó jelentés érve. (Nem voltam még nem zsidó, azonban mesterségemnél fogva elképzelem, hogy milyen elképesztő akaratot, önbírálat-képességet kíván az „öngyilkos” hagyománnyal – Pap Károly után – és megvalósulásával a magyar holokauszttal szembenézni, amiért a magyar kollektív én, emlékezet, s bizony felelősség a maga gyázmunkáját még nem végezhetette el. A Sargentini-jelentés illetéktelenül, s ami kártékonyabb: kontraproduktívan avatkozott bele a lehet, soha sikerrel nem gyógyító, s ehelyett mindkét felet oly végzetesen és a végletekig elszegényítő folyamatba.

Ehhez kapcsolódik a „zsidó tételek” egyetlen konkrétuma a 2018. március 15-i Orbán-beszéd „büntethetőnek” minősítése „eshetőségéről”. (Most mellőzzük: miért a jelentésben, s miért nem előtte döntötte el a szerző – *Le style est l'homme même* –, hogy büntethető-e, vagy nem ez a beszéd, s ehelyett miért itt meztelenkedik dilemmáival?) A beszédet aznap többször is néztem-hallgattam a kormánytelevíziókban. A Soros Györgyre vonatkozó részletnek (írtam is róla minapi könyvemben) nincs semmilyen büntetőjogi asszociációs lehetősége. Tanulása, a jelennek és múltnak „mélységesen mély kútjába” való leereszkedés szempontjából annál inkább. Orbán Viktor a „Gyuri bácsi” kitételrel személyes, s egyfajta familiáris elbeszélésbe szötte a

maga, s az általa megtestesített magyar nép „totem és tabuja” köré homogenizálódott traumatikus tudatát. (A szerkesztőtől – az én írásomat közlőtől – itt kérem, hogy ide illessze be a Sorost és Orbán Viktort és miniszter társait ábrázoló, mára ikon-tanúsággá vált fotót, s a jelenségről szóló cikkem linkjét.)*

A Magyarországot folyamatosan elárasztó Soros-plakátok – erre épített a beszéd e kitétele – nem antiszemita, hanem antikulturálisak. Noha közvetve minden kultúraellenesség magában hordozza az antiszemita, -muszlim, -migráns... stb. gyilkos elutasítást. Ez az ön- és másokat pusztító betegség bizonyos történelmi körülményeknek köszönheti a kifejlődését. (Egy mondatban összefoglalva a köz-helyszerűen ismert magyar kontextust: a magyarrá vált zsidóság töltötte be a különös magyar történelmi fejlődésből hiányzó polgárság szerepét. Orbán Viktor hasonlóan összegezte a jelenséget: 2016. október 16-án, az MTK pálya avatásán: „Az MTK megőrizte és átmentette az utókor számára a zsidó polgári hagyományt, amely gazdaggá tette Magyarország életét, és amely nélkül ma szegényebbek lennénk. Köszönjük nekik.” Az akár történelminek is számító beszédet Judith Sargentini azért – sem – ismerhette, mert az egyébként valóban védelmére szoruló baloldali és liberális sajtó csak a beszédet kísérő füttyről számolt be, s mivel szem- és fültanúja voltam – az abban az évben meghalt, egykori bergen-belseni rab apámnak is beszámolandó odaföltre, aki a zsidóságát az MTK-drukkerségben élte meg – kénytelen voltam a folyóiratomban dokumentálni. *MésJ* 2016/4.) Ha ez a valóban tragikus, s az 1848-as „zsidó kravallokkal” indult és Auschwitz kéményein máig föl-föl szivárgó jelen(nem)lét nem konvenial a szintén történelmi és földrajzi körülményeinek köszönhetően jóval korábban, távolabbi földrészekben, a gyarmatosítás során lebonyolított mini-holokausztok anyagi tőkéjéből felépített nyugati demokráciák számára, akkor Magyarországot nem kellett volna felvenniük díszes társaságukba.

Bár, ha ez lenne a mandátumvesztő kritérium, akkor a saját társaságuk azonossága is sok-sok legitimitációs kérdőjelet görbít elénk.

* Ezt a cikket eredetileg a *Népszava* Szép Szó rovatának küldtem, ahol az utóbbi időkben rendszeresen közöltem, különösen a 2018-as parlamenti választásokkal kapcsolatban. Itt visszautasítottatván az *Élet és Irodalom*-nak küldtem el a kéziratot, végül a *HVG* online biztosított nyilvánosságot – a felgyorsult időben, amikor egyre nyilvánvalóbbá vált a passzusok igazsághiányossága –, de jelentősen megrövidítve. Legnagyobb sajnálatomra nemhogy az említett (már ikonikussá vált) fotót, és a *Népszavában* – „Totem és Trauma” (2017. nov. 11.) megjelent cikkem linkjét nem közölték, hanem magukat a Sargentini paragrafusokat sem, ezért az olvasó nem szembesíthette saját maga a cáfolatot azzal, amire vonatkozott. Tehát – nem először – a *Múlt és Jövő* „szamizdat” nyilvánossága őrzi meg e sorsdöntő jelentés-ítélet korrekcióját az érintett részéről – sajnos nem a jelent alakító, hanem csak a történelmek nyomot hagyó funkcióval.

Konrád Miklós

A magyar zsidóság aranykorának árnyoldalai

Csalódott zsidók a dualizmus idején

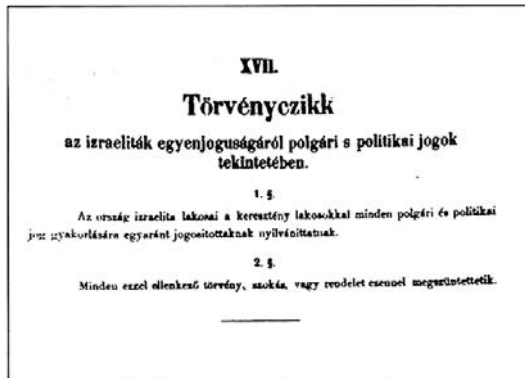
A dualizmus korát szokás a magyar zsidóság aranykorának nevezni.¹ Identitástörténeti szempontból a minősítés vitatható, hiszen a tömegesen csak az 1860-as évektől magyarosodó és szekularizálódó zsidóság számára az önmegkérdőjelezéstől mentes premodern zsidó azonosságtudat éppen ebben a korszakban adta át helyét a többes kötődések révén feszültségekkel terhes modern zsidó identitásnak.² Ha azonban a zsidók gazdasági és társadalmi felemelkedését nézzük, részvételüket az ország modernizációjában és kulturális életében, a minősítés kétségtelenül indokolt, amiként abban az esetben is jogos, ha a kritérium az állam és a keresztény magyar társadalom magatartása a zsidó lakosság iránt. A korszakot megelőző, a 18. század végétől enyhülő mértékű jogfosztottság századaihoz, illetve a *numerus clausus*sal induló és a zsidótörvényekbe, majd a deportációba torkolló Horthy-érához képest a pódium első helye vitathatatlanul a dualizmus fél évszázadát illeti meg. Az ország izraelita lakosait a keresztényekkel egyenjogúsító 1867. évi XVII. törvénycikket követően az 1895. évi XLII. törvény cikk a zsidó vallást egyenlő rangra emelte az ország bevett vallásfelekezeteivel. A liberális nacionalizmushoz zömében a dualizmus végéig hű politikai és kulturális elit a zsidók nyelvi és kulturális elmagyarosodását kívánatosnak és hatásában üdvösnek nyilvánította, az elmagyarosodott és a magyar állameszmét támogató izraelitákat a magyar nemzet teljes értékű tagjainak minősítette, az antiszemitizmust elítélte.³

De miként értékelték helyzetüket azok a zsidók, akik erről a dualizmus korában a nyilvánosság előtt nyilatkoztak? Úgy ítélték, hogy az állam ugyanolyan jóindulattal viszonyul hozzájuk és felekezettükhöz, mint az ország keresztény lakosságához, hogy a keresztény magyar társadalom mindjobban befogadja őket, hogy előítéletessége magyarosodásuk előrehaladtával arányosan enyhül?

A kérdést leginkább azoknak a zsidóknak az esetében érdemes megvizsgálni, akik zsidóságukhoz való kötődésük mellett magukat magyarként, a magyar nemzet tagjaként definiálták, és életüket, illetve gyermekeik jövőjét keresztény honfitársaikkal együtt képelték el, velük egyenlőként, általuk teljes jogú és értékű magyarként elismerve. Az egyszerűség kedvéért neológ zsidóknak nevezem őket. Tőlük eltérően a keresztény magyar társadalomba integrálódni nem kívánó ortodox zsidóság zöme a hatalomtól elsősorban azt kívánta, hogy hagyja őt békén, vagyis hagyja élni vallása hagyományos előírásai szerint.⁴ E tekintetben alig lehetett oka panasza.⁵ Mivel az ortodox zsidók nem kívántak a közzsférában elhelyezkedni és nem törekedtek társadalmi befogadásra, az esetleges visszautasítástól is meg lettek kímélve. Mivel a hangzatos alkalmi deklarációkon túl nem azonosultak a magyarsággal, a magyarságukat tagadó antiszemita diskurzus sem okozhatott nekik különösebb fájdalmat. Az antiszemitizmus konkrét, a zsidókat anyagi helyzetükben vagy olykor testi épségükben fenyegető megnyilvánulásainak nyilván az ortodox zsidók sem örültek, de neológ hitfeleikhez képest érzelmileg jobban fel voltak vértézve ellene – mivel természetesnek tartották. A hagyományos zsidó értelmezés szerint ugyanis a zsidóellenesség Isten által népe számára kiszabott terv részét képezte, a Szentföldről bűneik miatt száműzött zsidók a Messiás eljöveteleig a Mindenható akaratából senyvedtek a nem zsidók elnyomása alatt.⁶

Az antiszemitizmus értelemszerűen a cionistáknak sem okozott csalódást, hiszen ideológiájuk kiindulópontját a diaszpórában élő zsidókat sújtó antiszemitizmus kiirthatatlan mivolta, a keresztény társadalomba való integráció lehetetlensége, illetve az ezen integrációra való törekvésnek a zsidó nép számára öngyilkos jellege képezte.⁷

Ami a neológ zsidókat illeti, annyi biztosan elmondható: roppant kevesen voltak közülük, akik

Az emancipációs törvény

helyzetüket olyannyira kilátástalannak látták, hogy megkeresztelkedtek vagy cionisták lettek.⁸ Ezzel azonban nem mondtunk sokat, hiszen attól, hogy valaki megmaradt a magyar nemzettel azonosuló zsidónak, hazájában és keresztény honfitársaiban még csalódhatott. Ám erről, vagy bármely más, önnön társadalmi helyzetükre kimondottan zsidóként reflektáló érzelmeikről a neológ zsidók a nyilvánosság előtt, néhány kivételtől eltekintve, csak felekezeti fórumokon vallottak: zsidó hetilapokban, folyóiratokban, évkönyvekben, rabbik esetében olykor a szószéken. Ez részben azzal magyarázható, hogy az általános közéletben a zsidóknak – a rabbik értelemszerű kivételével – nem illett zsidóként fellépniük, hiszen a konszenzusos megállapodás szerint zsidóságuk megnyilvánulásának legitimitere a magán- és felekezeti életre, a zsinagógára és a hitközségi intézményekre korlátozódott. Ám itt nem csupán egy külső elvárásnak való kénytelen megfelelésről volt szó. A szerepeket maguk a szerzők is szétválasztották. *A Hét* című irodalmi hetilapban, vagy később *Az Újság* című politikai napilapban Kóbor Tamás (zsidó-)magyar értelmiségiként nyilatkozott. Ha (magyar-)zsidóként kívánta elmondani véleményét, ezt az *Egyenlőség*ben, a legolvasottabb neológ zsidó hetilapban tette.

Márpedig ha a felekezeti kiadványokban zsidóként nyilatkozó, a továbbiakban neológ értelmiség gyűjtőnévvel illetett hírlapíróknak, publicistáknak, rabbiknak a magyar zsidók helyzetéről vallott nézeteit vizsgáljuk, úgy kiderül: a dualizmust csak erős fenntartásokkal lehet a magyar zsidóság aranykorának tekinteni. A magyar zsidók helyzetét illetően ugyanis a neológ értelmiség az 1880-as évek elejétől a dualizmus végéig terjedő időszakban csak az 1890-es évek első felében, az egyházpolitikai reformok liberális fellángolásakor mutatkozott relatíve elégedettnek. E néhány évtől eltekintve helyzetértékelé-

sének alaphangja a csalódottság volt. Az alábbiakban ennek az egyre inkább állandósuló érzelemnek a kronologikus állomásait szeretném bemutatni.

A forrásként használható kiadványok terén legnagyobb részben az 1882 novemberétől megjelenő *Egyenlőség* című hetilapra támaszkodom. Egyfelől, mert a dualizmus alatt ez volt az egyetlen neológ lap, amely a kaució letétele révén hivatalosan is jogosult volt a politikai véleménynyilvánításra. Másfelől, mert az 1882-ben Bogdányi Mór által alapított, 1886-tól Szabolcsi Miksa által szerkesztett és kiadott, majd 1915-ben bekövetkezett halála után fia, Szabolcsi Lajos által vezetett hetilap volt az egyetlen neológ időszaki kiadvány, amelynek érdeklődési köre jóval túllépett a felekezeti közélet szűk horizontján, és a politikai eseményeken kívül kiterjedt a magyar zsidók életének, az ország keresztény lakosaival való együttélésüknek minden aspektusára.

TISZAESZLÁRI IDŐK

Nincs hír – jó hír? A kiegyezést és az ország zsidó vallású lakosainak 1867 végén törvényerőre emelt egyenjogúsítását követő bő évtized során a neológ értelmiség, amely az emancipáció előtt a *Magyar Izraelita* című hetilap köré tömörült, alig hallatta szavát. Elhallgatása részben a neológ felekezeti élet általános pangásával, a zsidó polgárságnak a hitközségi ügyek iránti közömbösségével magyarázható, részben a zsidóellenesség enyhe mértékével, úgy is mondhatnánk: a zsidó közösségi szolidaritás kényszerű mivoltának enyhülésével.⁹ Bár Istóczy Győző, a modern magyar politikai antiszemitizmus úttörő figurája első antiszemita beszédét 1875 áprilisában tartotta a képviselőházban, a „zsidókérdés” csak 1880-tól került a közéleti és sajtóviták előterébe. Az 1875-ben Kiss József szerkesztésében megjelent *Zsidó évkönyv*ben a hírlapíró, utóbb történész Acsády Ignác még semmi okot nem látott aggodalomra, sőt bizakodóan írta, hogy a zsidók politikai emancipációja után „egykor bizonyára eljő a társadalmi emancipáció ideje is”.¹⁰ Hét évvel később, 1882 decemberében Acsády már Pauler Tivadart ostorozta, miután képviselőházi beszédében az igazságügy-miniszter helyben hagyta a nyíregyházi törvényszéknek a tiszaezslári perben folytatott eljárását, Acsády szavaival „az egyéni szabadság durva megsértését, a kínzást, a hamis tanúzásra csábítást, a valóban megtörtént bűntények mesterseges elleplezését”.¹¹

A történetírás egyöntetű véleménye szerint az 1880-as évek első felének a tiszaezslári vérváddal

kulmináló antiszemita válsága idején a politikai hatalom egyértelműen és határozottan szembeszállt a zsidógyűlölettel.¹² A neológ értelmiség ezt másképpen látta. Az egyik első, még burkolt szemrehányás a Pesti Izraelita Hitközség rabbijától, Kohn Sámuel-től származott, aki 1880 őszen, a zsidó újévkor tartott templomi beszédében megjegyezte: „Nincsen, ki a nemzet, vagy csak a törvény nevében tiltakoznék e közveszedelmes izgatás ellen.”¹³ Az *Egyenlőség* megjelenésétől fogva elmarasztalta a Tisza-kormányt és az elméletileg liberális parlamenti pártokat, amiért nem léptek fel elég határozottan az antiszemita uszítással, illetve zavargásokkal szemben.¹⁴ Amint írta Neumann Sándor fővárosi ügyvéd 1884 februárjában Tisza Kálmán, a Szabadelvű Párt és az antiszemitizmus viszonyáról: „Nem ő és nem az ő pártja volt annak szülő anyja. Hogy azonban az antiszemitizmus ily nagy terjedelmet vett, azért a teljes felelősség a kormánypártot és a kormányt illeti.”¹⁵

Ez az első kiábrándulás az államnak a zsidó állásjelentkezőkkel szembeni diszkriminációja által keltett csalódás nyilvános hangoztatása előtt is megnyitotta a zsilipeket. Ez a negatív megkülönböztetés olykor arra készítette az állásra pályázókat, hogy a keresztvíz alá hajtsák a fejüket, minekután az áhított állást általában megkapták.¹⁶ A *Pester Lloyd* parlamenti rovatát vezető Sturm Albert már az *Egyenlőség* hatodik számában kikelt Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszter ellen, aki többek között „a zsidók nem alkalmazásával is foglalkozik”.¹⁷ Egy évvel később Neumann Sándor azt vitatta, vajon a következő országgyűlési választásokon támogató-e az a párt és kormány, amely „egyes zsidókat az őket tehetség, képzettség és szorgalom alapján megillető közhivatalnoki pályától elűti, mert zsidók”.¹⁸ Amikor 1884 nyarán az *Egyenlőség* úgy ítélte, hogy „a sokszor fölhánytorgatott jogegyenlőséget írott malaszttá törpíti a lábrakapott előítélet”, elsősorban arra gondolt, hogy bármely érdemet és hírnevet szerez is magának egy magyar zsidó tudós, a budapesti tudományegyetemen „csak a hitehagyás révén juthat a kathedrába”.¹⁹ 1887 nyarán a három évvel korábban indult *Magyar-Zsidó Szemle* című tudományos folyóiratban Mezey Ferenc, a neológ hitközségek és a kormány között közvetítő Magyarországi Izraeliták Országos Irodájának munkatársa is kifakadt: „Széles Magyarországon nincs egyetlen oly osztály, vallásfelekezet, vagy nemzetiség, mely iránt az állam – foglaljon bár vele szemben ellenséges állást el – mostohább volna, mint a zsidó iránt. Egy pillantás a magyarországi hivatalnoki és állami iskolai tanári karokra fényesebben beszél, mint ezer meg ezer részlet.”²⁰

Acsády Ignác

Az állami diszkrimináció a neológ értelmiséget keserű általánosításokra készítette. „Egyenlőség legfeljebb csak a közterhek viselésében mutatkozik, de semmiképpen sem a jogok élvezetében”, panaszolta Neumann Sándor 1883 januárjában.²¹ „Az egyenjogúsítás minálunk Magyarországon csak papíron létezik, a valóságban nem”, tromfolt rá egy hónappal később az *Egyenlőség* névtelen cikkírója.²² Mezey Ferenc 1887 nyarán szintén azon kesergett, „minő kevesen vannak azok, kiket a törvény előtti egyenlőség eszméje teljesen áthat”, míg a legtöbben „hálát érdemlő önfeláldozást látnak abban, ha a liberálisizmussal tele véve szájukat, nekünk is helyet engednek a közös asztal szélén, a cigánysoron”.²³

Végül, de nem utolsósorban, az 1880-as évek antiszemitizmusa a neológ értelmiséget abban a hitében megrendítette, hogy a zsidók magyarosodása és hozzájárulása az ország fellendüléséhez lassan, de biztosan a zsidóellenesség elsorvadását is maga után vonja. „Mondjátok meg, mit értünk minden iparkodásunkkal – tette fel híveinek a költői kérdést Neumann Ede kanizsai főrabbi 1884-ben tartott

Kohn Sámuel

templomi beszédében –, mondjátok meg, hogy tárt karokkal fogadtak-e az ellenséges táborban?”²⁴ A kérdésre, vajon változtatna-e a viszonyokon, „ha hazánk összes zsidósága mintegy varázsütésre magyarul beszélne”, az *Egyenlőség* egy álnéven író szerzője 1889-ben lakonikusan annyit felelt: „Alig hiszszük.”²⁵

NYUGALMI IDŐSZAK

Pedig a hetilap szerzői ekkor már egy ideje úgy vélték, hogy az antiszemitizmus letűnt a politikai porondról. Ez legegységesebben abban mutatkozik meg, hogy már 1888-ban is alig írtak róla. Az 1889-es év első vezércikkében az *Egyenlőség* már nemcsak azon örvendezett, hogy a „nyilvános támadások elnémultak”, de azt is elégtétellel konstataálta, hogy bár „fehér hollóképpen” csupán, de az állami szférában is kezdtek megjelenni a zsidók.²⁶ Az 1890-es években az állami diszkriminációra vonatkozó panaszok nagyjából eltűntek a felekezeti lapok hasábjairól.

A csalódottság mindazonáltal még ebben az évtizedben, sőt első felében, az egyházpolitikai küz-

delmek fémjelezte liberális közhangulat közepette is fel-feltört, megannyi jeleként a felgyülemlett frusztrációnak. Példa erre a mérnök Vázsonyi Jenő (Vázsonyi Vilmos bátyja) megjegyzése, amikor 1890-ben a magyar zsidók adománygyűjtésbe fogtak az oroszországi üldözések elől menekülő hitsorsosaik számára, ám a gyűjtés vezetői keresztény honfitársaik könyörületére eleve alig apelláltak: „Zsidókért adakozni!» Ilyesmit hogyan lehet csak társadalmunkról fel is tételezni, hol ez a szó »zsidó« a megvetés kifejezésének bevett formája.”²⁷ Két évvel később Enyedi/Eisler Mátyás kolozsvári főrabbi egy, az ortodox zsidóságról szóló cikkben minden apropó nélkül írta: „Ki ne érezné közülünk fájdalomasan a hátráltatást, melyet jogai, kívánságai, reményei szenvednek csak azért, mert zsidó? És melyikünk ne érezné még fájdalomtabban azt a *névnélküli semmit*, mely »sárga folt«-ként megbélyegez bennünket még ott is, hol mit sem kívánunk; ki ne érezné azt a bizalmatlanságot, elfajultságot, lenézést, melylyel a társadalom bennünket fogad, lépünk bár fel, nem mint követelők, de mint adományozók! A társadalom még mindig nem ismer el bennünket egyenrangúaknak.”²⁸

Az efféle általános jellegű kifakadások mellett az 1890-es évek sajátossága annak az ismételt hangzottatott csalódásnak a kifejezése, hogy a zsidók magyarosodását a többségi társadalom kevésbé díjazza, mint a magyarosodásban csekélyebb eredményt felmutató nemzetiségeket. Egy 1890-ben kiadott könyvében Mocsáry Lajos neves függetlenségi politikus úgy találta, hogy „a zsidóságot oly elemnek, melyre biztosan számíthatnak a szabadság s a magyar nemzeti szabadság barátai, tekinteni semmi esetre sem lehet”.²⁹ Bár a politikai életben Mocsáry ekkor már jócskán elszigetelődött, véleményét a könyvére epésen reagáló *Egyenlőség* általánosnak ítélte: „Mocsáry és az egész magyar társadalom valóságos örömjongásba törnek ki, ha egy tót, oláh, vagy szerb valami félig-meddig hazafias nyilatkozatot tesz; a hetedik mennyországban ringatódnak, ha egy tót csemete megtanul jól-rosszul magyarul, de semmibe se veszik, hogy a zsidók, akik nagyrészt németajkúak voltak, teljesen megmagyarosodtak.”³⁰ Három hónappal később egy, a zsidók és a német nyelv viszonyáról írt cikkében Vázsonyi Vilmos, aki az 1890-es évek első felében rendszeres vezércikkírója volt az *Egyenlőség*nek, hasonlóan vélekedett: „Itthon óriási üdvriadal üdvözöl minden szál nemzetiségi gyermeket, a ki megtanult egy magyar verset, a hírlapok lelkesedéssel írnak ama érdemes tanítóról, vagy lelkeséről, a kinek ez a nagy vívmány köszönhető; de a zsidóknál a bámulatos haladást, gyors magyarosodást

névben, érzésben, nyelvben, kultúrában, semmibe veszik.”³¹

Az 1890-es évek első felének további sajátossága a budapesti tudományegyetem egyre vehemensebb ostromozása, amiért a tanintézmény továbbra sem nevezett ki egyetlen zsidó vallású oktatót nyilvános rendes egyetemi tanárnak. Míg „az antiszemitizmus honában zsidó rektorok hirdetik a szabadelvűség diadalait”, írta 1890 őszén az *Egyenlőség* Németország kapcsán, „nálunk, a liberális Magyarországon, a vaskalaposság vigyorgó démonja áll az egyetem kapuja elé és feszülettel űzi el onnan a legdicsőbbeket is, ha nem keresztények”.³² Három évvel később a hetilap főszerkesztője, Szabolcsi Miksa rohant ki az egyetem ellen: „Keresztvíz nem érintette zsidó fő, még ha különben egy világ forrna benne, a rendes tanárságig a mi budapesti tudomány-egyetemünkön még nem emelkedett.”³³ Ebben az esetben az elkeseredés nem sokkal később okafogyottá vált. 1894 őszén Schwarz (1912-től Szász-Schwarz) Gusztávot kinevezték a budapesti tudományegyetem jogi karának nyilvános rendes egyetemi tanárává. Marczali Henrik személyében nem sokkal később, 1895 márciusában a bölcsészkaron is meglelt az első zsidó vallású nyilvános rendes tanár.³⁴

„Hát megtörtént”, lelkendezett az *Egyenlőség* Schwarz Gusztáv kinevezésének a hírére. A kinevezés, örvendezett a hetilap, „lebontott ismét egy korhadt válaszfalat, mely testvért elválasztott a testvértől”.³⁵ 1895-ben megszületett a zsidó vallást „bevetté” nyilvánító, a történelmi keresztény felekezetekkel egyenlő rangra emelő XLII. törvény, míg a *vallás szabad gyakorlásáról* szóló XLIII. törvény végre lehetővé tette, hogy keresztények áttérhessenek a zsidó vallásra. Egy évvel később a magyar zsidók immár teljes, egyéni és felekezeti egyenjogúságuk birtokában ünnepelhették az ország ezeréves fennállását. A millenniumi ünnepségek előestéjén egy ifjú zsidó költő, bizonyos Varsányi Gyula eképpen rajongott az *Egyenlőség* címdalán: „S mert látta: mily híven szereti a hazát, / A haza üdvéért vagyont életet ad, / A zsidót a magyar testvérül fogadta, / Kitárta hű keblét, szívét neki adta.”³⁶

KIÚJULÓ VÁLSÁG

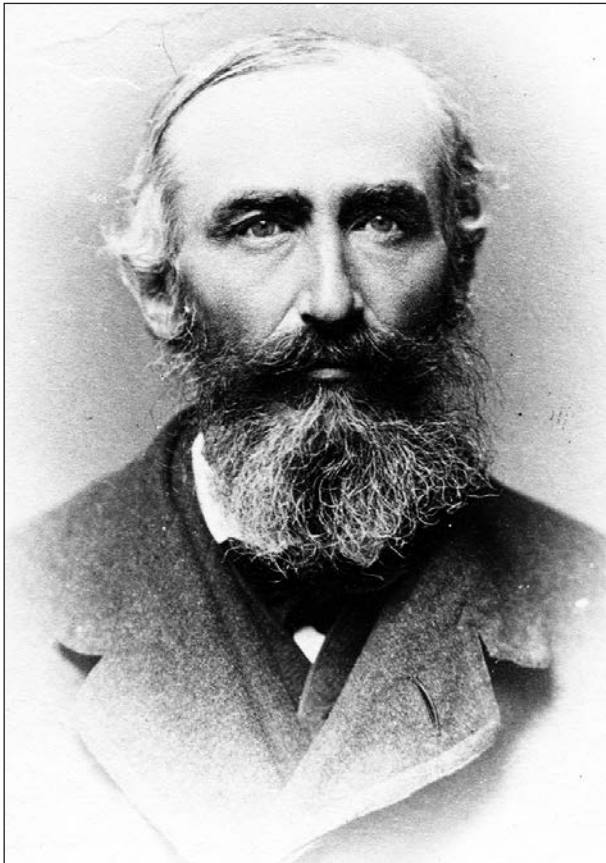
Az 1890-es években megritkult, és szinte kizárólag társadalmi sérelmekre korlátozódó panaszok után a századfordulón a *politikai* sérelmek látványos kiújulásának lehetünk tanúi. Amiként korábban Tisza Kálmánt, a kormányfői posztot 1899 februárjától elfoglaló Széll Kálmánt a neológ értelmiség részben szintén passzivitásáért ostromozta – amiért

Neumann Ede

nem szállt szembe a „reakciós”, vagyis agrárius és klerikális erők térnyerésével a kormányzó Szabadelvű Pártban.³⁷ Emellett újból megjelentek az állami hivatalra aspiráló zsidók diszkriminációjáról szóló panaszok. Amint írta 1900 végén Kóbor Tamás, az *Egyenlőség* ez időben gyakori vezércikkírója: „Ez az ország nem felekezeti állam, de hivatalra csak a keresztény felekezetű tarthat igényt. Nem üldöz minket senki, csak ha élni akarunk, hát keresztlevelet kérnek tőlünk. Nem Molnár apát, aki néppárti, hanem a magyar királyi kormány, amely szabadelvű. Most pedig csak tessék tovább vitatkozni azon, hogy van-e a szabadelvűségben irányváltás, vagy sem.”³⁸

Az 1880-as évekhez képest újdonságot jelentett a neológ értelmiség csalódása a kormány gazdaságpolitikájában. E politikát az *Egyenlőség* a zsidók ipari és kereskedelmi érdekeire nézve durván sértőnek minősítette, egyrészt az agráriusoknak kedvező szakpolitikai lépések, így az úgynevezett őrlési forgalom megszüntetése, másrészt és főleg az 1895-ben alakult antiszemita Néppárt és az 1896-ban létrejött Magyar Gazdaszövetség fogyasztási szervezetekének a támogatása miatt.³⁹ „Nem ütök a zsidót, nem helyezik kivételes törvények alá – írta Kóbor Tamás 1900 júniusában a Széll-kormány politikájáról –, csak gazdaságilag kiépitik az országot úgy, hogy éppen a zsidó ne tudjon megélni.”⁴⁰ Egy hónappal később Szabolcsi Miksa kelt ki a falusi zsidó boltosokat koldusbotra juttató néppárti fogyasztási szervezetek és a „tömeges egzisztenciariantásra és kolduscsinálásra” áldását adó Széll-kormány ellen.⁴¹ Egy évre rá Kóbor Tamás egyértelmű

Tisza Kálmán

szembeállásra hívta fel olvasóit azzal a kormányzati liberalizmussal, „mely többé nem liberalizmus, hanem egy óriási hamis firma alatt dolgozó keresztény szövetkezet”.⁴²

A korábbiaknál indulatosabb hangnem a zsidók társadalmi kirekesztettségét ecsetelő írásokban is megmutatkozott. Ezekben a cikkekben a neológ értelmiség ugyanazt az uralkodó osztályt bírálta, amely ellen politikai tárgyú cikkeiben is mindinkább kikelt. 1902 elején kiderült, hogy a farsangi bálók közül az egyik lelegegánsabbnak tartott jógászbál rendezőse, élén Wekerle Sándor volt és jövődöbéli miniszterelnökkel, egyetlen zsidót sem vett fel az 1500 fős vendéglistára. „A zsidómentes jurista-vigasságot megjegyezzük magunknak”, jegyezte meg az *Egyenlőség*, majd leszögezte: „Wekerle Sándorék demokráciát hirdetnek – antiszemita politikát üznek. Tudomásul vesszük, és köszönjük, hogy nyílt kártyával játszanak. Az ajtómu-tatást megértjük, de nem fogjuk elfeledni sem.”⁴³ Amint a „társaságról”, vagyis a keresztény társadalmi elitről írta a hetilap félévvel később: „A keresztény társadalomnak az az újabban meggyökere-

ződött és klerikális agitációk folytán kifejlődő felfogása, hogy akármilyen intelligens a zsidó, társaságba nem való. [...] A zsidó nem tud pozíciót szerezni a társaságban, az úgynevezett keresztény társaságban, amely vagy lenézi a zsidót, vagy ellen-szenvvel viseltetik iránta.”⁴⁴

A Széll-kormány 1903 júniusában megbukott. A Szabadelvű Pártban a tőkés liberális szárny előretörését jelentő Khuen–Héderváry- és Tisza István-kormányok idején (1903–1905) a neológ értelmiség politikai aggodalmai jelentősen enyhültek. Ám rosszkedve nem hagyta el. Egyrészt, mert szerinte a zsidó álláskereső állami diszkriminációja sem enyhült. E diszkriminációt ekkor már fiatalabb rabbik is szóvá tették, így 1904 őszén Edelstein Bertalan budai rabbi, aki a zsidó újkör tartott zsinagógai beszédében keserűen ironizált azokon az állami hivatalokon, „melyek elfoglalásán zsidónak már születésénél fogva nincs tehetsége, esze, jelleme, készsége”.⁴⁵ Másrészt mert a neológ értelmiségben tovább erősödött a már korábban is megfogalmazott meggyőződés, miszerint a keresztény magyar társadalom képtelen a zsidókat egyéni érdemeik, társadalmi tevékenységük alapján ítélni, mivel nem tud elvonatkoztatni „zsidó” voltuktól. A „szereplő zsidó ember – írta Szabolcsi Miksa 1903-ban –, hiába mondja, hiába hirdeti, hiába hiszi, vallja, hogy mint politikus, mint a köz embere, mint polgár, mint magyar, mint író, mint művész, mint tudós, vagy mit tudom én, mint micsoda cselekszik: odaát *csak a zsidót* látják benne.”⁴⁶ E megállapításhoz társult a szintén nem újkeletű, de egyre határozottabban megfogalmazott állítás, miszerint a zsidók elmagyarosodása nem gyengíti az antiszemitizmust. Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat 1905 februárjában megjelent évkönyvében Schächter Miksa már végleg leszámolt a magyarosodás előítélet-oldó képességével: „Ne áltassuk magunkat azzal – írta az állami gyermekmenhely főorvosa –, hogy az assimilációnak akár mily foka, azokat, a kiknek szemében a zsidóság szálla, a zsidósággal kibékíti.”⁴⁷

A ZSIDÓELLENES KORMÁNY

Fejérváry Géza rövid életű „darabontkormányának” zavaros és a neológ értelmiséget óvatosságra intő időszaka után az 1906–1910 közötti koalíciós érával, vagyis a Szabadelvű Párt harmincéves uralmát felváltó, többségében agrárius meggyőződésű új képviselőházzal és a Néppárt egy tagját is magában foglaló második Wekerle-kormányval beköszöntött a neológ értelmiség szerint a zsidók iránt

1867 óta legellenségesebb országgyűlés és kormányzat. A neológ értelmiség ezekben az években is emlegette a meg nem szűnő állami diszkriminációt,⁴⁸ a zsidók súlyosbodó társadalmi kirekesztettségét,⁴⁹ de elsősorban a kormány tevékenységével és a képviselőház magatartásával foglalkozott.

Ennek egyik oka, hogy korábban egyetlen kormány sem váltott ki ennyiféle panaszt. A koalíciós kormány négy éve alatt a neológ értelmiség egyváltéban bírálta a kormányt, amiért a korábbiaknál is erőteljesebben támogatta a zsidó kiskereskedőkkel szemben e támogatás révén tisztességtelen versenyelőnyt élvező fogyasztási szövetkezeteket; amiért a kereskedelemügyi minisztérium élén álló Kossuth Ferenc nem állt ki a kereskedők érdekei és becsülete védelmében; amiért Apponyi Albert vallás- és közoktatásügyi miniszter pártfogolta a kongregációkból kikerült harciasan katolikus tanárok térnyerését a közoktatásban; amiért minisztériuma izraelita felekezettel foglalkozó ügyosztályának a vezetője folyamatosan és a leghetlenebb ürügyekkel vegzálta a zsidó hitközségeket és intézményeket.⁵⁰

A másik ok abban rejlett, hogy a kormány egyik kezdeményezése kétségtelenül diszkriminatív volt a zsidó vallásfelekezettel szemben, a jogegyenlőség látványos kormányzati ignorálása pedig végképp kiverte a biztosítékot. Apponyi Albert 1906-ban bejelentette, hogy a protestáns egyházak régi követel-

Eisler Mátvás

lésének engedve fokozatosan érvényt szerez az 1848. évi XX. törvény 3. paragrafusának, amely az államra hárította a bevett egyházak és iskoláik fenntartásának a költségeit. Az 1848 óta alkalmazásra váró paragrafust ténylegesen ekkor sem hajtották végre, ám ennek címén a kormány az addigi állami dotáción felül 1907-től egy, 1908-tól két, majd 1909-től hárommillió koronával megemelte a protestáns felekezeteknek nyújtott éves segélyt.⁵¹ A gond az volt, hogy a törvényparagrafus végrehajtásáról szóló nyilatkozataiban Apponyi egy szóval sem tett említést az 1895 óta úgyszintén bevett zsidó felekezetről.⁵² Az 1909. évi költségvetés ugyan 90 000-ról 130 000 koronára emelte a zsidó felekezetnek nyújtott dotációt, de ez sovány vigasz volt, tekintve, hogy a népességszámban több mint tízszer kisebb unitárius felekezet állami segélyre ekkor 235 000 koronára rúgott.⁵³

Az *Egyenlőség* hasábjait ellepő, ezekben az években az egyébként visszafogott *Magyar-Zsidó Szemle*ben is felbukkanó dühös kifakadásokkal hosszú oldalakat lehetne megtölteni. Az érzelmi felindulás érzékeltetésére csak néhány példával szolgálok. Ami a kormány, illetve a képviselőház politikai orientációját illeti, Kóbor Tamás a házban abszolút többséggel rendelkező Függetlenségi Pártot 1907 elején „antiliberalis és antiszemita hordalék”-nak minősítette.⁵⁴ A *Magyar-Zsidó Szemle* ugyanekkor

Vázsonyi Vilmos

úgy ítélte, hogy a kormány és a Függetlenségi Párt vezérlete alatt „egyre sűrűbben hangzanak fel a középkor eszméi”.⁵⁵ Az *Egyenlőség* 1908 őszén arra jutott, hogy az 1906-ig a Néppárt sajátjának tekinthető „terrorisztikus, klerikális politika” immár „a koalíciós többségben ipso facto irányító elvvé lett”,⁵⁶ majd 1909 elején kijelentette: „Az antiszemitizmus nem társadalmi nyavalya többé, hanem kormány-irányzat”.⁵⁷

A zsidó felekezet csekély állami segélyezése, illetve mellőzése az 1848. évi XX. törvény 3. paragrafusa végrehajtásából szintén keserű reakciókat váltott ki. A zsidó felekezettel „az állam mint mostoha gyermekével bánik”, írta a *Magyar-Zsidó Szemle* 1907-ben.⁵⁸ Egy évvel később az alamizsnának minősített állami segélyről az *Egyenlőség* úgy vélte, hogy „megcsúfolása a zsidó felekezetnek”, a zsidó felekezet kizárása a nevezetes paragrafus végrehajtásából pedig „minden törvényes és alkotmányos állapotnak kijátszása és idomtalan megcsúfolása”.⁵⁹ A legnagyobb csalódást talán a zsidó felekezet törvényesen bevett státuszának, a bevett felekezetek közötti törvény szavatolta jogegyenlőségnek a kormányzati ignorálása váltotta ki. Amint írta Kóbor

Wekerle Sándor

Tamás 1908 májusában: „Tényleg már az az állapot, hogy a jogegyenlőség és viszonyosság a recipiált felekezetek közt már csak nem is írott malaszt.”⁶⁰ A koalíciós kormány hatalomra lépéséig, tromfolt rá egy másik cikk 1909 elején, „senki sem gondolt arra, hogy az élő törvény csak egy rongyos papíros”.⁶¹

JOBB, DE MÉGSE JÓ

A koalíció bukását követő 1910-es országgyűlési választásokon a nagybirtok és a zömében zsidó nagypolgárság kényes, de működő egyensúlyára épülő Nemzeti Munkapárt abszolút többséget szerzett. A munkapárti, majd az 1917–1918-as koalíciós kormányok alatt a neológ értelmiségnek a kormánnyal szemben megfogalmazott sérelmei ritkulnak. A második Wekerle-kormány bukása után az 1848. évi XX. törvény 3. paragrafusa végrehajtásának az ügye rendeződött. Némi tétovázás után Zichy János kultuszminiszter 1911 májusában kijelentette a képviselőházban, hogy a törvényt fokozatosan az izraelita felekezetre is alkalmazni kívánja.⁶² Ha nem is „az 1848. év XX. t.-cz. 3. §-a értel-

Szabolcsi Miksa

mében leendő segélyezésére” címén, amint tette ezt a protestánsok esetében, de a kormány a zsidó felekezet éves állami dotációját jelentősen megemelte: 1911-ben 180 000, 1912-ben 300 000, 1913-ban 320 000 koronára. Az összeg azonban így is nagyjából azonos maradt (bár 1913-ra valamivel nagyobb lett), mint a tizedannyinál is kevesebb hívővel bíró unitáriusok segélye.⁶³ Ez magyarázza, hogy miután a zsidó felekezet dotációja az 1914–1915-ös költségvetési évre szóló büdzsében nem emelkedett tovább, az *Egyenlőség* újfent „keserves csalódás”-ról beszélt.⁶⁴

A dualizmus utolsó nyolc éve során a neológ értelmiség számára akadtak lelkesítő pillanatok. Ilyen volt 1913-ban Heltai Ferenc budapesti főpolgármesterré, ugyanebben az évben Vadász Lipót igazságügyi államtitkárrá, majd 1917-ben a szintén zsidó vallású Vázsonyi Vilmos igazságügy-miniszterré kinevezése.⁶⁵ Az alaphang mégis a csalódottságé maradt, mivel a neológ értelmiség szerint a közszférában és a közoktatásban elhelyezkedni törekvő zsidók diszkriminációja nem szűnt meg, a kongregációk befolyása a közoktatásban nem csökkent, a falusi zsidó kiskereskedők sorait az államilag támogatott fogyasztási szövetkezetek tovább ritkították, és noha az agráriusok súlya a képviselőház kormánypárti többségében jelentősen mérséklődött, egyes ellenzéki képviselők antiszemita tirádái nemcsak a szinte teljes ellenzék körében, de a munkapárti padsorokban is nehezen palástolt tetszést arattak.⁶⁶

Egyszóval a neológ értelmiség szemében az alapprobléma nem változott: keresztény honfitársaikkal a zsidók csak papíron voltak egyenlők. Amint írta 1912-ben Weiszburg Gyula, a Pesti Izraelita Hitközség főtitkára az általa szerkesztett *Hitközségi Szemlében*: „Hogy a zsidók egyenjogúsága tulajdonképpen hazugság, hogy ezt, különösen finomabb, ideálisabb követelményeiben, sohase is kezdték komolyan venni, se nem új, se nem merész állítás; azt a miniszterelnöktől az utolsó falusi bakterig, a zsidó főrendiházi tagtól a legtollasabb pajeszű chevre sameszig mindenki tudja.”⁶⁷ Ha állampolgári kötelességek teljesítéséről van szó, az állam követelőző a zsidókkal szemben, vélekedett 1917-ben Mezey Ferenc, a Magyarországi Izraeliták Országos Irodának ekkor már alelnöke, ám ahol jogokat kéne biztosítani, „ott a zsidók jogait vagy teljesen megvonja, vagy látszat szerint adja meg, vagy olyképpen nyirbálja körül, hogy a jogegyenlőség eszméje pirulva vonul félre”.⁶⁸

A neológ értelmiség érzelmi hangulatát tekintve, ezeket az éveket a reményvesztett kiábrándultság és a dühödt felhorgadások váltakozása jellemezte.

Biró Lajos

Az előbbire az *Egyenlőség* formailag legrendhagyóbb vezércikkét idézném. Szabolcsi Miksának ez az 1912 őszi megjelent tanmeséje egy fiatal magyar zsidó elképzelt életútját mutatja be. Miután a világi kultúra iránti érdeklődése miatt kidobják a jesivából, a fiatal ember beleveti magát a modern életbe, „az elmagyarosodott kultúrzsídóság jelesévé válik”. Ám társadalmi felemelkedésének minden fontos szakaszánál beleütközik a többségi társadalom ellenségességébe, míg elkeseredésében egy nap hajdani mesterének, a jesivát vezető rabbinak írt, Szabolcsi által „idézett” levélben kiönti a lelkét: „*Nem akarnak bennünket. Mi igenis örömezt közeledünk feléjük és mikor azt hisszük, hogy elértük őket, visszalöknek, csúffá tesznek. [...] Sob'sem fogjuk megnyerni tetszésüket. Nektek [mármint az ortodox zsidóknak] azt mondják, miért nem magyarosodtok, míg bennünket [vagyis a neológokat] azért nem szeretnek, mert, mint ők mondják, a magyar kultúrát magunknak foglaljuk le. Ott azt mondják, a zsidók miért csupán csak kereskedők, máshol az a nagy baj, hogy a zsidók a többi pályákat is ellepik. Bármit cselekedjünk, szerintük nem jól cselekszünk, s ha még oly dicső dolgokat művelünk, nem tudják leküzdeni ellenszenvüket.*”⁶⁹

A dühös kifakadásokat szintén csak egy példával illusztrálnám. Az első világháború kitörésének nap-

jaiban egy fiatal zsidó középiskolai tanárjelölt, aki nek értésére adták, hogy keresztlevél hiányában ne reménykedjen kinevezésben, öngyilkos lett. A tragédiáról vezércikkben beszámoló fiatal ügyvéd, Mezey Sándor minden korábnál indulatosabban reagált: „Az állam, azáltal, hogy a tanulást önnek és társainak lehetővé és könnyűvé tette: rávitte és rábízta önt egy pályára, melyen támogatásával boldogulást ígért és boldogulás helyett a revolvergolyót nyújtotta önnek, csak azért, mert ön zsidó, semmi másért, csak azért, mert zsidó. [...] Önnek nyomorognia kellett, mert zsidó volt, nem kapott állást, mert zsidó volt és meg kellett halnia, mert zsidó volt. [...] Ön már bizonyára megbocsátott a túlvilágon ennek az államnak és ennek a társadalomnak, mely az egyenlő jog alapján levitte volna önt ágyútölteleknél a szerb csatátérre, de az egyenlő jog alapján nem adott az ön zsidó kezébe kenyeret. És bocsásson meg nekünk is, akik a polgári jogoknak, és mert élünk, az élet jogainak fanatikusai vagyunk, s mert az ön sírja előtt, mikor búcsúzóra nyújtjuk, keményen és elkeseredetten ökölbe szorul a kezünk.”⁷⁰

BALRA ÁT

A századforduló polgári radikálisaitól a marxista történetírás által átvett, majd tőlük az utóbbi időkig átörökített klisé szerint a hagyományos elithez legalább a közéletben hasonlító – kimondva-kimondatlanul zsidó – polgári középosztály a politikában sem fordult szembe ezen elittel, elismerte elsőségét, hozzá igazodott.⁷¹ A neológ értelmiség esetében ez bizonyíthatóan nem így történt. Amint láttuk, a kormány kemény bírálatától sem fogta vissza magát. Ám szembefordulása a hagyományos elittel az alkalmi bírálatnál jóval tovább ment.

Az 1880-as években már megmutatkozó, majd az 1900-as évektől mélyülő és állandósuló csalódás hatására, amiért a remélt és elvárt tényleges jog- és esélyegyenlőség nem valósult meg, a neológ értelmiség a kiutat és megoldást az ország demokratizálásában jelölte meg. Liberális hitvallása az 1900-as évek első felétől mindinkább eltolódott a ténylegesen demokratikus politikai berendezkedés szorgalmazása felé, ami legegységesebben az általános titkos választójog bevezetésének sürgetésében nyilvánult meg. A Khuen-Héderváry-kormány felállításakor, 1910 januárjában az *Egyenlőség* már „legszélsőbb demokráciát” követelt, „radikális”, illetve „gyökeres” reformokat.⁷² Ekkor már két évtizede méltatta a magyarországi munkásmozgalmat, illetve általánosságban a szocializmust.⁷³

A neológ értelmiség 1918 végén egy emberként támogatta az őszirózsás forradalmat. Jelzésértékű, hogy az *Egyenlőség*nek a forradalom után megjelenő első vezércikkét nem a hetilap szerkesztője vagy valamelyik belső munkatársa jegyezte, hanem az író Biró Lajos, a Károlyi-kormány külügyi államtitkára. Nyitó mondatában egy „régóta szükséges belső átalakulás”-t ígért.⁷⁴ Joggal bízhatott benne, hogy egyetértő fülekre talál.

JEGYZETEK

- ¹ Lásd például Randolph L. Braham: *A népiirtás politikája. A Holocaust Magyarországon*. I–II. Belvárosi Könyvkiadó, Budapest, 1997, I. 1. A dualizmus „aranykorként” való posztumusz minősítését értelmezi Prekup Anikó: Az asszimilációs paradigma fogságában. A polgárosodás kori magyar zsidó történet kutatásának sajátosságai. In: Bárány Attila – Bacsa Balázs Antal szerk.: *Történelmi Tanulmányok XXIII. A Debreceni Egyetem Történelmi Intézetének kiadványa*. Debreceni Egyetem, Debrecen, 2015. 157.
- ² Michael M. Meyer: *Jewish Identity in the Modern World*. University of Washington Press, Seattle – London, 1990.
- ³ Konrád Miklós: *Zsidóságon innen és túl. Zsidók vallásváltása Magyarországon a reformkortól az első világháborúig*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2014. 9., 145., 586.
- ⁴ Nathaniel Katzburg: Assimilation in Hungary During the Nineteenth Century: Orthodox Positions. In: Bela Vago ed.: *Jewish Assimilation in Modern Times*. Westview Press, Boulder, 1981, 49–55.; Jacob Katz: The Identity of Post-Emancipatory Hungarian Jewry. In: Yehuda Don – Victor Karady eds.: *A Social and Economic History of Central European Jewry*. Transaction Publishers, 1990, New Brunswick – London. 13–31.; Michael K. Silber: The Emergence of Ultra-Orthodoxy: The Invention of a Tradition. In: Jack Wertheimer ed.: *The Uses of Tradition: Jewish Continuity in the Modern Era*. The Jewish Theological Seminary of America, New York – Jerusalem, 1992. 23–84.
- ⁵ Miklós Konrád: Jews and Politics in Hungary in the Dualist Era, 1867–1914. *East European Jewish Affairs* 39, no. 2 (2009). 169–172.
- ⁶ Ben Halpern: Reactions to Antisemitism in Modern Jewish History. In: Jehuda Reinhartz ed.: *Living with Antisemitism: Modern Jewish Responses*. University Press of New England, Hanover – London, 1987. 4–6.
- ⁷ Amikor a zsidók elkezdének asszimilálódni, írta a Magyarországi Cionista Szervezet a magyar kormánynak 1909-ben intézett emlékiratában, „ekkor kezdődik a megdühödésig hajtott hitehagyás [...] megtagadása mindannak, ami zsidó”. Lásd *A magyarországi cionisták országos bizottságának emlékirata a magyar királyi kormányhoz és az országgyűlés tagjaiboz*. Magyarországi Cionista Szervezet, Budapest, 1909. 3. A magyarok leküzdhetetlen zsidóellenességéről a magyar nyelvű cionista lapok és röpiratok érthetően óvatosan írtak. Lásd a budapesti cionista magántisztviselők és kereskedelmi alkalmozottak egyesületének brosúráját: *Zsidók! A „Judea”* kiadása, Budapest, 1909.

- ⁸ A konvertitáknak a teljes zsidó lakossághoz mért arányáról: Konrád 2014. 249. A cionisták – egyértelműen szerény – számáról pontos adattal nem rendelkezünk, az 1900-as években 3–5000 körül ingadozhatott. Komáromi Sándor: Új irányban. *Egyenlőség*, 1906. augusztus 26. 1.
- ⁹ Az antiszemitizmus és a kollektív zsidó identitástudat viszonyára: Konrád Miklós: Wahrmann Mór és gyermekei. Adalék a dualizmus kori zsidó nagypolgárság történetéhez. *Történelmi Szemle*, 54. évf. 2012. 3. sz. 455–458.
- ¹⁰ Acsády Ignác: Eötvös József és a zsidók. In: Kiss József (Szentesi Rudolf) szerk.: *Zsidó évkönyv. Első évfolyam. 1875–1876*. Franklin-Társulat, Budapest, 1875. 32.
- ¹¹ Acsády Ignác: Pauler Tivadar és a nyíregyházi törvényesék. *Egyenlőség*, 1882. december 3. 1. Beszédében Pauler Tivadar Mezei Ernő függetlenségi párti képviselő interpellációjára válaszolt. Lásd *Az 1881. évi szeptember hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőbáczának naplója*. VII. köt. Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, Budapest, 1882. 293–296. A tiszsaeszlári per jogász szempontú értékelését adja Blutman László: *A rejtélyes tiszsaeszlári per*. Osiris, Budapest, 2017.
- ¹² Andrew C. Janos: *The Politics of Backwardness in Hungary, 1825–1945*. Princeton University Press, Princeton, 1982. 116–117.; Ezra Mendelsohn: *The Jews of East Central Europe between the World Wars*. Indiana University Press, Bloomington, 1983. 88., 93–94.; Robert S. Wistrich: Dilemmas of Assimilation in Central Europe. In: *Between Redemption and Perdition: Modern Antisemitism and Jewish Identity*. Routledge, London – New York, 1990. 89–90.; Erényi Tibor: Zsidók és a magyar politikai élet (1848–1938). *Múltunk*, 39. évf. 1994. 4. sz. 8.; Vermes Gábor: *Tisza István*. Századvég Kiadó, Budapest, 1994. 61.; Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai esztörténet*. Osiris, Budapest, 2001. 277.; Jean Bérenger – Kecskeméti Károly: *Országgyűlés és parlamenti élet Magyarországon 1608–1918*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2008. 365–366.
- ¹⁵ Kohn Sámuel: *Mit tegyünk az ellenünk intézett támadásokkal szemben. Ünnepi beszéd*. Zilahy Sámuel, Budapest, 1880. 5.
- ¹⁴ Acsády Ignác: Pauler Tivadar és tanácsadói. *Egyenlőség*, 1882. december 10. 1–2.; Steiner József: A zsidó hitközségi előjáróságoknak. *Egyenlőség*, 1883. szeptember 2. 4–5.; Válasz Somssich Pál országos képviselő úrnak. *Egyenlőség*, 1883. szeptember 16. 1–2.; Zárszó. *Egyenlőség*, 1883. október 7. 1–2.; A mit a statisztika beszél. *Egyenlőség*, 1884. november 23. 3–4.; Tisza jubileumához. *Egyenlőség*, 1885. november 29. 1–2.
- ¹⁵ Dr. N. [Neumann Sándor]: A zsidóvita. *Egyenlőség*, 1884. február 10. 1.
- ¹⁶ Az állami diszkriminációt részletesen tárgyalja Konrád 2014. 104–139.
- ¹⁷ Sturm Albert: A mit zsidó tolkodásnak neveznek. *Egyenlőség*, 1882. december 10. 3.
- ¹⁸ Dr. N. [Neumann Sándor]: Somogy megye. *Egyenlőség*, 1883. november 18. 1–2.
- ¹⁹ Fejér: Zsidók az egyetemen. *Egyenlőség*, 1884. augusztus 3. 5.
- ²⁰ Mezey Ferenc: A választások. *Magyar-Zsidó Szemle*, 4. évf. 1887. 6. sz. 363.
- ²¹ Neumann Sándor: Zsidó preponderancia. *Egyenlőség*, 1883. január 14. 4.
- ²² Egenjogúsítás nálunk és máshol. *Egyenlőség*, 1883. február 4. 2.
- ²³ Mezey 1887. 362.
- ²⁴ Neumann Ede: Szabadság és vallás. In: *Hitszónoklatok és beszédek*. Első kötet. Wajdits József, Nagy-Kanizsa, 1886. 26.
- ²⁵ -t -a.: Jargon és egyenlőség. *Egyenlőség*, 1889. február 17. 13.
- ²⁶ Antroposz: Visszapillantás. *Egyenlőség*, 1889. január 6. 1.
- ²⁷ Verus [Vázsonyi Jenő]: Emléklap az orosz zsidókért. *Egyenlőség*, 1891. augusztus 14. 2.
- ²⁸ Enyedi Mátyás: Modus Vivendi. *Egyenlőség*, 1892. július 22. 3. [Minden kiemelés az eredetiben – K. M.]
- ²⁹ Mocsáry Lajos: *Az állami közigazgatás*. Singer és Wolfner, Budapest, 1890. 95–96.
- ³⁰ Negyvennyolczas: Mocsáry Lajos a zsidók ellen. *Egyenlőség*, 1890. január 26. 2–3. A zsidók teljes nyelvi magyarosodására vonatkozó állítás távol állt a valóságtól. 1890-ben a szorosan vett Magyarországon a zsidó vallásúak 63,8%-a vallotta magát magyar anyanyelvűnek. *A magyar szent korona országainak 1900. évi népszámlálása*. 10. köt. *Végeredmények összesefoglalása*. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 27.) Athenaeum, Budapest, 1909, táblás kimutatások. 132.
- ³¹ Vázsonyi Vilmos: A zsidók és a német nyelv. *Egyenlőség*, 1890. április 25. 1.
- ³² Dr. Marczali Henrik. *Egyenlőség*, 1890. szeptember 5. 5–6.
- ³³ Szabolcsi [Miksa]: Nobilis tett. *Egyenlőség*, 1893. június 9. 8.
- ³⁴ Konrád 2014. 123–124.
- ³⁵ Fleischmann Sándor: Az első zsidó rendes jogtanár. *Egyenlőség*, 1894. szeptember 14. 3–4.
- ³⁶ Varsányi Gyula: Ezer év. *Egyenlőség*, 1896. május 1. 1.
- ³⁷ Fleischmann Sándor: Aggodalmak. *Egyenlőség*, 1900. április 29. 1–3.
- ³⁸ Kóbor Tamás: Modern makabeusok. *Egyenlőség*, 1900. december 16. 1–2.
- ³⁹ Az órlési forgalomról: Gratz Gusztáv: *A dualizmus kora. Magyarország története 1867–1918*. I–II. Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1934, II. 225–226. A szövetkezetekről: Szabó Miklós: Új vonások a századfordulói magyar konzervatív politikai gondolkodásban. *Századok*, 108. évf. 1974. 1. sz. 7., 12–13., 17–18., 53–54.
- ⁴⁰ Kóbor Tamás: Kikoplaltatás. *Egyenlőség*, 1900. június 24. 1–2.
- ⁴¹ Szabolcsi Miksa: Nyílt szó. *Egyenlőség*, 1900. július 22. 1–3.
- ⁴² Kóbor Tamás: Politika. *Egyenlőség*, 1901. július 7. 1–2.
- ⁴³ Hazug demokrácia. *Egyenlőség*, 1902. január 26. 10.
- ⁴⁴ Br. J.: A zsidóság és a társadalom. *Egyenlőség*, 1902. augusztus 3. 2–3.
- ⁴⁵ Edelstein Bertalan: A vádló és a védő. 5665. Újév első napján. In: *Zsinagógai beszédek*. Szerző kiadása, Budapest, 1906. 30.
- ⁴⁶ Szabolcsi Miksa: A politikai helyzet és a zsidóság. *Egyenlőség*, 1903. október 4. 2.
- ⁴⁷ Schächter Miksa: Az assimilatióról. In: Bánóczi József szerk.: *Évkönyv. 1905*. Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, Budapest, 1905. 281.
- ⁴⁸ Eisler Mátyás: A magyar zsidók emancipációja. In: Bánóczi József szerk.: *Évkönyv. 1908*. Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, Budapest, 1908. 310–311.
- ⁴⁹ Szabolcsi Miksa: A katolikus nagygyűlés ötletéből. *Egyenlőség*, 1907. szeptember 1. 2.
- ⁵⁰ Soltész Adolf: Tünetek. *Egyenlőség*, 1906. július 8. 3.; Fleischmann Sándor: Én reakciót látok. *Egyenlőség*, 1906. szeptember 30. 1–3.; Szabolcsi Miksa: A felekezet becsülete. *Egyenlőség*, 1907. december 29. 2.; Pató Pál: Garázda legények. *Egyenlőség*, 1908. április 12. 7.; Idem [Mezey Sándor]: Egy kis összefoglalás. *Egyenlőség*, 1908. augusztus 16. 1–2.; Becsületes fegyverek. *Egyenlőség*, 1909. január 10. 1–2.; Sza-

- bolcsi Miksa: Hitközségeink sanyargatása. *Egyenlőség*, 1909. február 28. 1–3.; Hadd temetkezzenek! *Egyenlőség*, 1909. június 27. 1–2.
- ⁵¹ A református zsinati törvény. *Budapesti Hírlap*, 1906. június 21. 6.; Vallás- és közoktatásügyi minisztérium. In: *Állami költségvetés a magyar korona országai részére az 1907. évre*. Magyar Királyi Állami Nyomda, Budapest, 1906. 214.; Vallás- és közoktatásügyi minisztérium. In: *Állami költségvetés a magyar szent korona országai részére az 1908. évre*. Magyar Királyi Állami Nyomda, Budapest, 1907. 220.; Vallás- és közoktatásügyi minisztérium. In: *Állami költségvetés a magyar szent korona országai részére az 1909. évre*. Magyar Királyi Állami Nyomda, Budapest, 1908. 224.
- ⁵² Apponyi látványos hallgatása az izraelita felekezetről különösen a törvényparagrafus végrehajtását részletező 1908. május 20-i képviselőházi beszédét követően szült felháborodást a zsidó felekezeti körökben. Apponyi beszéde: *Az 1906. évi május hó 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. 19. köt. Athenaeum, Budapest, 1908, 21–30. A reakciók: Idem [Mezey Sándor]: Megint az 1848: XX. tc. *Egyenlőség*, 1908. május 24. 1–2.; Spector [Kóbor Tamás]: A kormány indulata. *Egyenlőség*, 1908. május 31. 1–2.; [Blau Lajos:] A szervezet. *Magyar-Zsidó Szemle*, 25. évf. 1908. 3. sz. 225.
- ⁵³ Vallás- és közoktatásügyi minisztérium. In: *Állami költségvetés a magyar szent korona országai részére az 1909. évre* 1908. 224.
- ⁵⁴ Spector [Kóbor Tamás]: A függetlenségi párt züllése. *Egyenlőség*, 1907. január 13. 2.
- ⁵⁵ [Blau Lajos:] Társadalmi szemle. *Magyar-Zsidó Szemle*, 24. évf. 1907. 1. sz. 22.
- ⁵⁶ Hozzászólás. *Egyenlőség*, 1908. szeptember 13. 4.
- ⁵⁷ Spector: Egy vétség körül. *Egyenlőség*, 1909. január 3. 3.
- ⁵⁸ [Blau Lajos:] 1907. 21.
- ⁵⁹ Mezey Sándor: Sérelmeink. II. *Egyenlőség*, 1908. január 19. 7.
- ⁶⁰ Spector [Kóbor Tamás] 1908. 1.
- ⁶¹ Spector 1908. 2.
- ⁶² *Az 1910. évi június hó 21-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. 7. köt. Athenaeum, Budapest, 1911. 479–480.
- ⁶³ Vallás- s közoktatásügyi minisztérium. In: *Állami költségvetés a magyar szent korona országai részére az 1911. évre*. Magyar Királyi Állami Nyomda, Budapest, 1910. 200.; Vallás- s közoktatásügyi minisztérium. In: *Állami költségvetés a magyar szent korona országai részére az 1912. évre*. Magyar Királyi Állami Nyomda, Budapest, 1911. 214.; Vallás- s közoktatásügyi minisztérium. In: *Állami költségvetés a magyar szent korona országai részére az 1915. évre*. Magyar Királyi Állami Nyomda, Budapest, 1912. 230.
- ⁶⁴ Felekezetünk államsegélye. *Egyenlőség*, 1914. március 22. 5.
- ⁶⁵ Kiss Arnold: Heltai Ferenc. *Egyenlőség*, 1913. február 16. 1–2.; Zsidó államtitkár. *Egyenlőség*, 1913. május 11. 1–2.; Lakatos László: Vázsonyi Vilmos. *Egyenlőség*, 1917. június 16. 1–2.
- ⁶⁶ A következő cikkek a témákban megjelent írásoknak első-sorban hangnemekük vehemenciája miatt választott illusztrációi. Az állami diszkriminációról: Glosszák a hétről. *Egyenlőség*, 1911. szeptember 10. 4–5.; A miniszterelnök utálja az antiszemitizmust. *Hitközségi Szemle*, 2. évf. 1911. 9. sz. 291–292.; Gábor Andor: Levél a zsidó atyához. *Egyenlőség*, 1912. augusztus 18. 8. A kongregációknak a közoktatásban tapasztalható befolyásáról: Idem [Mezey Sándor]: Iskolák. *Egyenlőség*, 1911. február 12. 6–7.; Mezey Sándor: Megint az iskolák. *Egyenlőség*, 1911. február 26. 3–4.; Kecskeméti Vilmos: Kongreganisták portyázó úton. *Egyenlőség*, 1911. szeptember 10. 3–4. A falusi zsidó kiskereskedőket tönkretévő szövetkezetekről: Weiszburg Gyula: Kelő-szálló remények. *Hitközségi Szemle*, 2. évf. 1911. 11. sz. 318–320.; Blau Lajos: A zsidók a gazdasági életben. *Magyar-Zsidó Szemle*, 30. évf. 1913. 1. sz. 16. A képviselőház reakciójáról a párttonkívüli 48-as Polónyi Géza többórás beszédére: A tisztelt házból. *Egyenlőség*, 1911. április 11. 4–5.
- ⁶⁷ Weiszburg Gyula: Jogfosztás rendszerrel. *Hitközségi Szemle*, 3. évf. 1912. 9. sz. 189.
- ⁶⁸ *A zsidókérdés Magyarországon. A Huszadik Század körkérdése*. A Társadalomtudományi Társaság Kiadása, Budapest, 1917. 25.
- ⁶⁹ Szabolcsi Miksa: Az utolsó lecke. *Egyenlőség*, 1912. október 8. 1–4.
- ⁷⁰ Idem [Mezey Sándor]: Beszélgetés egy halottal. *Egyenlőség*, 1914. július 26. 2.
- ⁷¹ Biró Lajos: A sajtó lélektanához. Második és befejező közlemény. *Huszadik Század*, 9. évf. 1908. 4. sz. 447.; Ady Endre: Bejelentés és rövid elmélkedés a magyar polgárságról. *Népszava*, 1912. szeptember 8. 7.; Lakatos Ernő: *A magyar politikai vezetőréteg 1848–1918*. Szerző kiadása, Budapest, 1942. 73.; Lederer Emma: *A magyar társadalom kialakulása a bonfoglalástól 1918-ig*. Népszava Könyvkiadó, [Budapest, 1947]. 170.; Horváth Zoltán: *Magyar századforduló. A második reformmemzedék története (1896–1914)*. Gondolat, Népszava Könyvkiadó, 1961. 55.; Dolmányos István: *A magyar parlamenti ellenzék történetéből (1901–1904)*. Akadémiai Kiadó, Népszava Könyvkiadó, 1963. 20.; Hanák Péter: Vázlatok a századelő magyar társadalmáról. In: *Magyarország a Monarchiában. Tanulmányok*. Gondolat, Budapest, 1975. 369., 371. Uő: A lezáratlan per. A zsidóság asszimilációja a Monarchiában. *Jelenkor*, 26. évf. 1983. 5. sz. 458.; Vermes 1994. 174.; Hanák Péter: A közép-európai háromszög. A zsidóság kulturális szerepe Bécsben, Budapesten és Prágában. *Kritika*, 26. évf. 1997. 11. sz. 4.; Fónagy Iván: *Modernizáció és polgárosodás. Magyarország története 1849–1914-ig*. Csokonai Kiadó, Debrecen, 2001. 177.
- ⁷² Mezey Sándor: Programm-várás. *Egyenlőség*, 1910. január 23. 1–2.
- ⁷³ Ugyanaz: A gyűlölet tábora. *Egyenlőség*, 1890. május 2. 1–4.; Leopold Gusztáv: Szocializmus és antiszemitizmus. *Egyenlőség*, 1897. április 4. 4.; Erdősi Dezső: Szociáldemokrácia. *Egyenlőség*, 1902. április 13. 3–4.
- ⁷⁴ Biró Lajos: A magyar zsidókhöz. *Egyenlőség*, 1918. november 2. 1.

Kántor Zsolt
A legeldugottabb odú

Ott

Ahol a terek egymásba nyílnak
Ahol moco-rog az univerzum kisujja
S csukódik-szétválik
Mintha egy ősi titkot tudna
S felhasad az ösztön burka
S kiömlik a legédesebb örvény
A lét a kéjt felkínálja önként

A mohó test akár törvény
Ott nem angyalok szövök
Az élénk Kék Övet
Ahol a lüktetés töve
Kitapintható rügy s kibomlás
Ott a dombok alatt rezzenetlen a zsongás
Ahol belátható, mi rejtve volt
Ahol a gondolat nem rabol
Mert szemmel tartja a Hold
A pillanatok ott egymásba nőnek, mint a fű

Ahol az álom egy ösvény
És átsétálsz rajta önként
Hogy tudd nincs több fény
Csak Te magad
Ki mások fényforrása vagy
Ahol a kagylóból balzsam csurran
És simogatás nő ujjaidban
ott
Ahol érezni képes az ész
Az összeszótt ízeket s az éjt
Mert visszajönnek sejlének
Az ágy hirtelen eltemet
Majd feltámad benned a tested
Hogy visszabújtassa a lelked
Akkor ódát ír a kezem
Ehhez a gyönyörű helyhez

Észre nem vételek

A valóság ténylegesen hol van? A nagy beszédekben vagy a sarki boltban? Valamilyen érv mindig megerősítést nyer. Majd kibelezik. De te csak érvelj! A két szélsőség közötti skála: széles út. Mi a keskeny ösvényt keressük, ahol megdőlnék a titkos eskük. Amúgy szeretjük. Feltételezhetünk ott egy erős realitást? Ami jóléthez segíti a másikat, a mását? Hogy bogarásszuk az identitást. Kerüljük a kaszást! Elborítanak a kukába való hírek. Az axiómák között a megoldás nincs meg. Mert ugyanúgy nem marad semmi, mintha egészen nyúlta volna le. A dolgok helyén a hazudozás, esetleg esti meccs. A fiamnak mondjam, tanulj, azt nem veheti el az új rend. Szót fogad, de nem hiszi el úgysem. Majd éjfél lesz, nem marad más, mint a fohász. A szomszédban közben a megboldogult Cipőt hallgatja az ács. Ma az írásmű egy lakás. Benne laknak tájak, apák. Még működik a szó? Nahát! Meg az öncenzúra. Már-már diktatúra.

Vajda Júlia

Háttértörténetek

Amikor az 1980–1990-es évek fordulóján, a rendszerváltás tájkán, ifjú szociológusként feltettem magamnak az akkor tulajdonképpen sokakban felmerült kérdést, hogy mi az, hogy zsidóság, ki a zsidó, illetve mit is jelent Magyarországon zsidónak lenni, még nem volt számomra világos, hogy egy olyan úton indulok el, amelynek nemcsak hogy nincsen vége, de amelyen visszafordulni sem lehet. Hannah Arendt Rahel Varnhagenről szóló könyve utolsó fejezetének címe is ezt fogalmazza meg: „Aus dem Judentum kommt man nicht heraus”.¹ A zsidóságot nem lehet elhagyni, a zsidóság nem ereszt. Arendt könyve, Rahel gondolatmenetét követve, azzal érvel, hogy azért nem, mert ez a még tradicionális zsidóként élő rokonság elhagyását és az antiszemitizmushoz való asszimilációt is jelentené. De Rahel, aki a XVIII. és XIX. század fordulóján élt, még megpróbálkozhatott ezzel, még hihette kezdetben azt, amiről később számára is kiderült, hogy lehetetlen. Hihette még, hogy van esély az asszimilációra, a zsidóként való tökéletes beolvadásra. Ugyanakkor Arendt, mire Rahelről szóló disszertációja oroszlánrészét 1933-ban megírta, illetve 1938-ban befejezte, nyilván már sejtette, s mire az 1957-ben könyv alakban megjelent, már egészen biztosan a saját bőrén is érezte, hogy ez a soá után többé kérdés nem lehet. Még azok számára sem, akiknek már nincsen tradicionális zsidóként élő rokonsága. A soá egyértelművé tette, hogy az asszimiláció kérdése többé már fel sem vethető. Hiszen az asszimiláció, a tökéletes beolvadás csak a zsidóság – s vele a saját egyéni és családi, illetve a közösség üldöztetéstörténetének – teljes megtagadása, azaz nem pusztán az antiszemitizmushoz, a zsidók „elutasításához”, „nem szeretéséhez”, de a zsidóság üldözéséhez való asszimiláció, azaz a teljes önfeladás árán lehetséges, miáltal annak számára, aki ezt az önfeladást elutasítja, az asszimiláció legfeljebb csak beteljesíthetetlen vágy marad.

Számunkra ugyanakkor, akik számára a zsidóság gépesített, gyári eszközökkel történő legvilkolásának lehetőségessége evidencia, a kérdés, hogy mit jelent, hogy a zsidóság „nem ereszt”, megváltozott. Hiszen közülünk annak számára, aki tudomásul veszi ugyan e „nem eresztést”, de a másik végletet, a zsidósággal mint vallással való tökéletes azonosu-

lást sem választja, örök kérdés és feladat marad annak megválaszolása, hogy mit is jelent neki önnön elhagyhatatlan, levethetetlen zsidósága. Mit jelent a zsidóság vallás nélkül, s mit jelent a zsidóság, ha a rasszista, esszencialista választ is elutasítjuk? Pusztán a családtörténettel való azonosulást? Vagy a megbélyegzett, elutasított csoporthoz való – akkor persze az antiszemiták által kijelölt, s eként nehezen vagy egyáltalán nem akceptálható – tartozást? Esetleg csupán kulturális kötődést? Legegyen bármi is a válasz a zsidóság mibenlétét firtató kérdésre, aki ma a zsidóságával vívódik és erre a kérdésre keresi a választ, becsapja önmagát, ha valódi saját válasz helyett levetkőzni akarja azt.

Annak idején, amikor feltettem a zsidóság, a zsidó identitás mibenlétére vonatkozó kérdést, s azt hittem, valóban interjúalanyaim zsidó identitására kérdezek rá, erről szól a kutatás, amibe belekezdtem, barátnőimmel² belekezdünk, nem voltam tisztában két alapvető dologgal. Nem voltam tisztában azzal, hogy ahogy Rahel Varnhagen élettörténetére, s ennek részeként zsidósághoz való viszonyára rákérdezve Hannah Arendt legalább annyira a saját élettörténete és zsidósághoz való viszonya kapcsolatát firtatta, ahogy interjúalanyaim önéletrajzi elbeszéléseit, zsidó identitását elemezve részben én is a magam identitására, a saját zsidóságomra kérdezek rá. Nem voltam tisztában azzal sem, hogy azok az önéletrajzi narratívák, amelyekken keresztül ezt teszem – az 1950-es években születettek elbeszélései –, az ő szüleik nemzedékéhez, s rajtuk keresztül a soához visznek vissza. S hogy valójában nemcsak az ő zsidóságuk, de a saját zsidóságom megértése sem lehetséges az ő szüleik, a mi szüleink élettörténete, s benne a soá megértése nélkül. Hogy a soá után nincs – itt Európában egészen biztosan nincs – zsidó identitás a soá, a soára való reflexió, a soá valamiféle megértése, az élettörténetbe való beillesztése nélkül. Mindez tovább-„lökött” az úton, amelyen elindultam: a „második nemzedék” után rá kellett kérdezzek az „első nemzedékre”, azokra, akik meg-, át- és túléltek a soát. Muszáj lett, hogy megpróbáljam megérteni, hogyan éltek át és túl az. Sőt, hogy hogyan tudtak azután mindezzel, az ennek során szerzett összes sebbel és emlékekkel továbbélni, majd hogy a továbbélés és emlékezés –

mint tudjuk, a legtöbb esetben, bármily abszurd, de mégis gyötrő büntudata – okozta újabb sérülésekkel és fájdalokkal lassacskán megöregedni. Igen, megöregedni, hisz mire feleszméltem, már a 2000-es években jártunk: eddigre azokat, akik túléltek ugyan az üldöztetést, de nem öregedtek meg, már nem tudtam megkérdezni.

Így a 2000-es évek elejétől különböző keretekben mára négyszáznál is nagyobb lett azoknak a narratív élettörténeti interjúknak a száma, amelyeket tanítványaimmal velük készítettünk. Amelyekben őket, akik túl- és átéltek a soát, arra kértük, meséljék el nekünk az élettörténetüket. Ezeknek az interjúknak az elemzéséből azután lassacskán elkezdett megszületni egy könyv. Egy könyv, mely a Múlt és Jövő Kiadónál hamarosan megjelenik, s amelynek ugyanakkor saját személyes és családtörténetem is integráns részét képezi. Nem is csak azért, mert a szüleim maguk is a soá gyermek túlélői, de azért is, mert elemzéseinek a saját történetem – amelynek az ő, azaz a szüleim története, s azokkal együtt az, ahogy én az ő történetükhöz el- és hozzájutottam, illetve ahogy a saját identitásom részévé váltak – szerves tartozéka: abból született meg az a nézőpont, ahonnan az interjúalanyaim által elbeszélte történetekre ránézek, ahogy innen nézve elemzem őket.

KILINCSEK NÉLKÜL

Sokszor elképzeltem anyámat kilenc-tíz éves kislányként, ahogy áll a hóban Holló utcai házunk udvarán, meztelenül, s nagyanyám mosdatja a piszkosfehér hóval, ő meg ordít, hogy hideg, és a jéghideg kéz engedje már el, hagyja már abba. A kép persze nem stimmel. A helyszín nem a Holló utca. Nem gyerekkori udvarunk hátsó frontja. A pince, ahonnan feljöttek, nem az a pince, ahonnan a fát hoztuk gyerekkoromban. Nem az, ahová félttem lemenni. 1944–1945 telén ők pár utcával arrébb laktak a gettóban.

Anyám soha nem mesélt a gyerekkoráról. Huszonhét éves voltam, amikor meghalt. Ő nem mesélt, én meg nem kérdeztem. Nagyanyámtól tudom, amit tudok. Mert ő mesélt. Nagyjából egyszerre haláltak meg. Nagyanyám egy fél évvel előbb. Mintegy engedélyt adva anyámnak, hogy most már ő is meg-

halhat. Neki nem kell megvárnia, amíg megöregszik. Mert annál jobban talán semmitől sem félt.

Nagyanyám mesélt. Nem volt életidegen, élvezte is az életet, a jelent, de valahogy jobbra mégis a régi történeteiben élt. A saját gyerekkorában meg az anyáméban. Akkor is, amikor én gyerek voltam, de később is, amikor már a fiam volt a gyerek a háznál. Otthon volt a szüleinél valahol Erdélyben, a Kőrösök vidékén, meg a Felvidéken, Galántán, Nyitrán, nem tudom máig sem igazán pontosan, csak hogy járták Nagy-Magyarországot aszerint, hová hívták az apját, dédapámat, ecetgyárat építeni.

Mesélte, hogy „apuka”, a dédapám, nagyon vállasos volt, de szakállat nem volt hajlandó hordani. Mert az csak porfogó. S hogy ő, a nagyanyám félt, hogy elesik a jégen. És hogy ilyenkor Móric, a bátyja mindig érte ment az iskolába. Meg hogy Móric nyaklövést kapott az első háborúban. És hogy attól kezdve nem tudta forgatni a fejét.

Anyai nagyanyám apja, Weisz Lázár, Monarchia-szerte ismert iparos. Őt hívták, ha ecetgyárat akartak építeni. Ők állnak hátul középen a feleségével, Bródi Deborah-val, a finom asszonnyal, jobb oldalon a legkisebb gyerekük, Margit, a fotós, a bal oldali hármast pedig a legidősebb gyerek, Móric a családjával. Közülük az anyát, Irént s a gyereket, Tibit, még én is ismertem

Móricék aztán harminckilencben elmentek Jamaicába. Talán őket is hívták, de nem mentek. És mire negyvennégyben kérték az affidavitot, már nem lehetett kapni. De ezt már nem a nagyanyámtól tudom. Ez a papírokból derült ki, amiket egyszer – sok évvel az ő, meg az anyám halála után – nézegettem.

Dédanyámat, nagyanyám anyját mindig picit, tőrényen, halk szavú asszonynak képzeltem. Akiben

sokkal több a finomság, mint a férjében. Még a fülembe cseng, ahogy nagyanyám kicsit csücsörítve, finomkodó hanghordozással mondja, hogy az anyja finom asszony volt, „egy Bródy lány”. Vagy Bródi? Esetleg Brodi? És az mit jelent egyáltalán? Ezt a kérdést nem lehetett feltenni. Meg hát fel sem merült. Egyértelmű volt, hogy maga a megtestesült finom előkelőség.

Nagyanyám meséiben mindig ott volt a két fiatalabb testvére is. Margit, a húga, aki fotós volt, már akkor, a múlt század elején. Meg Feri, az öccse, az elesett, talán kicsit mulya, akiről csak annyit tudok, hogy már talán Pozsonyban élt, amikor a szülőket elvitték. S hogy biztos ezért úszta meg Auschwitzot, ellentétben Margittal, aki velük ment a gázba. De persze ez nem is így volt, csak gondoltam sokáig, hogy nem lehetett másképp.

Anyai nagyanyámék négyen voltak testvérek, elől ül a legidősebb, s legtekintélyesebb, Móric, hátul balról jobbra pedig a másik három életkor szerint növekvő sorrendben: Margit, Feri és Erzsi, a nagyanyám

Nem tudom, meséiben Auschwitz mint földrajzi hely vagy mint szimbólum jelent meg csupán. Talán nem is hangzott el soha, hogy szülei, húga oda kerültek. Csak volt deportálás, meg voltak rossz emberek Auschwitzban, akik becsapták a társaikat, gyógyszer helyett falvakarékot adva el nekik. Hogy akkor, gyerekkoromban, mit mondott nekem az, hogy deportálás meg Auschwitz? Soha senki el nem magyarázta. S hogy a szüleim tudták-e, hogy a nagyanyám örökké ezekkel a történetekkel traktál? Nem tudom. Talán annyi állhatott nekem össze, hogy mindez a gonosz németek műve, s hogy akiket deportáltak, azok már nincsenek, hogy az halálos. De ennél több? Nem hiszem. Azután később – de már akkor, amikor úgy mond „tudományosan” foglalkoztam a témával – összeállt. Hogy nem lehetett másképp. Hogy ha deportálás, a Felvidékről, esetleg Kárpátaljáról, akkor a végállomás biztosan Auschwitz. De ez már jóval a nagyanyám halála után történt.

Akkoriban ugyanis ez még nem foglalkoztatott. Vagy legalábbis nem voltam tudatában, hogy foglalkoztat. Mert persze olvastam ilyeneket. Visszaemlékezéseket. Már amennyire ezek akkoriban elérhetőek voltak. S mindig jött az az érzés, hogy én erre nem lettem volna képes. Hogy biztos agyonlőtték volna. A fiammal voltam terhes, s a nőgyógyásznál, míg a rendelés megkezdődött, Primo Levit olvastam. És ezen gondolkodtam. Hogy lett volna-e erőm, hogy végigcsináljam.

Anyám soha nem mesélte el ugyanazokat a történeteket a saját gyerekkoráról. Nem emlékezett volna rájuk? Teljesen elfojtotta volna őket? Az sem került elő soha, hogy a Lipóton, ahol az apját látogatták 1944-ben, ő nem mehetett be. Hogy egy olyan folyosón kellett várnia, ahol minden ajtón gomb volt. S hogy ő ott nagyon félt. A halála előtt, amikor be volt csavarodva, s pszichoterápiába járt, ott ez előjött. De most már a terapeutája is meghalt, már őt sem lehet megkérdezni, hogy neki mit mesélt. De hát mindegy is talán.

A lényeg, hogy előlem az egész gyerekkorát elzárva tartotta. Az apja miatt, akit tízévesen elvesztett? S akinek elvesztése nagyanyámnak megkönnyebbülés lehetett? Aki talán vérbaj eredetű örülete előtt is agresszív volt, de utána biztosan? S aki olyan „fess” volt, hogy más nők irigyelték érte, s hangosan tették rosszindulatú megjegyzéseiket, hogy jobbat érdemelne egy ilyen semmi kis nőnél, mint nagyanyám? S aki biztos operaénekes lett volna, ha nem zsidó? Aki, ki tudja milyen isteni ihlet okán, odahagyva kántori állását, 1944 tavaszán beköltözött Mátyásföldről a VII. kerületbe? Vagy itt is rosszul rakom össze a mozaikot? Nagy-

anyám és anyám nélküle költöztek be Pestre, mert ő addigra már kórházban volt?

A képen is látni vélem, hogy anyám, Háber Judit, és az apja, Jenő, imádták egymást

Anyám, ha kettesben voltunk, nem tudott fölengedni igazán. Akkor meg pláne nem, ha nagyanyám – az ő anyja – is ott volt harmadiknak. Ehhez apám kellett. Vagy esetleg valaki más, bizonságos „felnőtt”. Valaki, akit ő annak érzett. Aki állt a lábán. Aki nem szorongott úgy, mint ő. Akinek jelenlétében ő nem szorongott úgy, mint egy elveszett kisgyerek. Én persze, aki magam is csak szoronghattam a szorongó anya mellett, ehhez kevés voltam.

Mindez csak azután lett világos, hogy becsavardott. Akkor már én is elég lettem. Mert akkor már egyáltalán nem tudott egyedül maradni. És akkor már bárki ismerős jó volt neki, akkor már bárki tudott neki biztonságot adni, csak a saját anyja nem.

Talán fél évvel a halála előtt kezdtem analízisbe járni. A halálán túl legalább annyira megviselt, amikor nem sokkal később kezdtem azt érezni, hogy elértem oda, hogy már nagyobb konfliktusok nélkül el tudjam fogadni. El tudnám fogadni, ha még élne.

Ma, hogy több mint huszonöt évet töltöttem el azzal, hogy előbb a leszármazottakkal, később a túlélőkkel interjúzom, szóval hogy szakmai tevékenységnek álcázva évtizedek óta azzal foglalkozom, hogy megértssem a magam zsidóságát, a magam holokauszt-traumáját (van nekem ilyen? Trauma ez egyáltalán? Vagy a szülő mindenképpen valami feldolgozandó?), nyilván van egy kikerekített magya-

rázatverzióm. Ma valahogy úgy fogalmaznék, hogy azt éreztem akkor, hogy már képes volnék megbocsátani neki. Képes volnék megbocsátani, hogy nem engedte, hogy én legyek a gyerek kettőnk közül. Vagy legalábbis azt, hogy ő nem volt felnőtt, s ezért én nem lehettem gyerek. Azt, hogy nem tudott nekem, a gyerekének, biztonságot adni. Akkor sem, amikor nemcsak a gyereke, de tényleg gyerek is voltam. Hogy ma, ha a gyerekkoromból ismert arcát felidézem, a testet öltött szorongás az, ami visszánéz énrám.

Pár évvel korábban, amikor Németországban voltunk, én kamaszon, ő valamivel negyven fölött, kiborult a keletnémet határőrök látványától. Hogy olyanok, mint az SS volt. Éreztem, hogy ennek súlya van, de igazán, azt hiszem, csak sokkal később értettem meg. Hogy valahol, a lelke mélyén, ő mindig is abban az időben maradt. Abban, ahol – így nagyanyám – nagyapám azt mondta neki, hogy Hitler nyelvét többé nem beszéljük, s ezért átváltottak a magyarra. Pedig, nagyanyám elbeszélése szerint, anyám előbb németül tanult meg. Tényleg német lett volna ez? Vagy jiddis esetleg? Nem tudom. Ha tényleg német, akkor az meglep. Miért beszéltek volna németül egymással? Ez azt jelentené, hogy a nagyapám családja (is) valami kereskedő- vagy iparosféle lehetett? Ez mintha inkább beillene a képbe. Az viszont semmiképp, hogy a német, amit én szeretek, Hitler nyelve lenne.

Anyám mindenesetre elfelejtette ezt a nyelvet, nagyanyám meg később németül biztosan tudott. Hogy jiddisül is tudott-e? Nem tudom. Nagyapám biztosan tudott. Nagyanyám ócska, régi táskákban őrizgetett papírjai közül, ahol szülei theresienstadti haláláról is találtunk egy levelet a lányommal, előkerült néhány korábbi levél. Hártavékony papírra voltak írva ceruzával, héber betűkkel, gondolom, jiddisül. Egy időben azt hittem, nagyapám kapta őket az anyjától, s reméltem, találok egyszer valakit, aki elolvassa nekem őket. Lehetséges lenne, hogy nagyanyám sem tudta őket elolvasni? Akárhogy is, legutóbb, amikor azon tudás birtokában, hogy a jiddist fel lehet ismerni a benne lévő sok „ain”-ről, már nem találtam őket, csak egy-kettőt, amelyek viszont hivatalosnak látszottak. Ráadásul az előkerült levelezőlapokon anyja magyarul írt neki.

Németországban azután Hitler nyelvét kellett beszélnie neki is, azaz kellett beszélniük mindkettejüknek, hiszen pár hónapig nagyanyám is velünk volt Brémában, a hetvenes évek végén, amikor apám két évig ott tanított. Igen, anyámnak is, aki ottmaradt abban az időben. Igen, azt kellett beszélnie neki is, akinek a német talán ekkorra is Hitler nyelve maradt. Neki is, akinek a német talán soha

nem tudott Goethe nyelvévé válni. Neki is, aki ottmaradt abban az időben, amikor szakítottak ezzel a nyelvvél, s ahol az anyja a hóban mosdatással, a napi egy szem dióval még csak-csak meg tudta védeni. Az anyja, aki ugyanakkor hagyta, hogy imádott apja, az anyámé, az én nagyapám eltűnjön. Hiszen a tízéves kislány szemében egyre megy, hogy a Lipóton valójában mi is történt. Hogy apjával a nyilasok vagy talán tényleg a betegség, esetleg egy szívvroham végzett. Tízévesen egy ilyen anyában nem lehet, nem lehetett megbízni. Egy ilyen anya nem ad, nem adhatott bizsónságot.

S akinek nem ad az anyja, az anyaként maga sem tud adni. És akkor én? Becsapom magam, amikor azt állítom, hogy a gyerekeim nem szoronganak? Vagy az analízis tényleg csodaszer? És ha anyám időben analízisbe megy, minden másképp lehetett volna? Kamaszkoromat végigveszekedünk. Mindig azt éreztem, hogy értelmetlen hülyeségekkel szekál. Például, hogy kövér vagyok. Az analízisemben arra jutottunk, hogy zavarta, hogy gyerekből nő leszek. Ezt a projektet egyáltalán nem támogatta. Hogy miért? Nem tudom. Manapság azzal magyarázom, hogy az én felnövekvésem (ahogy a születésem is, meg a fiam születése is) arra hívta fel a figyelmét, hogy öregszi. Hogy nem tudja megállítani az időt.

De szerette volna. Talán ezért felejtett el időben tájékoztatni arról is, hogy a lányok egyszer csak menstruálni kezdenek. Hogy az altestükből távozó vér sem nem szégyellni való, sem nem halálos betegség jele. Akkor még nem haragudtam rá ezért. Még akkor sem, amikor apám egyszer csak azt mondta, hogy anyám meglátva reggel a pizsamámon a vérfoltot, pánikba esett. Ez a közlés, s a rádásként kezembe adott nem igazán nekem való felvilágosító irodalom legalább megnyugtató. Analízisbe kellett mennem ahhoz, hogy felismerjem a helyzet abszurdumát, s haragudni kezdjek. Valamiért – igazságtalanul – csak anyámra.

Igazságtalanul? Ennek nincs értelme. Hiszen a konkrét apró sérelmek, melyeket elszenvettem tőle, lényegtelenek, talán nem is vettem volna őket a szívemre, ha nincs a mindent eluraló szorongás. Hogy addig nincs nyugalom és béke őbenne, s így bennem se, amíg apám meg nem érkezik. Ez volt az ő vétke, s ez volt az, amiért az én bizsónságot is apám jelentette. Furcsa, hogy mindez most milyen világosan és tisztán rajzolódik ki előttem. Nem tudom, mióta van ez így. Az analízis kellett hozzá, de hogy elég volt-e? Nem tudom. Hiszen már annak is vagy húsz éve, hogy azt befejeztem. Azóta felnőtt lettem. Felnőttebb? Nem szeretem ezt a szót. Ma, ötven közepén sem érzem magamat felnőttnek. Talán soha nem is fogom. De sok minden

történt. Sok mindent, főleg sok veszteséget, megélttem. Egyesek meghaltak, másokkal csak elvesztettük egymást.

Anyám volt az első igazi halottam. Nagyanyám fél évvel korábbi halála nem rendített mélyen meg. Kilencvenéves volt. Az az élet rendje volt. De anyám csak ötvenhárom. Öt évvel fiatalabb, mint én most. Akkor is tudtam, hogy nagyon fiatal még a halálhoz. Most meg egyenesen abszurdnak érzem. Hiszen még oly sokan vannak a nálam öregebbek is. Hisz kilencven fölött vannak sokan, akikkel interjúzom. Akik nemcsak a gettót élték meg, mint anyám, de a lágert is megjárták. S ennek ellenére jóval fittebbek nálam is.

Lehet annyira félni az öregségtől, hogy abba bele kelljen halni? Mitől fél az, aki az öregségtől fél? A betegségtől? A tehetetlenné válástól? A kiszolgáltatottságtól? Igen, ezek mind félelmetesek. De hát ezek egyike sem fenyegette még. És különben is, állítólag már az én születésemtől is becsavarodott. Azután azt, hogy a fiamétól méginkább, magam is megélttem. Nem tudott mit kezdeni az újabb generációk felbukkanásával. Azt érezte, amit a fiam két és fél évesen az ő halálakor? Hogy „nem akarok óvoda lenni, nem akarok nagy lenni, nem akarok meghalni”? Mintha a halál réme elől menekült volna a halálba. Paradox, de mintha nem volna más magyarázat arra, hogy miért kellett egyszerre megörülnie, s daganatot növesztenie.

Fáj, hogy nem kérdeztem. Hogy későn jutottam el oda, hogy rájőjnek, kérdeznem kellene. Hogy miért? Mert nem tudtam, nem értettem még, nem voltam elég érett ahhoz, hogy megértssem, az ő múltja nélkül a saját múltam, s ezáltal a saját jelenem sem tudom felépíteni. S hogy az ő múltjához csak úgy tudok eljutni, ha a nagyanyámhoz, az ő anyjához, meg a nagyapámhoz, az ő apjához is eljutok. S hogy ez egy végtelen lánc. Szerettem volna látni azt a kárpátaljai kisközséget a Tisza-parti Bogdányt – így képzeltem, az lehetett, s melyet tavaly végre meg is néztem –, amelybe a levelezőlapokat úgy címezték, hogy u.v., értsd utolsó vasút, Rahó, ahonnan az apja, a nagyapám jött, no meg azokat a helyeket, ahol a dédapám ecetgyárai épültek, s ahol az anyja, a nagyanyám volt gyerek. Meg a háború előtti Mátyásföldet, ahol éltek, amikor anyám gyerek volt, s ahol nagyapám volt a kántor. S ahol ortodox kóser háztartást vezettek. Míg apámék, pár utcával arrébb, már a nagy ünnepeket sem tartották, sőt, karácsonyfát állítottak.

Anyámat nem kérdeztem. De mi lett volna, ha kérdezem? Elkezdett volna-e beszélni, ha kérdezem? Nem hiszem. Mert csak az kérdezhet, akinek szabad. S nekem nem volt erre engedélyem. Az a

tízéves kislány, akit a nagyanyám az anyámnak nevezett, s akiről ő mesélt, nem ugyanaz a kislány volt, aki az általam ismert anyámmá nőtt fel. Az a kislány mintha nem is létezett volna. Mintha az a kislány nem nőtt volna fel. Mintha az anyámban csak az a kislány lett volna jelen, legalább az én számomra elérhetően, akivé az apám mellett élő felnőtt Judit vált akkor, amikor szorongott. Akkor, amikor apám éppen nem volt jelen, hogy neki biztosságot adjon.

A nagyanyám lefestette kislány olyan szép és harmonikus az erős szálú, fekete hajával, sötét, jellegzetesen zsidós tekintetével, amilyen azon a néhány fényképen, ami van róla. Ez a kislány boldo-

**Nagyanyám bátyjék, Móricék,
1939-ben kivándoroltak Jamaicába.
A két unokatestvér, az ő fiuk, Tibi, és anyám,
azt hiszem, soha többé nem találkoztak**

gan hintázik az unokabátyjával a kertben, s ha télvíz idején hóval mossák le testét a szabadban, persze tiltakozik, de nem szorong. A másik viszont maga a testet öltött szorongás. A szorongás attól, hogy elveszíti vélhetően azt a férfit, aki a biztosságot adta. Ennek a kislánynak az arca merev, tekintetéből a rémület süt, s képtelen arra, hogy elengedje magát, hogy a környezetével kapcsolatba lépjen. Teljesen egyedül van.

Nyilván mindkét kép hamis. Hamis annyiban, hogy az a kislány, akit 1944–1945-ben láthattunk volna, ha arra járunk, ahol az a gyerek élt, aki később – biológiai, fizikai, vagy nem is tudom, milyen értelemben – az anyámmá lett, nem volt sem egyik, sem másik. Inkább egyik is, meg másik is volt. De nagyanyám csak az egyikről beszélt, én meg csak a másikkal találkoztam. Ma meg próbálok rájönni arra, hogy meddig létezett az egyik, ha egyáltalán létezett, s szeretném rekonstruálni a folyamatot, amely a másikat szülte, s elképzelni azt a talán köztest, akivel az ostrom idején még találkozhattunk volna. Vagy már akkor is csak a fényképeken, meg talán nagyanyám emlékeiben élt a harmonikus kislányarc? Addigra – talán apja eltűnésével vagy a gétóban megéltekkkel – már teljesen eltűnt az is?

**Úgy látom, ez a kisfiú, aki talán a biciklijét mutatja
éppen a kislány anyámnak, nem Tibi,
az unokatestvére – de hogy ki lehet,
nincs már kitől megkérdezniem**

Vagy akkor eltűnt, de aztán még visszatért, hogy azután a felnőtt nőben élő kislány már csak a szorongást hordozza?

Nem csak hogy nem kérdeztem anyámat, amíg élt. Bár már sok-sok éve nyilvánvalóan részben azért hallgatom mások soátörténeteit, hogy az övét, az övéket megértem, s bár már sok-sok éve tudom, hogy a Jad Vasemnek van nyilvántartása az elhurcoltakról, pár napja néztem meg először, hogy a nagyanyám szülei, húga, esetleg a nagyapám szülei szerepelnek-e benne. S hát nem. De persze, nem is számítottam rá. Nem azért, mintha tudtam volna, amit most már tudok, hogy a lista jobbára rokonok, ismerősök bejelentései, s sokkal kevésbé a haláltáborokban a náci által gondosan vezetett listák alapján készült. (Hogy miért? Mert elvesztek, megsemmisültek? Vagy mert senki nem dolgozta fel őket? Nyilván mindkét tényezőből van benne valami.) Nagyanyám, ezek szerint, nem jelentette be őket. Nem is tudom, tudta-e, hogy bejelenthetné. De ne lett volna senki más se, aki ezt megtette, megtehetette volna? Megeshet. Hiszen Móric és a családja távol bár, de élt. És persze Feri 1949-ben meghalt. De az özvegye? Aki ráadásul Móric fele-

ségének a testvére volt, tehát két szálon is kapcsolódott a nagyanyám családjához? Hogyhogy senkinek nem jutott eszébe? S hogyan tudnám ezt én pótolni? Hiszen még csak azt sem tudom, hogy tudok-e olyan iratokat találni, amikből meg tudnám adni pontos születési adataikat.

Amikor 2004–2005-ben interjúalanyokat kerestünk a projektemhez, jelentkezett egy férfi, talán az egyik olyan levelünkre, amely a Claims Conference-en keresztül ment ki. Amikor az egyik tanítványom elment hozzá, kiderült, hogy valójában nem is akar mesélni. De úgy tudja vagy véli valamiből, hogy távoli rokonom. Fölhívtam. Kiderült, hogy valószínűleg tényleg rokonságban állunk. Bródy-szálon. Valakije neki is Bródy. Vagy Bródi. Esetleg Brodi. Akárcsak a dédnagyanyám. Megbeszéljük, valamikor meglátogatom. Nem kerestem meg. Vajon miért? Vajon miért vártam annyit, hogy már nyilván hiába is keresném? Magam sem értem. Mégsem akarnám, akartam akkor megismerni családtörténetem e részletét? Vagy magamat rejtegettem? Vagy inkább azt akarnám, hogy felhasználva azt a néhány morzsát, amit ismerek, családi múltam e szegmensét magam teremthessem meg?

Levelek apámhoz

2017. március

„Miért voltam képtelen élni, miután visszatértem a világba? Olyan volt, mint a vakító fény, a sötétségben töltött hónapok után, túl intenzív volt. Azt akarták az emberek, hogy minden üde újrakezdésnek tűnjék, el akarták tépni tőlem az emlékeimet; azt gondolták, racionálisak, s hogy összebékítenek az idő múlásával, a kerékkel, amely forog, de őrtültek voltak, és nem csak a zsidók – mindenki! A háborúnak vége volt, de belülről üresre rágott mindnyájunkat.”

(Marceline Loridan-Ivens: *És te nem jöttél vissza?*)

Nem tudom, mikor kezdtünk a soáról beszélgetni. Bubu⁴ halála után lehetett. Nyilván azután, hogy elkezdtem a „zsidó identitást” kutatni. Jobban mondva elkezdtem azt a kutatást, amiről akkor azt hittem, tárgya a zsidó identitás. Amiről aztán lassan megértettem, hogy valójában arról szól, hogy hogyan határozza meg a „második nemzedéket”, hogyan határoz meg minket, akiknek ti, akik meg-, át-, és szerencsés esetben túléltek a soát, vagytok a szülei, az, amit ti elszenvetetek.

Nem tudom, mikor kezdtünk erről beszélni. Nem tudom, mikortól lett egyik legfőbb témája a beszélgetéseinknek ez. S persze már nemcsak ez, hanem ezzel együtt, sőt, helyett egyre inkább az, amin ti keresztülmentetek. Az, hogy hogyan hatá-

rozza meg az – mármint az üldöztetés – a nem is csak „akkori”, de legalább ugyanolyan erősen „azután” életeteket. Hogy mikortól lett a legalapvetőbb kérdés vagy talán inkább bizonyosság, amit, ha kettesben beszélgetünk, majd mindig újra és újra felismerünk, hogy zsidónak lenni életprogram, életfeladat. Életfeladat, amit lassan, az évek előre haladtával ismerünk fel, s ami, ahogy telnek az évek, elhatalmasodik rajtunk. Életfeladat, amit nem lehet elvégezni, éppen ezért nem lehet félretenni sem.

Marceline Loridan-Ivens könyve, az *Et tu n'es pas revenu*, melyet angolul olvastam, levél az apához, akivel együtt deportálták Dél-Franciaországból Auschwitzba. Az apa azonban, mint a könyv címe is mondja, nem jött vissza. Levél egy apához, aki

nem jött vissza. Mégsem búcsúlevél, legfeljebb csak annyiban, amennyiben a szerző, közel a kilencvenhez, az élettől is búcsúzik. Nem búcsúlevél, hanem – miközben egyfelől beszámoló mindarról, ami a rámpán való elválás után történt, vagy inkább azután, hogy Marceline a barakkban megkapta apja, nyilván elképesztő erőfeszítéssel és persze mások hihetetlen segítségével, ráadásul elképzelhetetlen mértékű szerencsével becsempészett üzenetét – valomás arról, hogy milyen szoros, valójában eltéphetetlen erős kapoccsá vált közöttük az, amit a deportálásban együtt átéltek, s az, amit azután Marceline egyedül maradván átélt a lágerben, illetve az az érzése Marceline-nek, hogy apja megértette volna, hogy apja lett volna az egyetlen, aki igazán megértette volna. Levél az apához, aki, Marceline úgy érzi, pontosan értette volna azt, hogy miért alakult későbbi élete úgy, ahogy, aki megértette volna, hogy miért nem adhatta fel zsidóságát azután, amit részben együtt, részben az elválásuk után egyedül megélt, semmiképp, s hogy ugyanakkor hogyan nem mond ellent ennek az, hogy a két férje közül egyik sem volt zsidó. Levél ahhoz a férfihöz, aki megértette volna, hogy a harminc év korkülönbség révén persze részben apafigura második férjjel ugyanakkor valódi egyenrangú partnerkapcsolatban hogyan képeződik le kettejük viszonya – az a viszony, amelyet Marceline a „vissza nem jött” apával az évek során magában kihordott és a könyv megírásával a világra is hozott.

Marceline nem ír arról, milyen volt a kapcsolatuk a deportálás előtt, legfeljebb csak utal az azt közvetlenül megelőző konfliktusokra az akkori kamaszlány és a felnőtt férfi között. Csak sejtjük, hogy a deportálásban megszületett eltéphetetlen kapocsnak megvoltak a gyerekkori alapjai. De ez mindegy is. Marceline szövegét végigolvastam – inkább behabzsolva – elvarázsolta az a mélység, amellyel a deportálásban megélt érzelmek mellett azokról az érzelmeiről is beszámol, amelyek hosszú időre lehetetlenné tették számára a családjába és a környező világ „normalitásába” való visszailleszkedést, amelyek elválasztották azokatól, akik e hamis „normalitásra” törekedve, ugyanakkor maguk is „beteg a légerektől, anélkül, hogy megjárták volna őket”, valójában életképtelenné váltak attól, hogy férjük, apjuk nem jött vissza, hogy nem láthatták utolsó gesztusaikat, hogy nem lehettek jelen a halálukkor, hogy nem mondhattak káddist értük, hogy nem volt sírjuk, ahová kijárhattak volna, s hogy mindezeket a hiányokat – legalább fantáziában, ahogy Marceline tette – megoszthatták volna velük. Egy pár napos londoni látogatás alatt Mary barátnőmtől kaptam kölcsön, azután örökbe a

könyvet. Egy szuszra végigolvastam. S már a repülőn elkezdtem írni ezt a szöveget.

Kvázi azonnal el kellett kezdenem írni, mert túl azon, hogy mélységesen megérintett a könyv önmagában is, úgy éreztem – minden, az életünk tényeit érintő különbözőség ellenére – rólam, rólunk is szól. S nemcsak azért, amire akkor rájöttem, hogy bizonyos értelemben minket kettőnket is, valamilyen hasonló eltéphetetlen szállal köt össze, legalábbis bennem, a soá, a családot története, sőt, anyám családjáé, azaz a családuink Marceline-éhez még csak távolról sem hasonlítható, az övé felől nézve „jelentéktelen” üldöztetéstörténete, de bizonyos értelemben az is, hogy mindezekről második személyben kell írjak: szemben az anyámmal megéltéssel, a hozzád fűződő élményeimről, legalábbis azokról, amikben számomra a soá is jelen van, nem tudok másoknak írni, neked kell őket – még ha a világnak megmutatva is – elmondanom. Mert ezek – miközben persze a saját zsidóságomhoz való viszonyom alakulásához is alapvetően hozzátartoznak – a kettőnk történetének, a kettőnk beszélgetéseinek a részei. Annak a folyamatnak, ahogy – valószínűleg anyám halála után, részben az ő halálát feldolgozandó – elkezdünk egyre többet beszélgetni a múltból.

Te ötvenes éveid közepén jártál, én nem voltam még harminc sem. Nyilván hármunk közös múltjából, kettőnk közös gyászából elindulva az ő múltjának azon szeletén is töprengtünk sokat, melyben még egyikünk sem volt jelen, ugyanakkor rajta keresztül bizonyos értelemben mindkettőnk múltjának részévé vált. Arról, hogy úgy gondoljuk, gondoltuk akkor, s gondoljuk talán mindketten máig is, hogy személyes tragédiájának a gyökere apjának a soá idején történt, de azzal – legalábbis az általuk 1945-ben a kórháztól kapott, általam mára megkérdezett tájékoztatás szerint – össze nem függő, de a tízéves kislány számára attól nyilván el nem választható halála volt. Hogy elvesztette a szülőjét, akit imádott, s kettesben maradt a másikkal, akire ezért – hasonlóan azokhoz a kor- és sorstársaihoz, akiknek az élettörténetével már kutatói minőségemben találkoztam, illetve sok, szülőjét békeidőben elvesztett gyerekhez – egy életre megharagudott. S nyilván, ez a te soáélményedhez is elvezetett. Mindahhoz, amit te éltél meg akkor. Ahhoz, ahogyan te egészen másképp élted meg, és hordoztad, hordozod magadban máig is az üldöztetésed, ültözteseteket történetét.

Igen, talán ekkor kezdünk el erről is beszélgetni. A te soátörténetedről, amely persze az én történetemnek is része, s egyre inkább tudatos részévé vált, együtt az előtörténetével, a gyerekkorod tör-

ténetével, amiről – miközben részleteket mesélsz róla – mindig azt érzed, mégsem emlékszel rá. Mindez részévé vált közös történetünknek, ahogy azóta már az a szövegem is, amelyet a nyolcvanadik születésnapodra írtam, s amelyben ezt az érzésedet próbálom megfejteni. Hogy miért van az, hogy – miközben felidézed gyerekkorod mozzanatait – úgy érzed, nem emlékszel a gyerekkorodra.

Igen, talán ekkor kezdődött el az a beszélgetés-sorozat, beszélgetések végtelen sora, láncolata, amelyben és amely mögött, úgy érzem, hasonlóan erős kapocsként van jelen talán maga ez a történet is – no meg azóta sok-sok egyéb közös gyászunk története –, mint Marceline és Shloime esetében a közös lágertörténet, azzal az alapvető különbséggel, hogy Shloimével ellentétben „te visszajöttél”, azaz életben maradtál, én pedig ezáltal a világra jöhöttem.

Emlékezni arra, amiről beszélni nem lehet(ett)

2018. szeptember

Valamikor 2003-ban vagy 2004-ben, akkoriban, amikor egy projekt keretében elkezdtünk túlélőkkel narratív interjúkat készíteni, kitaláltam, hogy szeretném, ha veled, az apámmal is lenne egy ilyen interjúm. Nem ilyen, csak hasonló. Hiszen, ha én csinálom, ilyen nem lehet: ismerőssel, pláne ilyen közelséggel, nem lehet úgy interjúzni, mint egy idegennel. Meg hát nem is tudományos célra akartam ezt, hanem magamnak, magunknak, a családnak. Hogy úgy mesélj, „mint vén zsidó nagyapa”. S azt gondoltam, meséltetni a közelség ellenére is lehet. Legfeljebb bizonyos pontokon át fog menni az interjú beszélgetésbe. Meg bizonyos dolgokat nagyon máshogy fogsz elmondani nekem, mint ahogy egy idegennel mondanál. Másokat meg talán egyáltalán nem – annak ellenére, hogy, azt hiszem, tulajdonképpen nincsenek titkaink egymás előtt. Hiszen bizonyos dolgokról ilyen módon, helyzetben, formában ismerőssel nem lehet beszélni. Pláne nem egy apával.

Mindenesetre két-három éven át rendszeresen leültünk péntekenként, s én hallgattam, amit meséltél. A történeteidet, a saját családtörténetemet. Néha kérdeztem. Úgy, mint egy narratív interjúban. De persze mégis máshogy.

Közben teltek az évek, s te – jóval túlélve minden felmenődet – betöltötted a nyolcvanat. Tanítványaid közteljesen köszöntöttek a kerek évforduló alkalmából. Engem pedig – talán épp a fent említett szoros, az együttgondolkodást is magában foglaló köteléket

érzelve – megtisztelték azzal, hogy felkértek, én is írjak a készülődő kötetbe, s ezzel mintegy tiszteletbeli tanítványoddá avattak. Ahogy a felkérő levélben fogalmaztak, azt tervezték, hogy „egy sajtósági *Misú-lexikon*” állítanak össze, amely „a gondolkodásodra leginkább jellemző” kifejezéseket tartalmazza majd, „ironikus gesztussal ábécérendbe szerkesztve”, s a felkérés arra szól, hogy dolgozzunk ki egy-egy ilyen szócikket, miáltal „az ebből kialakuló lexikon szubjektív kézikönyvként mintegy bevezetést nyújtana a Vajda-filozófiába”. Nem lévén valódi tanítvány, olyan fogalmat kellett találnom, mely a privát kapcsolatunkban is jelentőségtelien van jelen, ugyanakkor van róla valamelyest általánosabb mondanivalóm is. Amellett, hogy eszembe jutott, írhatnék a felejtésről, a gyerekkor elfelejtéséről, amely örök téma volt – s talán azóta is maradt – közöttünk, újra eszembe jutott az interjú is, hiszen ez számomra bizonyos szempontból válasz arra, vagy legalábbis kapcsolatban áll azzal, amit a fogalom kapcsán rólad, az apámról és a soában megélt gyerekkorodról gondolok.

Az így született szöveg egyszerre része saját személyes történetemnek is, hogy, hogyan alakul – bizonyos értelemben nap mint nap újra – a válaszom a „mit jelent nekem a zsidóságom” kérdésre, no meg annak a „szakmai” kérdésre adott válaszomnak is, hogy hogyan él meg a (gyerek)túlélők a saját üldöztetéstörténetüket. Ugyanakkor párja anyámról szóló szövegemnek. Annak, amelyet róla – mivel róla még így posztumusz sem érzem, hogy kérdezhetsz – harmadik személyben írtam. Ugyanakkor rólad – aki nem csak hogy élsz, de akivel éppen e téma kapcsán is folyamatos párbeszédben vagyok –, úgy érzem, nem írhatok így: téged személyesen kell megszólítsalak. Még hozzá úgy, ahogy a családban gyerekkorom óta szólítjuk egymást.

Kedves Lajos!

2015. február

„Nem emlékszem a gyerekkoromra” – mondtad mindig. (Mindig? Nem tudom, mit jelent ez a mindig. Hogy már akkor is mondtad-e, amikor gyerek voltam. Erre meg én nem emlékszem.) Mindazonáltal akkor, amikor – nehéz elhinni, de immáron több mint tíz évvel ezelőtt elkezdett – s két évvel ezelőtt nem befejezett, de mondjuk, abbahagyott vagy felfüggesztett interjúnkban ez szintén előjött. Hogy miközben a gyerekkorodról meséltél, folyton azt firtattad, miért felejtetted el. Hogy miért nem emlékszel semmire, ami a vészorszak előtt történt.

Igen, amikor az élettörténetedet mesélted nekem (s nem tudom, nem tudhatom, ugyanígy van-e, ha másnak meséled), akkor 1944. március 19-ével kezdted, s nem 1935-tel, amikor megszületél. Hozzátedted persze, hogy rengeteget tudnál mesélni a korábbiakról is, de hogy akkor nyilván egyszerűen a *történelmi helyzetet* írnád le. Azután az interjú során ezt meg is tetted, meséltél a kezdetekről, s nem igazán úgy, ahogy az elején mondtad. Igazi, személyes emlékeket idéztél fel, emlékeket arról, hogy voltak egy *másik városban*, Újpesten Manó bácsinál, meg arról, hogy hogyan vittétek Ármin bácsiéknál Dombóváron pénteken a sóletet a pékhez, és most hadd ne soroljam tovább. Azóta persze más kontextusban is sokszor beszélgettünk erről. Arról, hogy bár vannak konkrét emlékeid a gyerekkorodról, mégis úgy érzed, nem emlékszel rá.

Gyerekkori emlékeink jelentős hányadáról a legtöbbször nehezen tudjuk eldönteni, valóban emlékszünk-e arra, amit elvben felidézünk vagy inkább csak egy fényképet montírozunk össze azzal a képpel, amit gyerekkorunkról kialakítottunk magunknak. Vagy azt idézzük fel, amit valaki más – jobbára valamelyik szülőnk, nagyszülőnk – mesélt arról, hogy milyenek voltunk kicsiként, mi történt velünk akkor. Hipnózisban, mondják, akik dolgoznak vele, olyan képeket, érzéseket is elő lehetne hívni, amikre egyébként nem emlékszünk. Sőt, a tudatosan rendelkezésünkre álló emlékek „mögé” is mehetnének, s előhívhatnánk helyettük olyan emlékeket, amelyekben nemcsak más képek, helyzetek, hangok stb. jelennek meg, de amelyek helyenként akár ellent is mondanak az amúgy rendelkezésünkre állóknak. És gondolhatnánk azt, hogy az így felidézett kép „valóságosabb” annál, amivel élünk. Általában még sincs erre igényünk. Többségében beérjük azzal az emlékmennyiséggel, amely hipnózis nélkül is rendelkezésünkre áll.

Persze, pszichoterápiában – analitikusban, analitikusan orientáltban feltétlenül – sokszor kiderül, hogy ahhoz, hogy bizonyos problémáink megoldhatók legyenek, fel kell idéznünk olyan emlékeket is, amelyekről azt hittük, nincsenek nekünk. Amelyeket nem akartunk tudomásul venni. Amelyekről a terápia során kiderül, hogy valóban csak morzsák, de ha képesek vagyunk őket újra megtölteni érzelmi tartalommal, akkor élőkké válnak.

Freud, aki talán elsőként gondolkodott a gyerekkor elfelejtésének kérdésén – részben nyilván a korabeli Bécs polgári kultúrájának prudériájára reagálva –, 1905-ben a *Három értekezés a szexualitásról*-ban⁵ ezt az amnéziát a gyerekkori szexualitás elfojtásával magyarázza, s közvetetten a társadalmi nyomás következményének tekinti. S ezzel – bár

ma kevésbé hiszünk a szexualitás elfojtásának mindenhatóságában – elindult azon az úton, amely oda vezetett, hogy mára erre a felejtésre is úgy nézünk, mint ami sok egyéb egyéni pszichés problémával egyetemben egyszerre ágyazódik be az individuum privát és társadalmi létébe. Ő, akit a vészkorszaknak – szerencséjére – még csak az előszele csapott meg, s nem élte meg az üldöztetés kiteljesedését, ezáltal azt sem érte meg, ahogy európai múltunk e megemészthetetlen fejezetével való birkózásunkból lassan kibontakozott az a fajta társadalmi traumaképzet és -irodalom, amelyben immár alapvető az egyéninek és a társadalmi ezen összekapcsolása.

Alvin H. Rosenfeld *A holokauszt vége* című könyve⁶ tulajdonképpen arra hívja fel a figyelmet, hogy az az irdatlan mennyiségű s ennek megfelelően egyre populárisabb szinteken is létező, a lehető legszélesebb értelemben vett szöveg, amely az elmúlt évtizedekben született a holokausztról – s ehelyütt tudatosan használok ezt az amúgy a soá vagy zsidó vészkorszak megnevezésére használt ’égő áldozat’ jelentésű szót, hiszen e bizarr szóhasználat eluralkodása maga is része e folyamatnak –, tulajdonképpen éppen a szövegek eredeti céljának az ellenkezőjét éri el: egyre természetesebbé, hétköznapiabbá, s így egyre jelentéktelenebbé teszik azt, amiről beszélnek. Attól tartok, az általánosabb emlékezet-, illetve emlékezetpolitikai irodalom, amelybe persze a soá irodalma is beletartozik, szintén efelé halad. Miközben egyre természetesebben kérdezzük rá a társadalmak emlékezeti működésére, egyre kevésbé vesszük észre, hogy e kérdések megértésében csak akkor kerülhetjük el a sablonos és ellaposodó válaszokat, ha nem felejtjük ki a társadalmi folyamatok leírásából az egyént, az egyéni és a társadalmi emlékezet kapcsolatát. Azt a feszültséget, amit adott esetben a felejtési akarást képviselő emlékezetpolitikától áthatott társadalmi emlékezet és az egyén személyes emlékezete közötti ellentmondások – elsősorban az egyénben, majd következményesen a társadalomban is – keltenek. Azt, ami Németország vonatkozásában oly jól látszik az általad is annyira kedvelt és nagyra tartott W. G. Sebald nemrég megjelent posztumusz esszéjében.⁷

Persze, Sebald esszéje is azért oly nagyszerű, amiért az általunk korábban olvasott elbeszélései is: mert egyszerre, sőt, együtt képes egyénin és társadalmi gondolkodni. Itt a társadalmon van a hangsúly, de a társadalom mögött látjuk az egyént, halljuk a hangját, míg irodalma személyes sorsokról szól, hőseinek történetei mögött mindig markánsan megjelenik az őket körülvevő társadalom.

Az interjú és még inkább sok-sok utána (és előtte) folytatott beszélgetésünk mintha mind ugyanarról szólnának, ami a „félig-fikciós” írásaidban⁸ is test ölt: arról a törekvésedről, hogy megértsd – azaz a magad számára elfogadható magyarázatot találj rá –, miért nem emlékszel, jobban mondva, miért van az az érzésed, hogy nem emlékszel a gyerekkorodra. Ugyanazon igyekszel hát magad is, amin a pszichoterápia. Érzelmekkel próbálsz megtölteni, emlékként próbálsz megélhetővé tenni a múltbéli képeket, amelyeket fel tudsz idézni. Melyek, mint az interjú is jól mutatja, valójában számosan vannak. Azaz nem nem-emlékszel. Emlékszel, fel tudsz képeket, helyzeteket, eseményeket idézni, csak éppen az akkori érzéseidet nem leled. És azt a magyarázatot találtad rá, hogy talán azért, mert olyan rémes volt az a család, amelyben felnőtél, hogy arra jobb nem is emlékezni. Másfelől, azt mondd az interjúban, a beszélgetésekben, no meg írod máshol is, hogy 1944. március 19-étől a helyzet megváltozott, attól kezdve emlékszel. Mert akkortól szebb lett a világ? Jobb lett a családi légkör? Vagy, ahogy az interjúban mondtad, attól minden más lett, hogy ekkor „minden valóságosság szerint – egyszerűen *megszűnt* a nicht vor dem Kind állapota”? Igen, ha a felnőttek végre veszik maguknak a bátorságot, s elkezdnek őszintén beszélni a gyerekekkel, annak ellenére, hogy maguk sem ismerik már ki magukat a világban – hiszen hogyan is érthetnék azt, ami érthetetlen, felfoghatatlan és teljességgel abszurd –, attól a gyerek (is) megkönnyebbül. Hiszen nyilván nehéz mit kezdenie egy gyereknek azzal, hogy a szülő nem csak hogy érezhetően fél és nem felel az igazi – s persze ki sem mondott – kérdésekre, de szülői funkciójában is rosszul teljesít, amikor nem tudja megvédeni a gyermekét. Generációd zsidó gyerekei szükségképpen ezt élték meg mind.

Azután meg, a felszabadulás után –ami számotokra természetesen egyértelműen az volt – arról, ami történt, utólag sem lehet igazán beszélni. Az élet továbbra is tele van bizonytalansággal, nemcsak abban az értelemben, hogy még jó darabig nem lehetett tudni, hogy ki „jön vissza”, s ki az, aki nem, de nem lehetett tudni azt sem, hogy kivel – s főleg hogyan – lehet beszélni mindarról, amit átéltek. Kiben-kiben felejteni akarás, büntudat, félelem és még sok-sok bonyolult, sokszor kezelhetetlen, s ezért azután elfojtásra ítélt érzelem munkál: a világban „továbbra sincs rend” – akkor pedig a szülőnek továbbra is nehéz a gyerekével beszélnie. Márpedig – s talán ide akartam kilyukadni – az emlékezni tudásnak felnőttél is, de gyereknél különösen, az átéltekről való beszélgetés az egyik leg-

fontosabb támasza. Hiszen a gyerekek ahhoz, hogy értse, s ezáltal szavakba tudja tenni az átélteket, szüksége van a felnőtt segítségére. Amit pedig nem tudunk verbalizálni, azzal kapcsolatban – hiszen mind megőrizni, mind felidézni nehezebb – könnyen keletkezhet az az érzésünk, hogy nem emlékszünk rá. Nem kizárt, hogy így jön létre vagy legalábbis így is létrejöhet az, amire a pszichoanalízisben a disszociáció terminus született, és amit úgy nevezel, hogy „nem emlékszem a gyerekkoromra”: az emlékképet elhagyja az érzelmi tartalom. Meglehet, hogy az értelmezhetetlen, s ezáltal szavakba nem foglalható, ugyanakkor elfelejteni is vágyott 1944-es élmények utóbb sem tették lehetővé a családban a múltrol s ezáltal a gyerekkorodról való beszélgetést.

Visszatérve az interjúnkra: egyfelől úgy érzem, meg mindenképpen remélem, hogy az, hogy csináltuk, segített neked a keresgélésben. Másfelől bennem is van félelem, írtam is már róla,⁹ mely szerint a világ – legalábbis az enyém – soha többé nem lesz kerek, ha már nem lesznek jelen benne azok, akik a vészorszakot megélték. Személyes szinten nyilván ez motivál akkor, amikor tömegével meséltetem el túlélőkkel az élettörténetüket és próbálok megérteni azt, amit persze „lehetetlen” – de, Didi-Huebermannal szólva „mégis szükséges, tehát kötelező”.¹⁰ De veled, akivel „szakszerűen” nem is tudhatok interjúzni, ez nyilván más. Másról szól: arról a félelmemről, hogy mi lesz velem, a gyerekkorommal, a múltammal, ha nem leszel.

Szolgáljanak hát támaszul mindkettőnknek, s egyúttal az olvasónak is, hogy e folyamatban társunk lehessen, több mint tíz évvel ezelőtti interjúnkhoz azok a részek, melyek, legalábbis ebben a témában, a számomra legfontosabb történeteidet beszélik el. A kiválasztott részleteket – ahogy a könyvben elemzett egyéb interjúkat is – úgy gépeljük le, hogy a leírt szöveg lehetőség szerint őrizze az élő beszéd jellegzetességeit. **Vastagon** szedtük a hangsúlyosan ejtett szavakat, két „kacsacsőr” (> <) közé tettük a halkán ejtett szavakat, míg a hadarva mondottak közé = jel került, „-”-lel jeleztünk egy-egy fél másodpercnyi szünetet, s kettős zárójelbe tettük a metakommunikációra vonatkozó jelzéseket, míg azt a pontot, ahol érvényességük kezdődik, /-sel jelöltük. S persze, nem igazítottuk ki azokat a mondatokat, amelyek – ahogy az előbeszédben ez sokszor meggesik – megmutatják a háttérben zajló keresgélést, s ezért nem „hibátlanok”. A részleteket magukat pedig – szintén azért, hogy őrizzük az eredeti szöveg jellegzetességeit, jelen esetben struktúráját – az elbeszélő, s nem a megélt történet időrendjében idézem.

APÁM TÖRTÉNETEI

Ahol **nekem igazán kezdődik** az – negyvennégy [...] március tizenkilen-, **huszadika**. **Ő az a nap, ahol** – minden valószerűség szerint [...] egyszerűen – **megszűnt** - a: nicht vor dem Kind – állapota, ami – **gondolom** egy teljesen természetes állapot volt, egy ilyen ((sóbajt)) – polgárinak nevezem a családot? Valamilyen értelemben nevezhetem mer – az apám nyolcszáz pengős fizetése az egy viszonylag tisztességes – életszínvonalat biztosított, **nem tudom** - például hogy miért költöztünk be abból a **mátyásföldi villából**, amelyet **sajnos** – túl későn akartam **tényleg** megnézni, egyszer be lehetett volna ott csejgetni, a Géza utca harmincegybe.¹¹ [...] Én mint **villára** emlékszem rá, [...] hogy **belépett** az ember **valahol**, ott egy ilyen nagy **ball**, amiből hát egy **lépcső vezet fölfele**, és azt se kérdezd hogy **lent** mi volt fönt mi volt – és: a **Bora** néni volt benne. [...] >>Nagyon kedves aszszony volt azt imádtam a: - az ilyen – **cseléd**-nevelőnő közötti – státuszban lévő – valakikből<<, **de az hogy ilyenek voltak** hát ez is egy - valamilyen értelemben szal ez nem a **kispolgár** - életformája hanem - de=nem=is=a **nagypolgári** életforma hanem a kettő **között**. Na most – hát ő – hogy ezekben a családokban a nicht vor dem Kind volt a **normális**, én azt **hiszem**. **Nem**: - gyereket - nem - **beavatni**: a dolgokba. [...] – Ez **megszűnt** - negyvennégy március tizenkilencel. – – **Valószínűleg** az anyám okossága >>hiszen nagyon okos - nő volt<< ő – annak eredményeképpen hogy most olyan **idők** jönnek ahol **Isten** tudja mi történik velünk – **ezt** most már - **nem** lehet – ő **eltagadni** a gyerek elől – a gyerek **kímélésének** korszaka véget ért. A történelem **annyira** át->>szalad rajtunk – olyan mértékig hát – ő **szembefordult** velünk hogy - most már nincs ennek - tovább értelme.<< Na **ennél** fogva ott kezdődik az ahonnan én **rendszeresen** - tudok – beszámolni. Az **életemről** [...] ahol egy **olyan éles** cezúrárt érzek. És az éles cezúra lehet hogy **semmi** másnak nem szól - mint - egy olyan **érzésnek** hogy **na** végre ezt vártam tőletek. – És ennyiben az a komikus helyzet áll elő hogy nekem má-, negyvennégy március tizenkilencedike - valami ilyen felzabardulási ünnep - **őb na végre**. Végre **emberszámba** vesztek. Végre **elmondjátok** hogy mi van. Na most **ebből** következik az a **konstrukcióm**, de ez **abszolút** módon csak konstrukció, hogy az **előző** kilenc évben engem - igyekeztek **megkímélni** attól hogy **bármit** – is tudjak – azokról a - **szörnyűségekről** - amelyek ránk **várnak** jó ezt a szülők se tudták, csak - mindazokról a a **disznóságokról** azok nem voltak még **szörnyűségek** amelyek hát **sújtottak** egy - zsidó családot, - **minden valószínűség szerint** - **nem** közölték ezt velem. [...] Na most - anyám okos volt hogy ő – **tényleg** titkolni akarta előlem azt ami hát volt **rádiónk** - én tudom hogy hallgattam a híreket. [...] Ha a híreket hallottam akkor a Teleki Pál zsidó törvényeit is - hallanom

kellett. - És azt pedig **tudnom** kellett hogy zsidó vagyok mert - zsidó **bittanra** kellett járnom. [...] **Valamit elvártam** a szüleimtől: amit nem kaptam **meg**, – ilyen - hát - felnőttként kezelés -ő terén. [...]

Ami - számomra furcsább – az az **hogy** – mért nem kérdeztem én később **soba** rá ezekre a dolgokra. – – **Valószínűleg** ez összefügg azzal >>és ez **azt hiszem** hogy a generációm majd minden<< – az is lehet hogy – nem **csak** a zsidó – tagjaira jellemző de hát nyilván a zsidókra fokozottabban – **hogy - nem** – tudunk - a szüleinkhez egy normális viszonyt **kialakítani** – **nyilván** abból eredően hogy: - úgy éreztük hogy - hát ő ezek nem töltötték be a szülőnek azt a **funkcióját** – az **alapvető** funkcióját a gyerek szemében és – gyerek szempontjából - **hogy megvédjenek** bennünket gyerekkorunkban a a világ szörnyűségeivel szemben. **Hogy** ezek **tehetetlenek** hogy ezek ő ő - **kiszolgáltattak** hogy ezek-től **nincs** mit várni. És minden valószínűség szerint **ezzel** meg is szakadt az a fajta - **lehetőség** hogy hogy a szülőkkel egyfajta ilyen intellektuális kapcsolatot alakítsunk ki=**nem** csak intellektuális - érzelmileg is - **blokkolta** ez a dolgokat. [...]

Ott kezdem a történetet, ugye – hát **hogy** mennyire tudtam hogy zsidó vagyok és baj van a: a zsidósággal? Hát a - a - ő **Toldi** ő **cserkészcsapatban**¹² - voltam **farkaskölyök**, de azt nem **Toldi** **cserkészcsapatnak** hívták hanem az **eszperantó** szövetség ifjúsági **tagozatának**, mer zsidók nem lehettek **cserkészek**. És ezt én **pontosan** tudtam. - Ezt nem utólag tudtam **meg** ezt **akkor** is tudtam. Tehát ennél fogva tudtam hogy hogy ő azzal valami baj van hogy ha az ember zsidó. – – **Ide jártam** - nincsenek nagyon mély benyomásaim arról hogy ott mik **történtek** [...] egyetlen egy őrsi gyűlésre sem emlékszem, –

Nem tudjuk, apai nagyszüleim hogyan ismerkedtek meg, de nem kizárt, hogy a Turisták Inóci Társaságában, akikkel később is jártak kirándulni. A képen az általuk épített turistaház előtt ülnek a réten

és egyetlen egy kirándulásra sem emlékszem. **Lebetetlen** hogy a negyvennégy március tizenkilencre tervezett kirándulás lett volna az **egyetlen**. - Ezzel- minden lehetséges de egy ilyen **fatális** - véletlen hogy **rögtön** az első kirándulás kiváltja a német inváziót ez **lelég** valószínűtlen ((nevet)). - **Azt tudom** hogy ott a: [...] ahol ott a Nagy Imre szobra áll a hídon, - **őb** [...] ott **találkoztunk** - **nagyon** határozottan emlé- ott ahol most az **újságos** bódé áll a **trolivégállomásnál** - **hirtelen** itt=itt van egy - ilyen **nagyon** határozott emlékkép hogy **közölték** velünk hogy **bejöttek** a **németek** és **nem** megyünk kirándulni - menjünk **haza**. Ez nekem **nagyon** közel volt ugye - csak a Nádor utcán kellett - **végigmenni**, - és **hazamentem**. És **ott** hon kitért a - **botrány**, - ott volt éppen a **nagynéném** - **vendégségben**, - [...] és - **abogy** megérkeztem - **hogy én** közöltem-e velük hogy **bejöttek** a **németek** vagy - **ezt** **ők** már tudták - **fogalmam sincs** - **mindenesetre**: a **nagynéném** azonnali hatállyal **közölte** hogy - **Magda**¹³ - **add** ide a **gyerekeket** - **visszem** Dombóvárra¹⁴ - ott mégiscsak - **nyugalmasabb** - **lesz** az **élet**. - Az anyám - **dübrohamot** kapott: - **hogy rögtön** a - **kérére** kapott vagy a - az **ajánlatra** kapott **dübrohamot** vagy pedig a: **nagynéném** erőszakosan - **erőszakolta** aztán **ezt** a **dolgot** tovább, - **hogy** az **első** szó csak egy **nem** volt - **fogalmam sincs** - **mindenesetre** **veszedekezésé** fajult a **dolog**, - és **azt** is **tudom** hogy **itt** anyám kifejtette - **hogy**: - **szó** sem lehet róla - **nem** tudom - **hogy** hol lesz **jobb** - **bárkinek** is - **zsidóknak** Dombóváron vagy Budapesten de **egy biztos** - **hogy** együtt maradunk. **Őb** - - **ebből** - **most** arra is **következtetek** hogy **ő** az **anyám** - **szemben** a **zsidók** többségével: **egy pillanatig** sem -

Nem is tudtam, van fényképünk apám apai unokatestvéiről, Weiner Katóról és öccséről, Jánosról, akit anyja azzal próbált védeni Auschwitzban, hogy tizennégy évesnek mondta. Kató, aki túlélte Auschwitzot, magam is ismertem, de mire felnőttem, elvesztettük vele a kapcsolatot. A harmadikat a képen, a fiút a jobb szélen, Lamm Gyurit, apám apjának nevelt fiát, aki nemrég halt meg 94 évesen, jól ismertem

ringatta magát **illúziókban** [...] és akkor **ha jól** emlékszem a **nagynéném** **dúlva-fúlva** - **távozott** - - - a **Auschwitzba** - - >>egyenesen - - **őb** - **hát** ez<< - **öm** - **mind** a **négyen** - **négyüket** deportálták - **ugye** volt neki egy **férje** - **Ármin bácsi** - **két gyerekiük** volt a **Kati** - - és a **János** [...] - - **bát** **mind** a **négyüket** elvitték: **csak** a **Kati** élte túl - a - - [...] **talán** megúszhatta volna a - - **Jolán néni** is meg a **János** is de **János** - >>minden **valószínűség** szerint - **tényleg**<<, - **ha**: **nem tizennégy** évesnek **hanem tizenbat** évesnek **mondja** a **tizenöt** éves **gyereket** - de **úgy** látszik - >>nekik **nem** jutott - **ki** abból **ami** - a - - - **Sorstalanságban** **le** van írva **hogy** **jönnek** a **foglyok** és - **közlük** minden **gyerekek** **hogy** **tizenbat** éves vagy<< - **őb** - a **nagynéném** **úgy** **gondolta** **hogy** a **gyerekek** **mégis** **kíméletesebben** **bánnak**, - és **bát** így **azonnal** - a **gázba** **küldték** **őket** - - a: - az >>Ármin bácsiról **nem** **szól** a **fáma** - **hogy** **vele** mi **történt** a **Katit** **meg** **bát** - **tizenkilenc** éves volt - **búsz** **lassan** - **elküldték** **dolgozni** és **túlélte**.<< [...]

Egy **széderestére** emlékszem a Nádor utcában. - - **Ez nyilván** - **negyven:négyben** kellett **hogy** **legyen**, - **senki** **vallásos** **nem** volt - a **legőshalványabb** értelemben **sem** **tehat** van ez a **ő** **zsidó** aki az **izét** a - **jom** **kipurt** és a **szédert** **tartja** és: **azon kívül** **nem** **zsidó**, **n** - **ilyen** **zsidók** **se** voltak, **egyikük** **se**, **senki**, - a **dombóvári** **nagy-bátyám** >>vagyis **bát** a **bebázasodott** **nagybátyám** az **igen**. Az **rendesen** **tartotta** a **dolgokat**.<< **De** **ezek** **nem**, **de** **bát** **nyilván** **negyvennégyben** - és - **ezért** **gondolom** **hogy** **negyvennégyben** volt **őb** - **zum** **Trotz**. - **Egyszerűen** **ő** **széderestét** **tartottak** **mert** **ha** - **zsidóknak** **tartanak** **bennünket** **ám** **legyünk** **zsidók** **annnyira** **hogy** a **nagynénémék** - **ki** voltak **keresztelkedve**: és **azt** **valamilyen** értelemben **komolyan** is **vették** - **nem** olyan értelemben **hogy** - **hogy**: **reformátusoknak** **tekintették** **vagy** **vagy** **református** **vallást** - **ő** **gyakorolták** **volna**, **de** - **hogy** - **nem** **zsidók** **hanem** **reformátusok**. - **De** **bát** **ha** a **világ** - **vagyis** a - - **nácik** **szemében** - **zsidók** **akkor** - **ám** **legyen** **szédereste**. **Erre** **emlékszem**, **arra** is **emlékszem** **valami** **ez**: **nagy** **benyomást** **tett** **rám** és **tetszett** **nekem** **valószínűleg**. - - [...]

Emlékszem **arra** **hogy** - **hogy** **tudtunk** a **deportálásokról** - - **természetesen** **emlékszem** **arra** **amikor** **varrtuk** a **sárga** **csillagokat** **ugye** **amelyeket** **hordanunk** - **kellett** - **őb** - **emlékszem** **arra** **hogy** **ő** **hogy** **s** **mint** **volt** **amikor** - **már** a **nyilas** **hatalomátvétel** **után** **egyszer** **csak** - **kolompoltak** **az** **udvaron** **és** **köt** - **ja** **bát** **m**: **visszamegyek** **egy** **pár** **lépést** **mer** **emlékszem** **arra** **hogy** **hogy** **ő** **csillagos** **bázzá** **nyilvánították** a **Nádor** **tizenkilencet**, [...] **ezenek** a **kijelölt** **bázzakon** **kívül** **volt** **egy** **sárga** **csillag**, **tehat** **maga** a **bázz** **is** **csillagos** **bázz** **volt**, **ebben** **lakhattak** **zsidók** **ami** **nem** **jelent** **azt** **hogy** **ő** [...] a **gójokat** **kitették**, - **hanem** - **itt** - **lakhattak** - **keresztények** **is**, [...] **nyilván** **olyan** **bázzakat** **jelöltek** **ki** **ahol** **sok** **volt** a

zsidó. Ő - tehát az **ebben** a házban lakó **zsidók** a - **barátaikat** szeretteiket rokonaikat mittudomén mi csoda - kénytelenek voltak **befogadni**, őh - hozzánk beköltözött - a **nagyananyám** és a a — — Varga család.¹⁵ Mind a **négyen**. - **Hogy ez a mind a négyen** ez mit jelentett pontosan ez - erre **emlékszem** nagyjából, mert a **férfiak** tehát a - az **apám** és ez a Varga Pál nevű - őh nagybátyám, ezek ööközben **mentek** munkaszolgálat-ba: meg **visszaengedték** őket — **apám**-nak azért volt egy ilyen kivételezett helyzete [...] mert az **első** - világháborúban — őh kiütötte

Ezen a képen, mely szintén most került elő, végre látszik, hogy tényleg milyen kedves ember lehetett apai nagyapám!

magát — ő valamilyen - Isten tudja milyen nagykeresztje kiskeresztje valami **vaskeresztje** - **valamije** volt neki és minden aki — ilyen **karpaszományos** tizedesként vagy miként - zászlósként vonult be aztán hadnagyként szerelt le, **szóval** - pedig rövid ideig - barcolt csak, mert - fogságba esett - **Oroszországban** — — és —- szóval ő - de aztán már őt **nem** hívták be **egyáltalán** semmilyen formában negyvennégy március tizenkilencig, - azután már **behívták**, azt is tudom **hogy** - a **nagybátyámmal** együtt **Nagy-**

kátára mentek — de azt is: tudom **hogy** aztán - eleresztették — — **őt** vagy **őket**? Fogalmam sincs. — —

Iszonyatos körülmények között - laktunk, abban a két szoba hallos ha jól sejtem - Tátra utcai lakásban [az újlipótvárosi védett házban] - ott **negyvenen** voltunk, — — kaja alig-alig volt, ilyen **megszervezett** kajálás egyáltalán nem volt, - hanem kinek - honnan - volt valami **tartaléka**. Anyám ügyes volt ebben — **valamit** egészen úgy januárig aszem - tudtunk enni. — — Tudom **hogy** azért **ébeztünk** csak — most megint itt a furcsaság **hogy** [...] arra nem em- /hát egy **kilencéves** gyerek. ((kiabál)) Nem kap rendszeren enni. Szeret zabálni. És - **nem** kap rendszeren enni. Mert **hogy** is kaphatott volna. - És akkor — **nem** arra emlékszem **hogy szenvedtem** az ébeztéstől, hanem /tudom ((szótagolva)) **hogy** ébeztünk. [...] Nem az **hogy szörnyű** volt. Nem az **hogy** milyen — **pokoli** érzés ottan **tetvek** között - **negyvenedmagammal**:

Nyilván még a háború előttről való ez a kép. Vicces rajta apámat ilyen jól fésült úrfiúnak látni

öö a zongora alatt — **ébezve** — ezek hát így elmondja az ember fú micsoda szörnyűségek de én — abszolút nincsenek emlékeim az **érzel**-. Az idevágó **érzelmeimről**. [...]

Itt a Tátra utcában [...] **emlékszem** - ilyen - nyilas **razziákra**, [...] a nyilasok megjelentek a házban — — az udvaron és — oda le köllött menni; — és akkor egyeseket elvittek - és azt is tudtuk hogy a Duna-partra viszik őket és - belelövik a >>Dunába<<. — Erre emlékszem. **Emlékszem arra** hogy — amikor az utcában — — öm valami - találat ért - **lovakat** - akkor **robant** le az egész **ház**, - és **vágtuk** ki a ló legfinomabb - részeit — hogy megfőzhesük, akkor fönt a folyosón, az egy ilyen gangos körfolyosós ház, — mint a pesti házak többsége, és ott fölláttottunk **téglákra** ilyen **lacikonyhák**at - és ott főztük meg a — lóhúst. Nagy ünnepi — — ebédek voltak. **Arra** emlékszem hogy egy **ilyen** alkalommal jött egy **bombázás** - levitte a — folyosó szem- - srévizavé szemben lévő **részét**, — az **leszakadt**, nem emlékszem hogy bárkinek baja lett volna **arra** viszont emlékszem hogy két napig nem hallottam semmit a - robbanás eredményeképpen. - Átmenetileg megajkétültem. **Emlékszem** arra hogy hát víz az — — kezdettől fogva nem volt? Fogalmam sincs de a vége fele már **biztos** nem volt öö az **emeleteken** le kellett menni vízért a **földszintre** — és ott egyszer majdnem legéppuskáztak fönről a - repülőgépről mindenesetre mellettem pattogtak a - golyók a — — a: **keramitkockák**on arra is emlékszem. **Ezér** emlékszem a keramitkockákra mert az az akkor egy félelmetes valami volt. [...]

Arra például emlékszem hogy még Nádor utca, de már **valószínűleg** október tizenöt után: - egy — - **razzia** — az udvaron, jöttek a nyilasok és - lekolompolták a zsidókat — — **mi véletlenül** — anyám egy **pillanatig** sem engedett el bennünket, - mi — anyám a fodrásznál, ott van ma is a fodrászüzlet a Nádor tizenhétben. - Az egyetlen nem a Nádor utca ott az a front az megvan. Az **órás** is ott van a — Terv presszó az háború utáni de az is **végtelen** régi és a — a: **fűszerüzlet** nincs meg, >>a **Singer** bácsi fűszerüzlete.<< [...] Na, szóval ott a fodrászüzletben volt **anyám**, a nem tudom talán **Szabadoséknak** hívták a fodrászt. >>Mik mik mik nem jönnek elő?<< **És**: akkor egyszer csak bejön egy gój szomszéd, **nagyon** rendesek voltak a gój szomszédok — a nyilas - ház - ház öö parancsnok is rendes volt. Ö - és hogy **razzia** van és — nehogy hazamenjünk. **Jó**. És akkor ott üldögtünk még szépen a — fodrászüzletben, — hát, hát a fodrászék is ilyen rendesek voltak. **Emberek** általában rendesek voltak. **Nekem** - ez - a — egye-tlen élményem [...] ezért is nincs is bennem ez a - ez az íze igazi zsidó félelem mert - mint - **zsidót** ugye **bivatalosan** hát öö elég sok szörnyű dolgok **értek**. De hogy én **kifejezetten** — **nem**: öö **nyilas**. De hogy **normál kereztény** emberek - részéről — atro-

ciások: **kellemetlen**égek értek volna egész **életemben** nem emlékszem erre. Na mindenesetre ott voltunk **Szabadoséknál** **persze** maradjunk jó. És hát má eltelet egy fél óra egy **óra** hát most már csak elmentek a **francba**, **megyünk ki**, - **bumm**, ott az ajtóban egy akkora nyilas nem tudom hogy akkora volt-e de nekem akkora volt mert én **lekkora** voltam ((nevet)). — Igazolás. **Papírok**. Hát anyám előszedte a - schutzpassot, na, az a schutzpassnak annyi volt. - Ott egyből tépte szét a nyilas, — és: — — **na jó** ettől még ez: az **érvényét** nem veszítette, csak nem tudjuk hogy mit jelent ez az érvény. Na most ez a nyilasról azt mondom hogy — — **rendes** volt talán? Hogy ezzel megmutatta a hatalmát de aztán elengedett bennünket? - Az ördög tudja ezt nem tudom, de mindenesetre annyi világos volt hogy ezek még ott vannak, elmentünk szépen a ház előtt, elmentünk egészen a **Kossuth** tér sarkáig, - ott már úgy tisztulni látszott a levegő, vagy mi az ördög, [...] ott anyám - aszondotta — a húgomnak nem volt sárga csillaga mert azt - nem tudom hány éves kortól kellett bordani. **Az** anyám azt mondotta hogy most pedig **letépjük**, - letéptük, — és: visszafordultunk és hazamentünk. — Hát a schutzpass erre volt jó. - Hát szerintem semmi másra mint hogy odavittek minket, **ami lebet** **hogy** az életet jelentette. [...]

Kicsit — ideologikusan. Ideologikus eml- - úgy emlékszem — ez most - nyilván **abszurdum**. És **szó** szerintem nem lehet érteni de **mégis** úgy emlékszem hogy **soha többet** az egész - **vész**korszakról egy **szó el** **nem hangzott** a **családban**. — — — És ez nyilván **képtelenség**. Ez — ilyen **nincs**. Ez **fizikai** lehetetlenség - számba megy. És **mégis**, és **itt** kezdődik **asszem** és **asszem** ez egy **tényleg** egy generáció ö szülők és gyerekek közötti íze. Hogy a szülők **nem** tudtak az egészszel mit kezdeni. **Úgy csináltunk** negyven — öt — febru- január-februárjában mint hogy ha — **mi** sem történt volna. **Ostrom** volt: **rossz körülmények** nehez volt **túlélni** — és most építjük az új világot. — — Nekem ez ez van a fejemben. **Nem pedig** ültünk az asztal körül — — és — próbáltuk - a megérteni a **megérthetetlen** de valahol arról **beszélgetni** hogy hogy is volt ez - arról **beszélgetni** hogy hogy is van az **hogy** **hogy** **bányan** és **bányan** a a **családból** a mi családunkból nem olyan **sokan** - nem sokan. Hát bármat előbb már felsoroltam, **elég az**, — na de hát úgy- — olyan családokhoz képest ahol összesen **egyvalaki** maradt meg, elég sok mindenki, mert [...] a mi családunkból mindenki megmaradt, — hát **viszonylag** jól átéltek mint a pesti zsidók nagy része, azok a dombóváriak nem éltek — túl. De hogy — — hogy hát - erről úgy - **beszélgetni** hogy **emlékezni** rájuk hogy — hogy öö erről a **szörnyűségről** hogy a **tífusz**ból is csak annyi maradt nekem hogy [...] **búba** tífus meggyünk kórházba **persze**, **pillanatilag** az volt a fontos, nyilvánvaló - mert már nem a nyilasok járkáltak arra de de hogy hogy ezt a ezeket az **összefüggésekről** erről **valahol**

beszélgetni. - Nem erre ilyen nem volt. [...] **Nyilván** nem lehetett másként viszonyulni ehhez. Nem **nem** lehetett erről beszélgetni. - **El** kellett **kezdeni újra élni**. [...]

Mert ugye kimaradt a negyvennégy — mesémből - az a bizonyos éjszaka amikor - a nyilasok elvitték a két nőt. A két férfi **nem** volt otthon — a két nőt elvitték. És ottmaradtunk **négyen** gyerekek én a legidősebb. — — — Mmm hogy aztán hogy **reagáltunk** akkor aludtunk tovább? Valami mindez — — csak a másnapról: a - nem tudom kinek a - valamelyik — azt sem tudom, hogy zsidó vagy gój szomszédnak a mondata — — — ottan rajcsúrozunk a folyosón és játszottunk a játékaikkal mint addig is hogy hogy **nem szégyellitek magatokat elvitték anyátokat és ti itten — hancúroztok!** egy ilyen - tartalmú mondat, — — >>nem szégyelljük magunkat<< — — **Na most anyámat** [...] elvitték **Feribegyere:** árkot tankcsapdát ásní aztán akkor - fogták az egész bandát és - elindultak velük — — hát, azon az úton ahogy szegény Radnóti is - hajszolva lett [...]. Őket is erre vitték és — anyám **rögtön** első pillanattól kezdve azon dolgozott egy sz- szomszédasszony >>volt azt hiszem<< hogy hogy szökjenek **meg**. És: **állatian** — tudta hogy hogy és mint, és akkor - először adtak az egyik keretlegénynek **pénzt**, és aztán azt mondta a nőnek hogy **ideballgass** na az meg azt mondta hogy **bújjanak be a szalmakazalba**. És anyám azt mondta hogy **nem bújjunk be a szalmakazalba érted?** Ez: át fogja szurkálni a szalmakazlat át is szurkálta — — és aztán hogy végül hogy **szöktek meg nem** tudom, de mindenestre megszöktek és anyám két hét múlva **beállított**. — **Öh** — kifejezetten — **talpraesett** volt: úgy ahogy ahogy ööö — — nem: ehezünk olyan **nagyon**: — a gettóban - ahogy aztán — gyújtógetett tüzelőt **ezt-azt** — szóval ha **baj** volt akkor — **százszázalékos** volt és nem is volt rosszkedvű. - Nem bírta amikor nincs baj. Szóval — az nagyon nem bírta. — Akkor mi értelme van? / Mit lehet csinálni? ((nevet)) [...]

Nem tudom szóval: — — — >>fura egy - asszony volt az anyám.<< **Nagyon** — impozánsan okos, és - kulturált is volt: — szerintem ha **kítart** amelle- ha **sza-kít** a családdal mert valószínű erről volt szó ottan - harmincháromban, hogy — **nem** kap többé - **apanázst** vagy mit - hogyha nem megy hozzá a Marciboz. És akkor **föl- adta**. Hát szegény föl adta mert a - világtörténelem is el-lene dolgozott. — — — De ha **nem adja föl**: énszerintem öbelölle — lett volna egy elfogadhatóan jó művész — és talán még — — jól is érezte volna magát. [...] Negyvenévesen a háború után akkor nem vették föl a főiskolára mert **el** akart menni negyvenhétben — — [...] mindezt csak azért mondom hogy **sokkal** ő hát impozánsabb egyéniség volt mint az apám, - ő egy **jókedvű** — — ember volt a **háborúig**, aztán egy - szörnyű morgó - vénember lett — — —.

A jobb oldali nő — akárcsak az, aki a turistaház előtt ül a réten — annyira hasonlít apám húgára, hogy csak azért hiszem el, hogy nem ő az, hanem a nagyanyám, mert életkorban csak így stimmel. A másik, az ő anyja, a korán megözvegyült Ürményi Hilda, új férje mellett is mindig feketében járt

Ármin bácsi - az **apám** rokonsága egy ilyen **másfajta** zsidó: környezet volt, **egyszerűbb**, **nem** ortodox de valahogy — — nem: volt rajtuk az az **erőlködés** ami a nagy-nénémén legfőképpen hogy most aztán már — — legyünk - elfogadott magyar polgárok, — és hát a a Jolán néni Ármin bácsi - Jolán nénit asszem nem érdekelte a dolog de: csinálta, az **Ármin bácsi** volt a — — a zsidó, akít így ismertem, aki - **minden** péntek este — **öh** - megülte a péntek estét aki **gyertyát** gyújtott: aki ilyen — — **mindig** volt fekete kalap a fején, — **nem** volt - pajesza meg **kaf-tánja** de: - azért a — — **pronanszírozottan** zsidónak **kellett** kinéznie, - **övele** voltam mint mondtam **zsinagó-gában** — ott vittük el a **sóletet** pénteken a **pékhez** - szóval ott **valamit** valamit fölszedtem abból hogy mi az hogy zsidónak lenni szemben a család-di - házzal ahol

Szüleim húszévesek voltak, amikor összeházasodtak.
Apám húga, a képen balról második,
csak tizenhárom éves

semmit sem szedtem föl ebből. Leszámláltva azt a széderestét negyven — négyben.

Az hogy hogy a **gyerekkor** amelyik olyan **szép** volt és amelyik - egyfajta **tartást** egyfajta **biztonságot** adott ez a gyerekkor ez számomra — **nem** létezett. [...] Mer ugye a két teóriám arra vonatkozóan hogy miért felejtettem el. Hát mint kiderül hogy sok mindent elfelejtettem de de azért azért ő ilyen alapvető: élmények **megvannak** [...] hogy hát ez — — **azért** történt mert — **szét** — **zúzta** az egészét a negyvennégy **vagy** pedig ő eleve rossz volt ez a: világ és hogy tulajdonképpen - a gyerekkorfelejtésnek a — — motívuma vagy a meghatározó oka **nem** egyszerűen csak a **zsidó** kérdés hanem - az hogy ez a szüleim rossz **házassága** ahol ahol nyilván **nyomott** volt a légkör vagy attól — **házasságtól függetlenül** nyomott volt a légkör mert — mert anyám egy depressziós alkat volt. — Amit még utólag még meg is **kérdőjelezhetnék** de: a barátnője a **legjobb** barátnője a Juci néni¹⁶ már a **balála** után - mesélte hogy amikor megismerkedésük pillanata az a Jaschik Álmosnak volt a — a - mmm képzőművészeti iskolájában, — egyszer csak - hátranézett s látta az ajtóban áll egy **gyönyörű** szép fiatal lány tizennyolc éves lehetett — és valami **végtelen** szomorúság — látszik rajta — szóval azt akarta akkor nekem mondani hogy **mindig** is - ilyen szomorú és depresszív lény volt.

Apám sokkal **beszédesebb** volt az anyámnál de **nem** beszélt ő se a saját történeteit nem mondta el. [...] — ezt a története aztán a: **háborús** — **történet** megint egy ilyen őö zanzásított absztraktum formájában, hogy **milyen** volt a **fronton** arról **soba** nem beszélt! — Aztán a **hadifogságban** milyen volt, **arról** se beszélt. Hogy a **hadifogság** — idején elvitték egész **Vlagyivosztokig**, ezt **elmondta**. — Őö ugye menekült a — — a izé a fogvartók - **fehérek nyilvánvalóan** — menekültek őö a **vörösök**

elől. — És aztán a — hogy a **nóta** is mondta és a **Csendes-óceánnál** véget értek a csaták, ott elvitték őket **Vlagyivosztokig** és aztán mit gondolom **szélnek eresztették**. És akkor ő valami teherhajón jött baba **két év** alatt, — ennyit tudok, — azonkívül a **szül-** a: **születési bizonyítványából** azt tudom, hogy az apja **pálinkás** volt Balatonfőkajáron, [...] de hogy hogy ezen k- hogy mikor jöttek föl **Pestre**: hogy mikor haltak meg. Hogy **miben** haltak. Korán haltak. Hogy **miben** haltak. **Semmit** nem tudok az apámnak se volt története - **amit** itt elmondtam ennyi története volt, **vagy** ennyi története maradt meg az én fejemben. — És mi- **itt** is ugyanazt mondom. — Min-mindig és újra és újra — **nem** - tettem föl — a kérdéseket. **Kinek** nem tettem föl. Az **öreg**eknek nem tettem föl. - **Abogy máig** azt érzem hogy a felnőttekkel **rossz** viszonyban vagyok. — Én a — — betven lassan betven évemmel, még mindig **valahol** valahol a külfú vagyok aki aki **gyanakodva** néz a felnőttre és **nem** érdemes őket megkérdezni úgyse mondják meg az igazat. — — — Ez ilyen. [...] **Úgyhogy** - **ennyit**

Apám húgának esküvőjén én is rajta vagyok minden képen — nem voltam hajlandó elengedni a nagynéném, Ágnes kezét

tudok a — **család** történeteiből, anyám történeteiből még talán ennyit sem. - Azt tudom hogy a amikor - asszem amikor **született** akkor a Gozsdu udvarban laktak, [...] a zsidó aranyművesek a a ott voltak a — Holló utca tájékán, — nyilván a Gozsdu udvar tele volt velük, — abogy a **Holló utca** is tel- a a még amikor odaköltöztem a — Judit¹⁷hoz még akkor is. [...] Aztán — kész, aztán az hogy — ötödik - után kirúgták a — a: — gimnáziumból, — aztán hogy — ilyen-olyan fiatal korában — ezek zsidó kommunista művészek - Bálint György meg ilyen nevek — azokról tétetett említés — — meg **az** persze hogy — — harmíncháromban éppen megkapott egy — német **birodalmi ösztöndíjat** amikor aztán jött a hitleri hatalomátvétel és szó nem lehetett arról hogy elmenjen Berlinbe és **akkor** - hozzámé apámhoz akibez a **család** már rég — szerette volna ha hozzámegy. — — — **Nincsenek** családi történetek. Na most - hogy — hogy ez **stimmel** [...] ezt hügom - szegény már haldoklása idején megerősítette. [...] Hogy **mi** is azért nem tudunk igazán mesélni, - mert **nekünk** sem **meséltek**. Mert a családban **nem mesélt** senki. **Semmit**.

JEGYZETEK

- ¹ Hannah Arendt: *Rabel Varnbagen. Egy német zsidó nő élete a romantika korából*. Scolar, Budapest, 2014.
- ² Kovács Katalin és Kovács Évával kezdtünk kutatni. Eredetileg a református iskolákba járók szüleinek identitását hasonlítottuk volna össze a zsidó iskolások szüleiével, majd ketten maradva Évával végül csak a zsidók iskolákban kutattunk. Narratív élettörténeti interjúkon alapuló kutatásunkból született – tíz évvel később – *Mutatkozás. Zsidó identitástörténetek* című könyvünk (Múlt és Jövő, Budapest,

2002). S azzal, hogy – bár akkor a lehető legnagyobb szorosságban és harmóniában dolgoztunk együtt –, most ehelyütt egyes számban írok, a legkevésbé sem szándékozom az akkori közösséget, melytől nagyon sokat kaptam, megtagadni, pusztán szeretnék a saját személyes történetemre rátekinteni, s ehhez igyekszem saját fejlődésemet és az akkori közös munkát „szétszálazni”.

- ³ Marceline Loridan-Ivens: *Et tu n'es pas revenu*. Récit écrit avec Judith Perrignon. Grasset. Az idézetet a saját – angolból történt – fordításomban közlöm (Uő: *But You Did Not Come Back*. Atlantic Monthly Press, 2016).
- ⁴ Egy időben így szólítottuk anyámat a családban.
- ⁵ Sigmund Freud: *Három értekezés a szexualitás elméletéről*. Ferenczi Sándor ford. Dick Manó, Budapest, 1915. 50–52.
- ⁶ Alvin H. Rosenfeld: *A holokauaszt vége*. Kovács Sz. Anna ford. Gondolat, Budapest, 2013.
- ⁷ W. G. Sebald: *Légi háború és irodalom. A rombolás természetrajza*. Blastchik Éva ford. Európa, Budapest, 2014.
- ⁸ Vajda Mihály: Adél és fia. *Bevezető*, 2012. december.
- ⁹ Az erről (is) szóló szövegem része a megjelenő kötetnek is.
- ¹⁰ Georges Didi-Hueberman: *Images in Spite of All: Four Photographs from Auschwitz*. The University of Chicago Press, Chicago–London, 2001. 38.
- ¹¹ Mátyásföld, Géza utca 31.
- ¹² A Toldi cserkészcsapat 1922-ben, több korábbi csapat összevonásából alakult, és szinte kizárólag asszimilált zsidó fiúkból állt (vö. Bak János: Tizenkét Lipótvárosi Berzsenyista családja. *Múlt és Jövő*, 2012/1.). Később az 1940-es években a Magyar Eszperantó Szövetség cserkészcsapataként is működtek (vö. <http://www.osveny.com/>).
- ¹³ Vajda Marcellné, született Nasser Magdolna, Misu anyja.
- ¹⁴ Apám nagynénje, apja testvére, Jolán, Dombóvárra ment férjhez. Két gyerekével és férjével együtt Auschwitzba deportálták, a két gyerek közül egyedül az idősebb került el a gázkamrára és élte túl a soát.
- ¹⁵ Misu anyjának nővére és családja.
- ¹⁶ Kende Judit keramikus.
- ¹⁷ Misu felesége, Háber Judit, Bubu, az anyám.

Vajda Mihály
Populizmus – esetleges feljegyzések,
melyek jól illenek
Stefan Zweig tapasztalataihoz

Olvasom Edmund de Waal *A borostyánszemű nyúlját*. Erről gondolkodom.

Hogyan függ össze a modernitás gyászos kimenetele – most egy szóval mondom –, a populizmus és a zsidókérdés. Az előbb olvastam Radnóti Zoli rabbi blog bejegyzését a nemesi, sőt bárói rangra emelt magyar zsidókról. Nos: már a francia forradalomra sem áll, hogy az arisztokrácia és általában a nemesség (második rend) ellen irányult a polgárság részéről. A polgárság jobb körei a (a noblesse de robe)... Na, most megnéztem a Wikipédiát, s kiderült, hogy azért ezek nem igazán voltak polgárok. Magas hivatalokat viseltek anélkül, hogy eredetileg nemesi rangjuk lett volna, de azért ők is a második, s láthatólag nem a harmadik rendhez tartoztak. Mindegy. A polgárságnak, azt hiszem, igen kevés köze volt az egész cirkuszhoz, a forradalom a csőcselék első lázadása volt az európai újkorban, de még nem egészen világos, kik ellen. Később, az antiszemita hullámmal a csőcselék azokat kezdte támadni, akiknek nem volt „jogosítványuk” az uralkodó réteghez tartozni, egyszerűen csak felküzdötték magukat. Bergyicsevi stettl, Ogyessza, Párizs, Bécs – most már paloták. Ezek ne uralkodjanak felettünk!! Nemrég még rongyosabbak voltak minálunk! S lassan-lassan abból, hogy ti büdös zsidók, ne képzeljétek, hogy az elithez tartozhattok, melyre felnézünk, az lett, hogy tűnjön el az egész elit, tűnjenek el ezek, akik minket lenéznek, de a zsidókat befogadják. (Horthy megoldása, hogy barátokozik a Weiss Mandfrédokkal, s hagyja legyilkolni a kis zsidókat, egy ilyen nyomorult, elmaradott országban még működött, tőlünk nyugatabbra viszont már nem.) Valahogy így fonódott össze az egyre harciasabbá váló antiszemitizmus az elitek megsemmisítésének tendenciájával. A Donald kacsák és a Viktor királyok, váljanak bármilyen gazdaggá is, nem idegenek tőlünk, a mi vérünkben valók, mondja az átlagember. Az elegancia, a finomság, a „kultúra” (lásd Almási megfogalmazását) távol áll tőlük (a

tradicionális politikai és gazdasági elit a század folyamán már megsemmisült, a kulturális elitet most igyekeznek megsemmisíteni). S ha nincsenek elitek – csoportok, melyek nemcsak magukat tekintik elitnek, hanem amelyekre a társadalom egésze is felnéz –, akkor a társadalom csőcselékké válik. (Meg kell itt nézni Bibót!) Populizmus: nemcsak rájátszás a többség érzelm- és gondolatvilágára, hanem annak *elfogadása* is. Pontosabban: akik hatalomra kerülnek, legyenek bár ügyesebbek, rátermettebbek az átlagembernél, ugyanúgy gondolkoznak, mint az utóbbiak.

Tovább olvastam *A borostyánszemű nyulat*. Az Anschluss napjai. Elképzелhetetlen, ami történt. A csőcselék pillanatok alatt szétverte a zsidó palotákat.

S feljegyzendő: „Persze verik őket; de a borotválkozást vagy a mosakodást is tiltják nekik, hogy még degeneráltabbaknak látszanak. Ugyanis fontos lerendezni a régi sértést, hogy a zsidók nem néznek ki zsidónak. [...] az utat jeleneti, amelyen visszaküldenek mindenkit a stettlbe, visszavetkőztetik eredeti mivoltába... Az embernek az a dolga, hogy a végén olyan legyen mint egy karikatúra a Stürmerből.” (277). „Ez kísérlet, hogy miként lehet zsidók nélkül irányítani egy társadalmat. Bécs ismét »a világvége kísérleti állomása«.”

Naplómból: Akartam írni megint valamit a populizmus-monarchia témában. Most Broch Hofmannsthal-esszéjét olvasom – kicsit mesterkéltem –, arról (is) beszél, hogy hét hatalmi centrum volt akkortájt. Ez éppen lehet. De – ez már az én álláspontom – csak Franciaország gyűlölte a Monarchiát, miért sikerült apró darabokra szaggatnia? Németország, Oroszország, Spanyolország nem számított, Olaszország nem volt igazi hatalmi centrum, Anglia meg mitmacholta. De hol a hetedik?

Megvan ott a hét. Egész rosszalvós éjjel azon gondolkoztam, hogy tényleg a Monarchia mutattate fel először a széthullást és az értékvesztést. Lehet. Csak az öreg császár tartotta össze. II. Józsefnek

Fotó: Kőbányai János

**Vajda Mihály és felesége: Barbara Smitmans-Vajda
– aki először publikál a *Múlt és Jövőben* – a 2017-es könyvnapon**

semmifajta egységesítés nem sikerült. Természetesen Olaszországban és Németországban sem volt jobb a helyzet – lásd a rémes weimári állapotokat –, de Olaszország nem igazán számított, Németország meg Hitlerrel összekapta magát, a totális vereség eredményeképpen meg újjáéledtek bizonyos alapvető értékek. – De nem igazán jó ez. S most rémesen fáradt vagyok. – Ja, még annyi: Oroszország és Spanyolország végül is megőrizte a régi struktúráját – Anglia egész más tészta.

Ferenc pápa az egészen fordítani akar.

Ez is napló: Próbálkozom ezzel a világalakulási dologgal, de ahhoz harminc évvel fiatalabbnak kel-

lene lennem. Még mindig furdalja az oldalamat: mintha igaz lenne, hogy a Monarchiában a legtovább maradt meg a tradicionális (lásd Broch, Stefan Zweig, Joseph Roth), hogy aztán széthulljék az egész. Franciaország: Balzacot kellene tovább olvasni, Anglia: szerves fejlődés, s csak mostanra érte el a végzete. Oroszországban szétverték a tradíciót, s azután sokáig tartott, míg újból helyreállították, Olaszország, Németország a totalitarizmusokon keresztül jutott el az egyik ide, a másik oda – Spanyolországot nem ismerem. Talán Buñuel segítene. De hát kell ez 82 éves korban? Sebjaj, olvasok, aláhúzgálok továbbra is, aztán meglátjuk.

Barbara Smitmans-Vajda
Remény és utópia
vagy rezignáció és elkeseredés?

Ernst Bloch, Stefan Zweig, Hannah Arendt:
emigráció és számkivetettség¹

I.

UTAZÁSOK A „TEGNAP VILÁGA”
„SZÉLCSENDES KORSZAKÁBAN”

„Önmagától senki sem kezdett kicsiként, alulról. Gyermekként tanulunk meg beszélni, de csak ifjúként teszünk rá egészében kísérletet. Akkor történik meg, hogy az ösztönt, a dolgok sava-borsát szavakká alakítjuk. Azt a furcsa ösztönt, hogy elmondjuk életünket, valahogyan pillanatnyilag és teljességében. [...] Felnőni és érezni a tavaszt [...] Csakhogy hirtelen belekap a színekbe a vihar. [...] Fejünk *magawröptű* kezdeményektől zúg. [...] A hajnal rémséges tárgyakat világít meg az ifjaknak, kényszeríti őket, hogy nagynak érezzék magukat, hogy fessenek, beszéljenek. Művet hozzanak létre, mely őket a világba, a világot meg beléjük helyezi...”² Így kezdi Ernst Bloch *Spuren* című könyvében a „Rafael kezek nélkül” című fejezetet.

Amit itt Bloch néhány mondatban elének tár, Stefan Zweig száműzetésének utolsó éveiben *Egy európai emlékezései* című írásában vázol. Zweig a régi Ausztria világában, az első világháború előtti időben egy nagypolgári zsidó családban nőtt fel; egy olyan időben, melyet „szélcsendes korszakként” „a biztonság aranykoraként” jellemez. „...még a nagy tömegek szegénysége sem látszott leküzdhetetlen problémának. [...] Barbár visszahanyatlásokra, például háborúkra Európa népei között ugyanúgy nem gondolt senki, ahogy boszorkányokban és kísértetekben sem hittek már rég; atyáink állhatatosan törtek előre ily mód a bizalomtól a tolerancia és a megegyezés csálhatatlanul elkötelező erejéig.” „Életformájuk mintha mindenestül jellemezné az úgynevezett »jobb zsidó polgárságét«, mely a bécsi kultúrának számos értéket adott – hálából ki is írtották érte.”³

Hannah Arendt Zweig e könyvéről írott esszéjében azt mondja, hogy nincsen jobb dokumentum a zsidók szituációjáról azon korszakban; a könyv

„nagyon nagyhatású tanúságtétel arról, hogy miként uralta e generáció egész fiatalságát a dicsőség, a hírnév akarása. Eszményképük Goethe volt [...] és minél kulturáltabb volt e csodagyerekek szülői háza, annál inkább imitálták Goethét. Ez nemcsak abban nyilvánult meg, hogy költők akartak lenni. Ez dominált személyes életük alakításában is. [...] A jómódú zsidó otthonok egyre több gyermeke igyekezett kikerülni az üzleti életből, minthogy a pusztá egyre gazdagabbá válás értelmetlen volt a számukra...”⁴

Stefan Zweignek, a nagypolgári zsidó világ gyermekének is voltak ifjúkori költőálmái, de nem azzal a céllal, hogy híressé legyen. Életrajzában *A tegnap világában* vázolja az utakat, melyeken álmocéljához közelített. Mert már számára is, s nemcsak „mi maiak” számára, miként Hannah Arendt gondolja, „hasonlónak tünnek a börtönök és a ketrecek falához azok az arany korlátok, [...] melyeknek biztonságérzetüket köszönhatték. A gettók falához is ugyancsak hasonlóak voltak.”⁵ Zweig emlékezései egy fejezetének azt a címet adja, hogy „Vargabetűk önmagamhoz”.⁶ Útra kelni a távoli idegenbe, a világot meg-tapasztalni, be-utazni⁷ és így önmagát is megtapasztalni Bloch számára is az önmagával való találkozás lehetőségeihez tartozott. „Aki nagyon letelepedett, nem eszi meg, amit nem ismer [...]. Ott, ahol nem vagy, ott lakik a boldogság” – így kezdi Bloch költői-filozófiai elmélkedéseit „az idegen otthonlétről, a nem-otthonos idegenről” *Spuren* című könyvében.⁸ A kék virág, mint időtlen és térhez sem kötött vágy- és reménykép, mindvégig filozófiájának vezérmotívuma marad, számkivetettség-könyv-

vében, a *Das Prinzip Hoffnung*ban is, különösen amennyiben „az utazás vonzása”, a „szép idegen”⁹ vágyképeihez tartoznak.

II.

MENEKÜLÉS ÉS SZÁMKIVETETTSÉG

1.

Ernst Bloch és Stefan Zweig az első világháború és a nemzetiszocializmus világában

„...mindig szívből mulatok a fiatalabb generáció csodálkozásán, ha elmesélem nekik, hogy az első világháború előtt én például még útlevel nélkül mentem Indiába és Amerikába, sőt, azt se tudtam, milyen az útlevel” emlékezik Zweig: „Az ember akkor csak beszállt és kiszállt, nem kérdezett semmit, őt se kérdezték, s nem kellett százféle papirost kitöltenie, mint ma. Nem voltak tartózkodási engedélyek, vízumkényszerek, zaklatások; a határok, amelyeket ma a vám, a rendőrség, a határőrség, a mindenki részéről mindenkivel szemben megnyilvánuló kölcsönös bizalmatlanság drótkadályaiként véd, akkoriban jelképes vonalak voltak.”¹⁰

Az első világháborúval azonban a baráti ország ellenséges országgá vált, még mialatt Zweig úton volt az országok között. Bloch és Zweig a véres fegyveres szolgálat alól fel voltak mentve. Mindketten pacifisták voltak, meglehetősen különböző értelmezésben.

Bloch megírta *Az utópia szelleme* című könyvét,¹¹ amely „kapcsolatos volt a háborúval”. Barátsága Georg Simmellel tönkrement azon, hogy Simmel a háborút a „krízis és katarzis” közötti „abszolút” szituációként értékelte, amit különben 1917-ben visszavont.¹²

Zweig is felháborítónak tartotta számos értelmiségi állásfoglalását. Nem volt lelkes „...e költőktől, professzoroktól, e gyorsan forralt hazafiaktól. Csakhamar érezni lehetett azonban, milyen borzasztóságot műveltek, amikor a háborút magasztalták, s a gyűlölet orgiáit szították.”¹³

Zweig különben Blochhal ellentétben nem állt kezdettől fogva szemben a háborúval. Először még ambivalens volt a „patriotizmust” illetően, valamelyest idealisztikus hangulatban közeledett hozzá; hogy mégse adta meg magát neki, és határozottan a pacifizmus oldalára állt, részben annak köszönhető, hogy az utazás az életformája volt: „...épp elég hosszan éltem kozmopolita módra, semhogy

egyik napról a másikra gyűlölni kezdjek egy világot, amely ugyanúgy az enyém volt, mint a hazám.”¹⁴

„A patriotizmus hirtelen támadt mámorával”, amit Zweig értelmiségiek esetében is fellángolni látott, azt vallotta: „...meggyőződésemből nem engedek, továbbra is az egységes Európát tartom eszményképemnek, és ettől a felfogásomtól el nem tántoríthat az ügyetlen diplomaták és a lelkiismeretlenül nyereszkeskedő hadiiparosok által előidézett testvérmészárlás ténye.”¹⁵

Zweig, aki haditudósítóként Galíciában dolgozott a bécsi Kriegsarchiv számára, „soha nem felejtette el” egy lelkész szavait, aki oly sok haldoklónak adta fel az utolsó kenetet: „...hogyan emberiség ily bűnökre vetemedjék, nem hittem volna.”¹⁶ „Tulajdonképpen ez adta az igazi ösztönzést nekem: harcolni kell ez ellen a háború ellen!”¹⁷ A „harcolni” Zweig persze nem véres értelemben értette. „A pusztába kiáltó józan látnok alakját választotta szimbólumul”, melyet a *Jeremiás* című háborúellenes drámájában 1917-ben állított színpadra, a pacifizmus melletti visszavonhatatlan döntését hozta a világ tudtára.¹⁸

A nemzetiszocializmus előjeleit mind a ketten, Bloch is, Zweig is egy szeizmográf érzékenységgel figyelték. Bloch éberségre szólít: „A náci egyetlen dolgot sem nevez a nevének, hiszen akkor mindenki láthatná, miről is van szó. Kicsereéli a cédulákat, a sóra cukrot ír, a méregre mézet és megfordítja. Minden csirkefogó tanult ebből valamit.”¹⁹ Zweig, visszatekintve ezt írja:

„...csak a háború után indult el a világ bomlási folyamata a nacionalizmus jegyében [...] századunk e szellemi járványának első tünete a xenofóbia lett: az idegenek gyűlölete, legalábbis az idegenektől való félelem. [...] Régebben csak bűnözőknek kellett olyan megalázó zaklatásokat kiállniuk, mint manapság bárkinek egy-egy utazás előtt vagy alatt. Fényképezkedni kell szemből és profilból, jobbról-balról [...] ujjlenyomatot kell adni [...] egészségi bizonyítvány, oltási bizonyítvány [...] űrlapokat kell kitölteni, aláírni három-négy példányban, és ha ebből a papírkötegből csak egyetlen lap is hiányzik, végünk!”²⁰

A szó „hontalan” most stigmává lesz, szegéynné és megaláztatássá, szemben azokkal a „kozmpolita álmódosításokkal”, melyekben Zweig elgondolta, hogy ha „valaki nem tartozik egyetlen államhoz sem, ezért mindegyikre joga van. „Sajnos megint tapasztalhattam, milyen tökéletlen a mi földi fantáziánk, s hogy épp a leglényegesebb érzéseket csupán akkor értjük meg, ha magunk is átéltük részleteiket.”²¹

2.

**Örökség és örökösök
a számkivetettségben**

Bloch könyve, a *Korunk öröksége*,²² a marxistáknak szóló üzenetére épít, miszerint szubjektív álmainkat, kulturális örökségünket ne hagyjuk a nácikra és a fasisztákra, akik a saját céljaikra sajátítják ki és visszaélnék vele – látszatra feltűnés nélkül. Kritikusan elemzi a húszas évek „köztes idejét”: ...az ember nem tudja, hogy vajon a hajnal vagy éppen az esthajnal köszöntött ránk.²³ A nácik hatalomra jutásával ezt a kettős fényt sötét éjjel követte.

Ettől kezdve Bloch és Zweig úton léte már nem utazás, hanem menekülés és számkivetettség, pontosan abban az értelemben, ahogy Bloch a *Prinzip Hoffnungban* megkülönböztette: „Hogy örömet okozzon, minden utazásnak önkéntesnek kell lennie”, „Az emigránsok nem utaznak, akkor sem, ha a felszabadulás lehetősége lebeg a szemük előtt...”²⁴ Az Európán keresztül-kasul tartó menekülés Odüsszeiája után Bloch az Egyesült Államokban, a számkivetettségben, *Das Prinzip Hoffnung* című könyvében fejti ki gondolatait utópiáról és örökségről. A számkivetettség ellenére, sőt, éppen amiatt, Janus-arccal afelé fordul, amit a történelemből és a történetekből mint reményt és kívánságot örökölhetünk. Remény nélkül az embert semmi sem ösztönözné az életre, arra, hogy határokat tapasztaljon meg, határokkal küzdjön meg, átlépjen határokon. A remény, mint elv, ősi, mint az éhség: élet-elv.

Zweig a számkivetettségben felidézett emlékeiben, a *Tegnap világában* látszatra szükségesnek tart apróságokat is megemlíteni, hogy lássuk, miként változtatta meg kifejezetten a nemzetiszocializmus terrorja a világot.²⁵

Mindketten, Bloch is, Zweig is könyveikben meg elevenítenek embereket, akikben az általános emberi méltóságra és szabadságra irányuló reménykedés megtestesülését látják. De azt is felmutatják velük kapcsolatban, hogy a remény csalóka is lehet.²⁶

Bloch számára a *Thomas Müntzer* „...történet, gyümölcsöző értelemben [...] róla magáról, s arról, ami hozzá tartozik, minden elmúltról, amit érdemes feljegyezni, s mindez arra jó, hogy kötelességeket rójon ki ránk, hogy lelkesítsen bennünket.”²⁷ Müntzert „a forradalom teológusának” nevezi, „forradalmárnak Krisztusban”. Mint a bizonyosság figurájának, tovább kell élnie a „fogalommal lett történelem” értelmében, aki a „továbbiakban is hatékony forradalmi fogalmak megtestesülése”.²⁸ Friedrich Engels kijelentéseire emlékeztet, aki szerint Müntzer a

francia forradalom előfutára, „chiliasztikus kommunista”,²⁹ aki „forradalmi politikát folytat, melyet mint annak abszolút télosza³⁰ a misztika táplál” „kommunisztikus őskeresztény követelményekkel”.³¹

Müntzer-könyvében Bloch azt állítja, hogy a „jó-nak jogában áll erőszakot elkövetni”: „Nemcsak az irányítja az embert, amit tesz, az is, amit eltűr, hogy másokkal megtörténjék. [...] Vannak korok, melyekben a rossz iszonyatosan megnő, s a tűrő, éppen azért, hogy tűr, és hagyja, hogy mások tűrjenek, különösképpen megsokszorozza a rosszat. [...] Ily módon lesz a tűrő a rossz túlsúlyáért, személyesen is, s nem csupán általánosságban, a szolidáris emberi természetből adódóan maga is felelős...”³²

Erasmusról, a humanistáról, Bloch ezt jegyzi meg: „A kommunista mozgalom az idő tájt olyan nyira jelentéktelen kezdeteket mutatott fel, hogy más osztályokból való némely kulturált ideológusok, még a nagyon kifinomult Erasmus is, hacsak egy semmire sem kötelező igennel is, a kommunista-őskeresztény követelményekkel szimpatizálva, e követelményeket elméletileg megragadva, elfogadja őket.”³³

Bloch kritikája radikálisan szemben áll azzal az üzenettel, melyet Zweig angliai száműzetése idején írott könyvében, *Triumph und Tragik des Erasmus von Rotterdam*³⁴ az erőszak meghatározta világnak küldött. Zweig azt méltatja Erasmusban, hogy mint a harcban álló konfliktusfelek közötti utazó közvetítő, határozottan fellépett a tolerancia és az egyéni szabadság érdekében. De felmutatja a korai humanistáknak azt a „szép tragikus tévedését” is, hogy idealista módon hittek a haladásban, abban, hogy a felvilágosodás és a kultúra „képes megnevelni az emberi természetet”.³⁵ A könyv utolsó fejezetének címe: „Erasmus hagyatéka”.

„Firenzében ugyanakkor, amikor a haldokló Erasmus az európai egyetértést mint szellemi örökséget hagyja nemes feladatként a jövő nemzedékekre, megjelenik a világtörténelem egyik leghatározottabb és legmerészebb könyve, Nicolò Machiavelli hírhedt *Princípeje*. [...] A történelem valóságos terében természetesen képes volt megvalósulni Machiavelli erőszakot dicsőítő princípiuma. [...] Diplomáták egész nemzedékei tanulták hideg művészetüket a kegyetlenül okos firenzei politikai számtankönyvéből, vérről és vassal húzták meg a nemzetek közötti határokat, majd rajzolták őket folytonosan újra. A szembenállás, nem pedig az együttes fellépés kényszerített ki Európa valamennyi népéből szenvedélyes

dókkal, s mind menni akart valahova. [...] a tartózkodási engedély lejárt, menni kellett [...] idegen ég alá, idegen ajkú emberek közé, akik ismeretlenek a számukra, s akiknek ők alkalmasint egyáltalán nem kellene. [...] Kísérteties csapat volt. A legmegrázóbb mégis az volt, hogy tudnom kellett: ez az ötven meggyötört ember csak egész kicsiny, szétugratott előrs, s mögöttük ott a roppant hadsereg, az öt-, -nyolc-, talán tízmillió zsidó [...] ez a gigászi tömeg, gyilkosoktól úzve, páni félelemben futva a hitleri erdőtüz elől; Európa minden égtáján, szegélyén megszállják a pályaudvarokat, megtöltik a börtönöket, ott ez a kiűzött nép, melytől megtagadtattok, hogy nép legyen.”⁴⁶

Amikor Hannah Arendt írása, a „We Refuges”, 1943 januárjában megjelent,⁴⁷ Stefan Zweig már tizenegy hónapja halott volt: 1942. február 22-én az önkéntes halált választotta. Hannah Arendt nyilvánvalóan nem ismerte még *A tegnap világa* című könyvének leírásait, mely posztumusz jelent meg 1944-ben. S bizonyára nem ismerte a „Die geistige Einheit der Welt” című előadását.⁴⁸ Mennyiben szállhatott egyáltalán vitába Zweig írásával és gondolkodásával? Könyveit a náciok elégették... Tudott talán arról, hogy Freud megváltoztatta álláspontját Mózes ábrázolását illetően, amiről Zweig közös számkivetettségük országában, Angliában személyes beszélgetést folytatott, s hírt adott?

„Életének ezekben az utolsó napjaiban még jobban foglalkoztatta a zsidóság és jelenkori tragédiája; itt a benne élő tudós ember nem lelt átfogó képletet, tündöklő szelleme nem adhatott mindent megvilágító választ. [...] Nemrégiben jelentette meg Mózes-tanulmányát, amelyben Mózeszt nem zsidóként, hanem egyiptomiként állította be... Fájt neki most már, hogy azt a könyvet éppen a zsidóság legborzalmasabb óráján publikálta, »most, amikor mindenüktől megfosztják őket, én még a legnagyobbjukat is elveszem.«”⁴⁹

Zweig közvetlenül élte meg s írja le a kivándorlásra váró menekültek megalázó helyzetét, Arendt viszont az Egyesült Államokba már *megérkezett* menekültekről ír, akik közé ő maga is tartozott:

„Velünk a »menekültek« fogalmának jelentése megváltozott. Menekültek közöttünk manapság azok, akiknek az volt a pechük, hogy mindenüktől megfosztottan érkeztek egy új országba, s a menekültügyi bizottságok segítségére szorultak. A háború kitörése előtt még érzékenyebbek voltunk a »menekültek« megjelölésre. Megtettünk mindent azért, hogy másoknak megbizonyítsuk,

egészen közönséges bevándorlók vagyunk. Azt magyaráztuk, hogy önkéntesen indultunk el egy általunk választott országba, és vitattuk, hogy helyzetünknek az úgynevezett zsidó problémához bármi köze lenne. [...] Otthonunkat és ezzel a mindennapok otthonosságát elvesztettük. Elvesztettük foglalkozásunkat. [...] Elvesztettük rokonainkat a lengyel gettóban,⁵⁰ a legjobb barátainkat megölték koncentrációs táborokban, ez pedig privát világunk összeomlását jelenti.”⁵¹

Amikor Hannah Arendt általánosító mi formában beszél, akkor magát és minden érintett zsidót belevon a dologba: „Mi, örültek, egy privát egzisztenciáért küzdünk, amely valami individuális sorsal kapcsolódik össze. [...] Nem vagyunk képesek megérteni, hogy itt a legkevésbé sem egyesekről van szó, hanem az egész zsidó népről.”⁵²

2.

„Az egész zsidó nép?” – „A legtragikusabb ebben a zsidó tragédiában”

Stefan Zweig azt mondja, hogy

„...a huszadik századnak ebben a zsidó tragédiájában az volt a legtragikusabb, hogy akik elszenvetdtek, nem látták az értelmét, s nem tudták, miért bűnhődnek. A középkori úzöttek [...] legalább tudták, miért sújtják őket: a hitükért, törvényükért. Őrizték még [...], amelyet a maiak rég elvesztettek; azok a hajdaniak töretlenül hittek Istenükben. Abban a büszke tudatban éltek és szenvedtek, hogy népük a világ teremtőjének, az emberek megalkotójának választott népe, sorsuk különleges sors, küldetésük van. [...] Bárhogy és bárhova űzetvén, mindig megmaradt még egy otthonuk, hazájuk Isten, ahonnét földi hatalom, császár, király, inkvizíció ki nem kergethette lelküket. Amíg vallásuk kötelékében közösséget alkottak, erősek voltak; [...] A huszadik századi zsidók azonban már rég nem alkottak közösséget. Nem volt közös hitük, zsidóságukat inkább tehernek érezték s nem büszkeségnek. [...] Már nem is érthette egyik a másikat; beleolvadván a honos népekbe, inkább voltak már franciák, németek, angolok, oroszok, mintsem zsidók.”⁵³

Ezzel a leírással Zweig a modern zsidóság egy lényeges problémájára mutat rá: a zsidók már régen nem „Izrael népe”, ahogy ezt a Biblia nyel-

vén nemcsak a zsidók, hanem a keresztények is neveztek.

Az „identitásra” és „asszimilációra” irányuló politikai és egzisztenciális kérdés, egy személyt, egy népet, egy államot, egy nemzetet illetően, amelyet a történelem folyamán a háborúk, a hódítások, a népvándorlások és emigrációk mindig újból és újból felvetettek, Zweiget személyesen is izgatta:

„...szeretem a nyelveket és sokszínű szellemüket, az államokban azonban csak véletlen formációkat látok. Mi vagyok én például? Német, ha bennünket Németországhoz csatolnak, németosztrák, ha az antant bennünket önállósághoz segít, csehszlovák, mert apám cseh német, és holnap talán már anektálnak bennünket, zsidó, ha itt a zsidóság kisebbségi nemzetté lenni kényszerítetik. Ez nem egyedi sors: ma milliók nem tudják, mik is ők, a voralbergiek holnap svájciak lesznek – mindezt farce-ként élem meg, ahogyan Bismarck német birodalmát egy ugyancsak hatalmas, nagy államnak tekintettem ugyan, nem pedig a német világnak (amely egyedül a láthatatlanban, a nyelvben és a szellemben rejlik).”⁵⁴ Vajon a modern világ zsidói közösség-e, nép-e? Vagy megfelelőbb nem a „zsidó népről”, hanem Freuddal „zsidóság”-ról beszélni? De ez meg micsoda? Mik a kritériumai a sajátosnak, a megkülönböztetendő zsidónak?

IV.

AZ ASSZIMILÁCIÓ PROBLÉMÁJA

1.

„pária” és „parvenü”

A számkivetettségben nemcsak Stefan Zweig számára vált semmivé a „világpolgárság” „hittel megálmodott” „eljövendő rendje”.⁵⁵ Zweig látta a zsidó lakosság nyomorát Galícia nyomorgettóiban, azokét, akiket senki nem számított a „zsidó világpolgársághoz”. Leírását a tömegesen menekülő zsidókról menekülésük állomásain úgy olvassa az ember, mint pervertált remények jelenetét, ami kiegészíti azt, ahogy Theodor Herzl temetését írja le, ahol a zsidók a világ minden égtájáról, minden országból összesereglettek; sokak eszméit táplálták Herzl látomásai. Maga Zweig azonban távolságtartóan viszonyult a cionizmushoz és a bécsi ifjú cionisták mozgalmához.⁵⁶

Arendt írása – a *Wir Flüchtlinge* – nemcsak a helyzet leírása akar lenni, de nem is egy egyetlen panasz a sok közül, hanem vádirat, még hozzá a zsidók ellen,⁵⁷ egy lázadó provokációja és tiltakozása, melynek nem lehet nem érezni szakadatlan szarkasztikus tenorját. Panaszaitól immáron a zsidóknak maguknak kell megszabadulniuk, mégpedig azért, hogy tudatosítsák panaszuk okát: az ok pedig az asszimilációjuk! A zsidóknak most már végre tudatosítaniuk kell magukban zsidóságukat, zsidóknak kell vallaniuk magukat, ahelyett, hogy folyton-folyvást „nem zsidó voltukat” bizonygatnák, s identitásukat attól függően cserélgetnék s próbálnák más-más homlokzat mögé rejteni, hogy hová vándorolnak ki vagy hová menekülnek. „Mániásokként viselkedünk, akik mindig újból és újból megkísérlik valami képzelt stigmájukat elrejtteni. [...] Bármilyen alkalmazkodunk.”⁵⁸

Kritikájának magja és alapja – kapcsolódván Bernard Lazare-hoz, a zsidó újságíróhoz⁵⁹ – a zsidók két csoportjának megkülönböztetése: a „páriái” és a „parvenüé: kívülálló, marginalizálódott egzisztenciák és alkalmazkodó felkapaszkodottak: „A történelem mindkettejükre a megvetettek státuszát kényszerítette rá, a páriákra is és a parvenükre is [...] az utóbbiak lealacsonyítva érzik magukat, ha [az előbbieknél] a sorsában kell osztozniuk.”⁶⁰

Arendt elgondolása szerint az alkalmazkodó feltörekvők megszerzett tekintélyüket azzal vásárolták meg, hogy elvesztették a társadalmi megvetettségükkel és kirekesztettségükkel szembeni ellenállás szabadságát.

Nem a *Wir Flüchtlinge* című írásában, hanem a Zweigről írott esszéjében említi Arendt azt a nevet, melyhez elsőként rendelte hozzá ezt a két fogalmat: Rahel Varnhagenét.⁶¹ Rahel Arendt számára szinte metaforikus alak: jóllehet zsidó, elfogadott a „jó társaságban”, szalont vezet, ahol híres entellektüeleket fogad, élete végén azonban tudatosítja magában a pária és parvenü volta ellentmondásosságát, és vedzi magának a bátorságot, hogy elfogadja zsidóságát. Arendt számára Rahel azok közé tartozik, akikben a zsidó egzisztencia sorsa példaszerűen „objektíválódott”, s akiben Arendt a maga zsidóságát is felismeri: a zsidó identitás keresését. Így Arendt esszéjét⁶² Stefan Zweig *A tegnap világa* című könyvének Rahel-álmával kezdi, amelyben a szegényérzetet és a tisztesség elvesztésének érzését, mint elviselhetetlen terhet, „asszimilált” zsidóként neki egyedül kellett hordoznia.

„A szegény és a tisztesség” Arendt számára „politikai fogalmak, a közélet kategóriái. [...] Az író csak hírnevet vagy ismeretlenséget ismer, szegylene az anonimitás. Stefan Zweig író volt. [...] A maga

személyének méltósága volt a gondja, s így a politikától előkelően távol tartotta magát. [...] Semmiféle reakcióját nem határozta meg valamiféle politikai meggyőződés, valamennyit a társadalmi megalázottsággal szembeni túlságos érzékenység diktálta. [...] Ahelyett, hogy harcolt volna, hallgatott.”⁶³

2.

A társadalmi asszimiláció jelentősége Bloch és Zweig számkivetettsége idején folytatott tevékenységében és akkor írt műveiben

Vajon tényleg elegendő volna Stefan Zweig kora ifjúkori vonzódását a költészethez, különleges érdeklődését a poézis és költőegzisztencia iránt, azt az igyekezetét, hogy megfigyelje és leírja világát, zsidó polgári származásával magyarázni, ahogy Arendt teszi? Nem érvényes-e vajon Zweigre is, amit Bloch – valamely fiatalembernél, eredetétől függetlenül, úgy ír le „mint ösztönt, a dolgok sava-borsát szavakká alakítani. [...] Művet hozni létre, mely bennünket a világba, a világot meg belénk helyezi...”⁶⁴

Blochnak ezek a szavai egyszerűen önmagáról is szólnak. Jóllehet kispolgári viszonyok között nőtt fel, ellentétben feleségével, Karolával vagy Stefan Zweiggel és ifjúkori barátjával, Lukács Györggyel, akik zsidó nagypolgári család gyermekei voltak, benne is élt az ösztön, hogy művet alkosson.

Bloch és ifjúkori barátja, Lukács különböző származásuk ellenére – vagy éppen abból eredően – marxistákká lettek. Sem számkivetettségük idején, sem azután nem pária-parvenü létük tudatában „láztak”, folytattak forradalmi „harcot”, és persze semmiképpen sem vérrel és fegyverrel.

„Mindannyian elnyomottak, megaláztak és sértettek voltunk” – mondja Bloch azzal kapcsolatban, hogy már korán politikával foglalkozott, Bebelről és Rosa Luxemburgról szóló beszédeket írt; személyesen érintettek voltunk, amikor „este ezeket a kiéhezett proletárokat, Ludwigshafen utcáin elcsigázottan, magukat vonszolva látta”.⁶⁵

Úgy gondolja-e vajon Arendt, hogy a „Világ proletárjai, egyesüljete!” jelmondatot a zsidókra kellene alkalmaznunk: „Világ zsidói egyesüljete?”

Vajon a zsidóknak egy képzelt, tényszerűen azonban lehetetlen „zsidó világtársaságban” fegyvert kellene fogniuk valahogy úgy, ahogy Bloch az „Utópia szellemében” romantikus-forradalmi módon – akkoriban „forradalmi pacifistaként” – megfogalmazta: „Uralkodás és hatalom önmagában is gonoszak, de elkerülhetetlen erővel föllépünk ellenük, kategorikus imperatívként revolverrel a

kezünkben, ha és amíg másként el nem pusztítunk.”⁶⁶

Nyilvánvaló, hogy Bloch nem tekintette zsidó problémának a társadalom szélére sodródottak és a „feltörekvők” problémáját:

Münzer című könyve 1977-es kiadásának „utólagos megjegyzésében” Bloch a *Prinzip Hoffnung*ot az *Utópia szelleméhez* íródott „kódának” nevezi. Az *Utópia szelleme* „...forradalmi romantikája mértékre és irányra talál” a *Prinzip Hoffnung*ban. Bloch persze továbbra is vallotta, hogy, a „vörös hős”,⁶⁸ aki, mint Münzer, harcol, s „a születőben lévő jövő emberiség”⁶⁹ számára példat mutat: „...egészen meggyilkolásáig állást foglal amellel, amiért élt: világos fej, hideg, tudatosan megy a semmibe; mint szabad szellemet ebben hinni tanították...”⁷⁰

Azt állítaná a *Prinzip Hoffnung*, hogy (a kanti értelemben vett) „kategorikus imperatívus”-t adott esetben az erőszak princípiumával kell megvalósítani?

Bloch nem hiszi, hogy számkivetettsége idején, 1917-ben Svájcban „aktivista” lett volna: „Aktivizmus? Nem nagyon emlékszem ilyesmire. Mindez igen távoli és nagyon irodalmi volt”.⁷¹ E tekintetben életútja során semmi sem változott.

Blochnál, akárcsak Arendtnél, minden maradt a verbális radikalizmusnál, valami „intellektuális”, „irodalmi aktivizmusnál”, melyet sohasem fordítottak át, ilyesmit nem is akartak, „revolverrel a kezükben” végrehajtott véres tettekbe. Ki vethetné a számkivetettek szemére, hogy nem harcoltak – a varsói gettó zsidóihoz hasonlóan – „revolverrel a kezükben”!

V.

„IDENTITÁSVÁLTÁS”⁷² A NYELVBEN: „A NÉMET ANYANYELV” A SZÁMŰZETÉSBEN

1.

Az anyanyelv elvesztése a számkivetett zsidóknál

A „zsidók egy kisebbsége előnyben részesítette a »tudatos pária« státuszát” – írja Hannah Arendt a *Wir Flüchtlinge* című művében.⁷³ Nem „reményről” beszél, hanem lekicsinylően, ironikusan, „bizakodásról” és „optimizmusról”, kifejezetten akkor, amikor a számkivetettek, az emigránsok nyelvről van szó, „nálunk”, a zsidó menekülteknél:

„Elvesztettük nyelvünket és ezzel reakcióink természetességét, megnyilvánulásaink egyszerűségét és érzéseink fesztelen kifejezését. [...] Különböben a nyelvet illetően nincsen semmi nehézségünk: [...] Azok, akik optimisták közöttünk, már egy év után is szilárdan meg voltak győződve róla, hogy angolul éppoly jól beszélnek, mint anyanyelvükön, két év után meg ünnepeles esküt tesznek, hogy az angolban jobban otthon vannak, mint bármely más nyelvben – a német nyelvre már alig-alig emlékeznek csak.”⁷⁴

Bloch már tizennégy évvel Arendt *Wir Flüchtlinge* című írását megelőzően, New Yorkban, 1939-ben a Német Írók Védelmi Szövetségében tartott „Zerstörte Sprache – zerstörte Kultur” című előadásában foglalkozott az amerikai német számkivetettek anyanyelvükhöz való viszonyával: Arendttal ellentétben Bloch elemez: történelmileg, szociológiailag-politikailag, nyelvfilozófiailag, poetológiailag differenciál.

Ha „rólunk, emigránsokról” szól, akkor Arendttal ellentétben nem polemikusan általánosító „mi”-t használ, ami csak a zsidókra vonatkozik.⁷⁵ Bloch és Zweig nem tartoztak ehhez a kisebbséghez, az „optimistákhoz”, akikről Arendt beszél. Bloch nem tudott angolul, amit nyíltan bevallott. Felesége, Karola viszont beszélt angolul és más nyelveken is.

Zweig számos nyelv ismeretében jó fordító volt, a száműzetésben még a spanyolul is megtanult, hogy Argentínában, ahol egy konferencián vett részt, a vendéglátó ország lakosaival megértesse magát és a „világ szellemi egységét” a nyelvükön is meghirdethesse. Az előadást ő maga fordította franciára.⁷⁶

2.

Az anyanyelv jelentősége Bloch és Zweig irodalmi munkáságában a számkivetettségben

Mégis, mind Zweig, mind Bloch számára, ahogy más német nyelvű szerzők számára is, a száműzetésben német anyanyelvük volt az az egyedüli nyelv, mellyel magukat mint írókat azonosították: az volt az egzisztenciájuk és a kreatív életformájuk.⁷⁷

Bloch már *Az utópia szellemében* nyelvét önkifejezőként fogja fel, expresszionista attitűdként, mindenekelőtt „önmagával való találkozásként”, ami a „haza” legmélyebb értelme, „az idegenben is, mely nem otthonos”, s ami lehetővé teszi, hogy az idegen otthonban „otthonosan” legyen az ember. A számára idegen nyelvű számkivetettségben töltött időről ezt mondja: „Boldog voltam, hogy zavartalanul németül írhattam, egy olyan nyelven, melyet környe-

zetünkben nem beszéltek [...] egy tudományos és filozófiai nyelven.”⁷⁸

Zweig Baudelaire, Verlaine, Verhaeren és mások műveit fordította. Tudott angolul, és angliai száműzetése során angolul írta naplóját, de Blochkal ellentétben „szörnyen elszigeteltnek érezte magát, anélkül, hogy hatalma és lehetősége lett volna kifejezni magát...”⁷⁹ A „Notebook, war 1940”-ben ezt írja: „Nincs lehetőségem írni, minthogy nem vagyok eléggé az angol nyelv birtokában, és itt senki nincsen, aki hibáimat kijavítaná, és annak, amit mondani szeretnék, több színt kölcsönözhetne; az nyomaszt a legjobban, hogy hozzá vagyok kötve egy nyelvhez, melyet nem igazán tudok használni...”⁸⁰

Jóllehet Zweig Brazíliában vendéglátó országra talált, melyet *Brasilien. Ein Land der Zukunft* című könyvében még egy új, toleráns multikulturális világgá is felstilizált, személyes egzisztenciája számára nem talált alapot, előrehaladott életkorban már nem volt ereje, hogy újakezdje az életét „minthogy a saját nyelvem világa számomra összeomlott, szellemi hazám, Európa megsemmisíti magát”.⁸¹

VI.

Kétségbeesés az elveszett utópia miatt vagy „a remény elve”? Hajnal vagy alkonyat?

Vajon Zweig „Európa szellemi egységét” illető gondolatai egy blochi értelemben vett „nem-konkrét utópia” világa, egy „elkötelezetlen optimizmus” szülöttei voltak, mi több, egy „nem-politikai”, „nem lázadó” magatartáséi? „...Optimizmusuk felszíne alatt nem nehéz felfedezni asszimilánsaink reménytelen szomorúságát.”⁸² Zweig önkéntes halála Arendt szerint megcsalatott és ezzel önromboló optimizmusának a következménye volt, annak, hogy nem volt hajlandó elfogadni a maga pária-parvenü voltát; végezetül annak, hogy nem volt hajlandó lázadni. Ez a magyarázat megfelel Arendt kijelentéseinek az öngyilkosságokról a *Wir Flüchtlinge*-ben:

„Mi vagyunk az első nem vallásos zsidók, akiket üldöznek, és mi vagyunk az elsők, akik erre – nemcsak in extremis – öngyilkossággal válaszolunk. Megeshet, igaza van a filozófusoknak, akik azt tanítják, hogy az öngyilkosság az utolsó, a legvégső garanciája az emberi szabadságnak. [...] Csakhogy öngyilkosaink nem bolond lázadók, akik az életnek és a világnak odavetik megvetésüket és megkísérlik az egész univerzumot megsemmisíteni.”⁸³

Stefan Zweigen kívül önkéntes halálukkal más zsidók is igazat adtak az Arendt említette filozófusoknak. Közéjük tartozott Arendt barátja, Walter Benjamin is, a „maga szomorú és rémséges halálával”.⁸⁴

Vajon Arendt a zsidó öngyilkosokat illető vélemény ítéletét később csak Benjamin öngyilkosságát illetően változtatta meg? Karl Jaspersnek írott 1946. május 30-i levelében ezt írja: „Az akkori atmoszféra des sauve qui peu olyan rémséges volt, és az öngyilkosság volt az egyetlen nemes gesztus – ha még ez valakit érdekelt –, mellyel nemes módon mehetett valaki tönkre”?⁸⁵

Vajon Zweig egy olyan „tűrő” volt, akiről Bloch *Münzer*-könyvében azt mondja, hogy egyre fokozódó bajaikért maguk is felelősek” voltak? Amit Bloch a *Münzer*-ben Erasmus „semmire nem kötelező igényéről” írt, Arendt Zweiget illető ítéletét is kifejezi: „Bármiféle politikai meggyőződés nélkül”, előkelően félrevonul. Ugyanakkor Zweig „becsületére” legyen mondva, „soha nem hagyta magát megbolondítani az általános hisztériától. Hogy alapállásához, miszerint távol tartja magát a politikától, hű maradt, s ahogyan oly sok íróféle, nem használta ki a háborút arra, hogy a nemzetközi intelligencia körein kívül rendezkedjék be.”⁸⁶

Zweig „hallgatását” és felfogását azt illetően, ahogyan az ellenállásunkat kifejezhetjük, nemcsak könyveiből, hanem leveleiből is megismerhetjük, így a többi között Klaus Mannhoz 1933. május 15-én írt leveléből:

„Most egy Rotterdami Erasmusról szóló tanulmányon akarok dolgozni, aki szívében is humanista volt, s aki Lutherrel szemben ugyanúgy vesereséget szenvedett, ahogy manapság a humánus németek Hitlertől. Analógia segítségével akarom felmutatni, és legnagyobb igazságossággal bemutatni ezt a típust és a hozzá hasonlókat. [...] Láthatja: már úton vagyok ahhoz, hogy egy új tevékeny formához jussak. Ahogyan a háborúban a »Jeremiás« segítségével egy mindenki számára érthető módon állást foglaltam, anélkül, hogy aktuálisan polemizáltam volna, úgy kísérek meg – itt is egy szimbólum segítségével – sok mai dolgot világossá és érthetővé tenni. A tisztán agresszív nem felel meg a karakteremnek, mert nem hiszek a »győzelemben«, viszont a mi csendes, elhatározott kitartásunkban, a művészi kinyilatkoztatásban talán nagyobb erő rejlik.”⁸⁷

A náci harcosokat és „giccseken felstilizált” hőseiket – az olyanokat, mint Friedrich Schlageter Obersturmbannführer és Horst Wessel – „más területen akarom legyőzni” – írja Zweig – „ahol al-

sóbbrendűek, és velük szemben művészileg vitathatatlan formában a mi szellemi hőseink alakját akarom felmutatni”.⁸⁸

De ez a „tevékenységforma”, melynek Zweig elkötelezte magát, Arendt ítélete szerint (és másoké szerint is, akik Zweiget e vonatkozásban bírálták) nem volt elfogadható.

Évtizedekkel később viszont utolsó, *Vom Leben des Geistes* című művében Arendt a gondolkodást és a költészetet „tevékenységnek” tekinti. Ebben Mnemoszünének, az emlékező tudatnak „a leggyakoribb és egyben legalapvetőbb gondolati tapasztalatot tulajdonítja”: „A tettek történelme bennük [a költőkben] él tovább [...] Valami, ami kimondattott, részesevé lesz a halhatatlanságnak”⁸⁹ – idézi Arendt Pindarost, a költőt.⁹⁰

Zweiggel szemben alkalmazott mércéjét Arendt Heideggerrel szemben viszont nem alkalmazta: a megszakított kapcsolat (1933–1950) után újból filozófusi és baráti viszonyban állt vele.⁹¹

„Neked, 1969. szeptember 26-án, negyvenöt év után változatlanul” – ajánlja Heideggernek beszédét annak 80. születésnapján.⁹² Nála – mondja – azt tapasztaljuk, hogy „a gondolkodás tiszta cselekvés”. Ő „a gondolkodás birodalmának titkos királya”. Amit Arendt Karl Jaspershez intézett 1946. július 9-i levelében „valóban megbocsáthatatlannak” tekint Heideggernél, jóllehet „gyakran – csaloika módon – valami balesetnek tűnik”, s akkor még a legélesebben bíralt,⁹³ az köszöntőjében „kisiklássá” szelődül. „Mi, akik a gondolkodókat tisztelni szeretnénk, nehezen tudjuk tudomásul venni, muszáj feltűnőnek vagy talán dühítőnek is tekintenünk, hogy Platón, akár csak Heidegger, amikor emberi dolgokról van szó, tirannusokhoz és vezérekhez menekülnek. [...] Mert a tirannikus iránti vonzódás teoretikusan szinte minden nagy gondolkodónál felmutatható (Kant a nagy kivétel).”

A „menekülés” szó abszurd összefüggésben jelenik most meg: mint „MENEDÉK”,⁹⁴ mint a nagy gondolkodó oltalomkeresése, azé, „aki egyszer engedett a kísértésnek, hogy megváltoztassa a lakhelyét és »beavatkozzon« emberi dolgokba”.⁹⁵

Heidegger talán a tirannus és vezér Hitlerhez költözött, hogy nála menedékre találjon?! Viselkedése és magatartása a Harmadik Birodalomban Arendt méltatásában eltűnik a „gondolkodás birodalmának” „titkos királysága” mögött.

Ezzel ellentétben Arendt a *Wir Flüchtlinge*-ben az „eltűnés” egy méltatlan formáját tulajdonítja a zsidó „öngyilkosoknak”⁹⁶: „...az a mód, ahogy eltűnnek, csöndes és szerény; mintha bocsánatot akarnának kérni azért az indulatos megoldásért, melyet személyes problémáikra találtak. Általánosságban véle-

ményük szerint a politikai eseményeknek semmi közük sem volt egyéni sorsukhoz; jók voltak az idők vagy éppen rosszak, mindeddig bíztak a maguk személyiségében.⁹⁷

Zweig búcsúlevele arra mutat rá, hogy öngyilkosságát is – jóllehet csendes visszavonultságban történt – üzenetként értette, nevezetesen: mint mindenki jogát a maga életére és a maga halálára, szemben az olyan halállal, melyet tömeggyilkosok kényszerítenek ránk; Rilke *Imádságos könyvének* „A szegénység és halál könyve” című részében így fejezi ki ezt: „Saját halálát add meg, Istenem...”⁹⁸

Zweig öngyilkosságával utópiájának üzenetét nem hogy nem adta fel, hanem beteljesítette,⁹⁹ anélkül, hogy sejtette volna, beszéde a „világ szellemi összeomlásáról” „hét évtizeddel később az Egyesült Nemzeteknek a »civilizációk szövetsége« elnevezésű kezdeményezésévé fog válni”.¹⁰⁰ –

Még ha ez az utópia mindeddig „teljesületlen maradt is és talán nem is teljesíthető valóságunkban”, akkor is „regulatív eszme” lehet a kanti értelemben, amelyhez annak keresése igazodik, hogy melyek lennének megvalósulásának reális lehetőségei.

„Még ha a sötétségben csupán homályos foltjait látjuk is a reménynek, akkor is rá kell mutatnunk” – apellál Zweig azokra, akik meghallgatják.¹⁰¹ „E gondolatban Bloch és Zweig egyek: az utópia nemcsak jövő, megvilágítja a jelent is. [...] Egy másik, egy jobb élet utópiája mindig is forradalmi volt.”¹⁰²

Zweig búcsúlevelét valamennyi barátjához intézett üdvözlettel fejezte be: „Bárcsak meglátnák a hajnalt a hosszú éjszaka után! Én, aki túlságosan is türelmetlen vagyok, előre megyek. Stefan Zweig.”¹⁰³

Németből fordította: Vajda Mihály

JEGYZETEK

¹ Ez az írás Ernst Bloch és Stefan Zweig című előadásomra épül, melyet a következő konferencián tartottam: „The German-Speaking Intellectual and Cultural Emigration to the United States and United Kingdom. 1933–1945”, 3. szekció „Happy End?” a Bard College-ban, Annadale, New York, 2002. augusztus 13–15. Akkoriban a 9/11 következményeinek megsejtésére, manapság az Európába menekültek akut helyzetére, és egyes EU tagországok (köztük Lengyelország és Magyarország) elutasító, a határokat lezáró magatartására és egyet nem értésére való tekintettel ezt az írást mint esszét (nem említvén még Hannah Arendtet) publikáltam a *Dialogue and Universalism* című folyóirat XXVI. kötetében (2016, 2. szám, 223–229.), amely elhunyt ellenzéki barátom, Marek J. Siemek varsói filozófiaprofesszor emlékszámaként jelent meg. A 2016-os ludwigshafeni Bloch-konferenciára kiegészítettem az előadást Hannah Arendtre való hivatkozásokkal. Időközben azután megjelent Stephan Resch könyve, *Stefan Zweig und der Europa Gedanke* (Schriftenreihe des Stefan Zweig Centre Salzburg, 8.

kötet, Königshausen&Neumann, Würzburg, 2017), amelyben addigi kutatásaimat megerősítve, és részletesen dokumentálva látom. Ugyancsak 2017-ben jelent meg a következő könyv: *Stefan Zweig. A União de Espiritual Do Mundo – Conferencia Proferida No Rio De Janeiro Em Augusto De 1936* (Casa Stefan Zweig/Memória Brasil), melyre barátom, dr. Peter Sühling hívta fel a figyelmemet. Ebben kiadták Zweig a „Die geistige Einheit der Welt” című előadását (a *Welt* szó helyett eredetileg *Europa* szerepelt; 144–152. , kiegészítve kézírásának faksimiléjével a 71. és 125. oldalak között). A kötetben Alberto Dines, a Casa Stefan Zweig elnöke és a *Tod im Paradies* című Zweig-életrajz szerzője, a „Der Schwanengesang des Utopiesammlers” címen tudósít Zweig e mindeddig nem hozzáférhető előadásának történetéről. Az erre való utalásokat és Stephan Resch gondos leírását írásom 2016-os változatába itt utólag illesztettem be.

² Ernst Bloch: *Spuren. Gesamtausgabe*, 1. köt. (a következőkben: GA 1). Frankfurt am Main, 1985. 90 sk.

³ Stefan Zweig: *A tegnapi világja*. Európa, Budapest, 1981. Ford. Tandori Dezső. 15., 17.

⁴ Hannah Arendt: *Juden in der Welt von gestern*. Anlässlich Stefan Zweigs „Die Welt von gestern”. In: *Die verborgene Tradition: Acht Essays*. Frankfurt a. M., 1976. 86. Bloch ezt a helyzetet már „Symbol: Die Juden” című esszéjében is jellemzi, 1912/13. In: *Durch die Wüste. Frühe kritische Aufsätze*. Frankfurt am Main, 1977. 122 skk.

⁵ Vö. uo. 85.

⁶ Zweig 1981. 152–179.

⁷ A német *er-fahren* szó mindkét értelmet kifejezi.

⁸ Bloch, GA 1. 80 sk.

⁹ Vö. Ernst Bloch: *Das Prinzip Hoffnung*. GA 5. köt. (a továbbiakban GA 5). Frankfurt am Main, 1985. 439 skk.

¹⁰ Zweig 1981. 370.

¹¹ Magyarul: Gond-Cura Alapítvány, Budapest, 2007. Ford., jegyz. Mesterházi Miklós.

¹² Vö. Barbara Smitmans-Vajda: *Die Bedeutung der Bildenden Kunst in Georg Simmels Philosophie*. Disszertáció, Tübingen, 1994 (Aachen, 1997. 151 sk.). Lásd ehhez még: Arno Münster szerk.: *Tagträume vom aufrechten Gang*. Sechs Interviews mit Ernst Bloch. Frankfurt a. M., 1977. 35 sk.

¹³ Zweig 1981. 215.

¹⁴ Uo. 211. Vö. még Resch 2017. 95., ahol a szerző Zweig 1914. szeptember 12-ei bejegyzésére hivatkozik. „Nem tudok beszélni az emberekkel: Valamennyien hozzászögezték magukat egy idiotikus és egyáltalában nem igazi patriotizmushoz. S ehhez jön még a cenzúra, az ős rossz.”

¹⁵ Zweig 1981.

¹⁶ Uo. 231.

¹⁷ Uo. 232.

¹⁸ Vö. még Zweig 1981. 233. Zweig itt a defetista tragikus szituációját ábrázolja, melyben meggyőződése szerint ő maga is volt. Lásd ehhez Resch 2017. 126 skk. és 141., a Jeremiásról szóló fejezetet, s benne Zweig vitatott írását, a „Bekanntnis zu Defaitismus”-t, melyet a Nobel-békedíjas Alfred H. Fried 1918-ban a *Friedens-Warte* egy különszámában publikált.

¹⁹ Ernst Bloch: *Emir Franco als Nationalist (1936)*. In: *Politische Messungen, Pestzeit, Vormärz*. Gesamtausgabe, 11. köt. (a következőkben: GA 11). Frankfurt am Main, 1985. 145.

²⁰ Zweig 1981. 370.

²¹ Uo. 369.

²² Gondolat, Budapest, 1989. Utószó Mesterházi Miklós, ford., jegyz. Bendl Júlia.

- ²³ In: Münster szerk. 1977. 63.
- ²⁴ GA 5. 430.
- ²⁵ Zweig 1981. 370.
- ²⁶ Blochnál itt „az emlékezet egyfajta produktív sémájáról van szó, „a hatékonyság- és a történelmen belüli értékvonatkozás kategóriáiról”. Hiányolja, hogy ez „regényekben” mind- eddig semmiféle irodalmi megfogalmazást nem kapott” (Ernst Bloch: *Thomas Münzer als Theologe der Revolution*. Gesamtausgabe, 2. köt. (a következőkben: GA 2). Frankfurt am Main, 1985. 13 sk.). Münzerről szóló könyvében meg- próbálta kiküszöbölni ezt a hiányosságot. Zweig „életrajzi regényeket” írt. Nála a *Rotterdami Erasmus* és a *Montaigne* tartoznak ide.
- ²⁷ A Thomas Münzerről szóló könyvet Bloch már akkor elter- vezte, amikor a *Geist der Utopie*-n dolgozott (vö. Münster szerk. 1977. 45., lásd ehhez még Bloch „utólagos megjegy- zését” Münzer könyvéhez: GA 2, 230.).
- ²⁸ GA 2. 14.
- ²⁹ Uo. 25.
- ³⁰ Uo. 188.
- ³¹ Uo. 27.
- ³² Uo. 113 sk.
- ³³ Uo. 27.
- ³⁴ Stefan Zweig: *Triumph und Tragik des Erasmus von Rotterdam* (1938). Frankfurt am Main, 1993. Magyarul: *Rotterdami Erasmus diadala és bukása*. Budapest, 1934.
- ³⁵ Uo. 13.
- ³⁶ Uo. 18 sk.
- ³⁷ Uo. 16.
- ³⁸ 1939. július 17-ei naplóbejegyzés. In: Stefan Zweig: *Tagebü- cher*. Frankfurt am Main, 1984. 472.
- ³⁹ Uo. 456.
- ⁴⁰ Uo. 458.
- ⁴¹ Stefan Zweig: *Montaigne*. Frankfurt am Main, 1995. 7.
- ⁴² Uo. 8.
- ⁴³ Uo. 9.
- ⁴⁴ Az itt következőket, azaz Hannah Arendt teóriájának Ste- fan Zweig és Ernst Bloch életével és művével való konfron- tációját illetően rá kell mutatnom arra, hogy Hannah Arendtnek az „asszimilációt” illető téziseit, melyeket Rahel Varnhagenről szóló könyvéből átvesz a *Wir Flüchtlinge* című írásába, valamint a Stefan Zweigről szóló esszéjébe, akkor dolgozta ki, amikor cionista befolyás alatt állt. Karl Jaspers- hez írott levelében 1952. szeptember 7-én némi önkritikával ezt írja: A könyvet „az asszimilációt illető cionista kritikára építve írtam, melyet magam is osztottam, s amelyet még ma is, lényegét tekintve, jogosultnak tartok. Csakhogy ez a kri- tika politikailag éppoly értetlen, mint az, amit bírált. Sze- mélyesen persze számomra a könyv sok tekintetben – és éppen ezek miatt –, idegen; mindenképp hangnemében, a reflexió milyenségében. A zsidó tapasztalatot illetően azon- ban nem, melyet nagy nehezen elsajátítottam. Otthonról jövet egyszerűen naiv voltam; az úgynevezett zsidókérdést unalmasnak találtam [...] Ma is az a véleményem, hogy a zsidók a társadalmi asszimiláció és az állami emancipáció feltételei között nem tudnak »élni«. Rahel élete számomra ennek bizonyítéka...”. Hannah Arendt: Brief vom 7. Sep- tember, 1952. In: Lotte Köhler – Hans Saner szerk.: *Hannah Arendt–Karl Jaspers Briefwechsel 1926–1969*. München–Zürich, 1987. 233 sk. Ezenkívül lásd még Arendt esszéit a *Die ver- borgene Tradition* című könyvében: „Aufklärung und Judenfrage” (első megjelenés: 1932) és „Zionism Reconsidered” (első megjelenés: 1945), továbbá írásait in: *Israel, Pläntina und der Antisemitismus*. Szerk. Eike Geisel – Klaus Biter- mann. Berlin, 1991.
- ⁴⁵ Zweig 1981. 383. Zweig a többi között elmesélt egy abszurd „epizódot”, amely 84 éves anyja halálával függött össze, mi- alatt ő távol volt otthonról: halálos ágyához vele lenni és őrizni Zweig unokatestvére jött el, mert anyja nem zsidó ápolónője, aki különben gondoskodott róla, büntetés terhe mellett nem maradhatott egy zsidóval egy fedél alatt: faj- gyalázás lett volna!
- ⁴⁶ Uo. 382 skk.
- ⁴⁷ *The Menorah Journal*, 36 (1943), no. 1. Én a következő ki- adásból idézem: Hannah Arendt: *Wir Flüchtlinge*. Mit einem Essay von Thomas Meyer. Stuttgart, 2016. 39.
- ⁴⁸ Lásd 1. lábjegyzet.
- ⁴⁹ Zweig 1981. 382.
- ⁵⁰ A mai szigorú lengyel törvényhozás szerint Hannah Arendt- nek ezért a megfogalmazásért pénzbüntetéssel vagy akár három évig terjedő börtönbüntetéssel kellene számolnia, ha- csak a „művészet és tudomány” aspektusából nem tekinten- ék kivételnek!
- ⁵¹ Arendt 2016. 9 sk.
- ⁵² Uo.
- ⁵³ Zweig 1981. 384 sk.
- ⁵⁴ Levél Richard Dehmelnek, 1919. július 12. In: Stefan Zweig: *Briefe, 1914–1919*. Szerk. Knut Beck – Jeffrey B. Berlin – Natascha Weggenbach-Feggeler. Frankfurt am Main, 1998. 287.
- ⁵⁵ Vö. Zweig 1981. 371.
- ⁵⁶ Zweig beszámol személyes találkozásaiival Theodor Herzl- lel és a Herzl-túlnövő mozgalomról, amely „természetesen nem a jólétben élő, gyarapodó polgári zsidóság köréből zú- dult rá, hanem a roppant keleti tömegek sötét galíciai vilá- gából, a lengyel, az orosz proletár zsidóság gettóiból.” (Zweig 1981 102.) Temetéséről: „...sosem érződött egyér- telműbben” hogy „itt egy nagy mozgalom vezére száll a sírba.” (Zweig 1981. 107.) Zweig, bár szimpatizált a cionis- ta mozgalommal, híveinek állandó meghasonlottsága miatt nem csatlakozott hozzá. Vö. részletesebben Stephan Resch: *Die frühe Beschäftigung mit dem Judentum (1900–1917)*. In: Resch 2017. 81–89.
- ⁵⁷ Zweig ismeri az ilyenfajta „panaszkodást”, nemcsak a „get- tóproletariátussal” kapcsolatos tapasztalatai alapján, hanem saját környezetéből is. Josef Rothnak írja 1936 március 31- én, Londonból: „Ne a kiadókat hibáztassa, ne a barátait szidja, de azt se tegye, hogy saját mellét veri, hanem legyen végre bátorsága ahhoz, hogy bevallja: bármilyen nagy költő is, anyagi értelemben egy szegény kis zsidó...” (Stefan Zweig: *Briefe an Freunde*. Frankfurt am Main, 1978. 273.). Személyesen Zweig, ahogy Arendt is, amennyire tudott, se- gített azokon, akik sürgős segítségre szorultak, különösen a számkivetettségben .
- ⁵⁸ Arendt 2016. 23., 29. 31.
- ⁵⁹ Bernard Lazare-ról a *Die verborgene Tradition* című könyvé- ben ír Arendt. „Lazare azt akarta, hogy a zsidó »páriaként« védje meg magát [...] mert minden teremtménynek köte- lessége, hogy szembeszálljon az elnyomással. [...] . Politi- kailag a pária, aki nem vált lázadóvá, maga is felelős volt azért, hogy elnyomják, s ezzel azért is, hogy benne az em- bert meggyalázzák. Ettől a gyaláztattól nem szabadít meg sem a művészet, sem a természet.” – Amit Bloch általános- ságban mond a „tűrőkről”, azt itt Arendt csak a zsidókra vonatkoztatja. Lazare szerint, mondja Arendt, a pária „snorreré” lesz, aki elvesztette méltóságát, s „demoralizá-

- lódott”, „a jötevők segítségével avanszált párvenűk nyomában vánszorog” (Arendt 1976. 62.). A „snorrerhez” lásd Bloch elbeszélését: *Eine chassidische Geschichte*. In: Münster szerk. 1977. 58 sk.
- ⁶⁰ Arendt 2016. 35.
- ⁶¹ Arendtet már 1930-ban foglalkoztatta a zsidó egzisztencia. Vö. *Briefwechsel* 1987. 46–48. és 725.: Jaspers levelének (1930. március 20.) tanúsága szerint Hannah elküldte neki az előadását, melyben Rahel zsidó egzisztenciájával foglalkozott. Ez azonban Jaspers hagyatékából nem került elő, lásd ehhez Hannah válaszát, 1930. március 24.
- ⁶² Először a *Sechs Essays* című esszégyűjteményben jelent meg, 1948-ban, Heidelbergben.
- ⁶³ Arendt 1976. 81.
- ⁶⁴ Lásd ezen írás 2. lábjegyzetét.
- ⁶⁵ Münster szerk. 1977. 26.
- ⁶⁶ Bloch 2007. 396.
- ⁶⁷ Bloch, GA 2. 230.
- ⁶⁸ Bloch, GA 5. 1378.
- ⁶⁹ Uo, 1381.
- ⁷⁰ Bloch, GA 5, 1378–1381. Lásd ehhez Barbara Smitmans-Vajda: Krisis und Katharsis – Philosophie und Macht. *Mezotes, Zeitschrift für philosophischen Ost-West Dialog* 2 (1994). 232 sk. (Görlitzben az Ernst Bloch-Assoziation összejövételén 1993. május 22-én tartott előadásom átdolgozott változata.)
- ⁷¹ Münster szerk. 1977. 111.
- ⁷² Arendt: 2016. 26.
- ⁷³ Uo. 34.
- ⁷⁴ Uo. 10 sk.
- ⁷⁵ Arendtrel ellentétben Bloch megkülönböztet „két nehéz alaptípust”: az első teljesen elfordul a német nyelvtől „pszichológiailag ez érthető, különösen a zsidó bevándorlóknál [...] micsoda sokk, micsoda rémségek, amiket megélték”. A második típus „meg akarja tartani régi létét és tudatát, mintha az Egyesült Államokba való beutazással mi sem történt volna.” (GA 11. 295.)
- ⁷⁶ Vö. 1. lábjegyzet.
- ⁷⁷ Közéjük tartozott Thomas és Heinrich Mann, Walter Benjamin, Nelly Sachs, Hilde Domin és mások. Paul Celan, Franciaországban, ahová 1948-ban emigrált, szeretett német anyanyelvén írta líráját, jöllehet az a németországi gyilkosok nyelvén lett. Ehhez mindenekelőtt *Halálftiga* című versében találta meg a maga *saját* nyelvét.
- ⁷⁸ Münster szerk. 1977. 70.
- ⁷⁹ Zweig 1984. 456.
- ⁸⁰ Uo. 436.
- ⁸¹ Zweig búcsúlevele.
- ⁸² Arendt 2016. 29.
- ⁸³ Uo. 19.
- ⁸⁴ Münster szerk. 1977. 50.
- ⁸⁵ *Briefwechsel* 1987. 77. Lásd még Arendt levele Gershom Sholemhez, 1941. október 17-én, melyben „az első öngyilkosságokról” ír, melyet „internáltak követnek el a németektől menekülven”, továbbá Benjamin pánikállapotairól, öngyilkossági készletéről és arról, hogy ő ezt „energikusan ellenzi”. Arendt itt arról is hírt ad, hogy Benjamin az angol nyelvet nagyon nem szerette, s „rettegése Amerikától léirhatatlan” volt. In: *Arendt und Benjamin, Texte, Briefe, Dokumente*. Szerk. Detlev Schöttker – Erdmut Wizisla. Frankfurt a. M., 2006, 151–155.
- ⁸⁶ Arendt 1976. 91.
- ⁸⁷ Levél Klaus Mann-nak, 1933. május 15. In: Zweig 1978. 228.
- ⁸⁸ Klaus Mannhoz írott 1933. június 19-i levelében Zweig síkra száll „egy nagy folyóirat mellett, amellelt, hogy valamennyi kiadó összefogjon, mert együtt az elszigetelt szerzők egy világhatalmat képviselnek; míg egyenként aligha képes bárki is egy valóban nagy kiadót fenntartani. [...] Az a reményem, hogy mind materiális mind pedig morális értelemben valami nagyon fontos jöhetne létre [...], röviden: *abszolút kötelességnek érzem az idővel és a jövővel szemben*, hogy húsz vagy huszonöt közéleti ember egy ilyen sorsteli órában egyszer összejöjjön...” Uo. 231 sk.
- ⁸⁹ Hannah Arendt: *Vom Leben des Geistes*. München, 1993. 90. és 130.
- ⁹⁰ Pindaroszt Arendt Heideggerrel való találkozásakor is idézi, ahogy egy levelében 1969 karácsonyán írja, a *Zur Sache des Denkens* elolvasásáról. In: Ursula Lutz szerk.: *Hannah Arendt und Martin Heidegger, Briefe 1925–1979*. Frankfurt a. M., 1998. 195.
- ⁹¹ „Ahogyan te olvasol, nem olvas más, és előtted sem olvasott senki” – írja Arendt Heideggernek, 1974. július 26. Uo. 250.
- ⁹² Uo. 181 skk., 330 skk.
- ⁹³ *Briefwechsel, 1926–1969*. 1987. 84.: „Abban a pillanatban, amikor ezen írás alá odaírta a nevét, le kellett volna, hogy mondjon. [...] Akármilyen hülyének is akarja tekinteni valaki, ezt a történetet csak-csak meg tudta érteni. Ennyi felelősséget tulajdoníthatunk neki. [...] S minthogy tudom, hogy ez a levél és ez az aláírás őt [Husserlt] majdnem megölte, nem tehetek mást, mint hogy Heideggert potenciális gyilkosnak tartom.” Arendt itt Heidegger leveléről beszél, melyet Jaspers sejtése szerint „az idő tájt minden rektornak a rezsim által kirekesztettekhez írnia kellett” (Jaspers Arendtthez, 1946. június 9., *Briefwechsel* 1987. 79. Lásd még Jaspers Arendtthez: „Heidegger megítélését illetően osztozom a véleményében – sajnos...” (uo. 99.). Heidegger Husserlrel szembeni magatartásáról Arendt angol szövegében – „What is Existenz Philosophy?” – megjegyzi: „Heidegger »tanárának és barátjának« megtiltotta, hogy betegye a lábát a fakultásra, mert »zsidó volt.«” (Arendt 1948. 732. 3. lj.)
- ⁹⁴ *Flucht*: menekülés, *Zu-Flucht (Zuflucht)*: menedék, oltalom. – Ford.
- ⁹⁵ Lutz szerk., 1998. 191. Figyelemre méltó Arendt megjegyzése (22.), ahol Heidegger „tévedéséről” beszél: „Ennek a kisiklásnak, melyet ma [...] többnyire »tévedésnek« neveznek, számos aspektusa van. [...] a tévedés tartalma jelentősen különbözik azoktól, amelyek akkoriban mint »tévedések« mindennaposak voltak. [...] Ez a tévedés jelentéktelen szemben azokkal a sokkal döntőbb tévelygésekkel szemben, melyek abban állottak, hogy a Gestapo pincéit és a koncentrációs táborok kínzókamráit, melyeket közvetlenül a Reichstag égése után létrehozta, állítólag sokkal jelentősebb valósággrégiói irányába elkerüljük.” (Uo. 332.)
- ⁹⁶ Arendt 2016. 19.
- ⁹⁷ Uo. 19.
- ⁹⁸ Nemes Nagy Ágnes fordítása.
- ⁹⁹ A *voll-endeté* ige áll itt, ami 'bevégezni'-t, 'beteljesíteni'-t jelent – az *enden* van benne, ami 'befejeződni'-t jelent. – A ford.
- ¹⁰⁰ Vö. *Stefan Zweig* 2017. 27. és ugyanott lásd a megjegyzését a 29. oldalon.
- ¹⁰¹ Uo. 2.
- ¹⁰² Münster szerk. 1977. 123.
- ¹⁰³ Ezen írás korlátozott keretei nem engedik meg, hogy részletesen elemezzem Zweig „nem-politikai magatartását”. Helyette mindenekelőtt Stephan Resch „összefoglalására” utalok, Resch 2017. 294–303.

Véri Dániel

Vajda Lajos zsidósága: rétegek és kontextusok*

Saját, sokat idézett megfogalmazása szerint „[...] Vajda zsidó származású magyar, szerb hatásoktól befolyásolva.”¹ A tanulmány ennek az életrajzi ténynek a jelentőségét két irányból közelíti meg. Egyfelől a Vajda zsidóságát tárgyaló szakirodalmat elemzi kritikai nézőpontból, feltárva a recepciótörténetben megfigyelhető jellegzetességeket és motívumokat, vizsgálva a különféle narratívák kialakulását és áthagyományozódását. Másrészt javaslatokat tesz, irányokat jelöl ki a téma kutatása és értelmezése vonatkozásában, a korábbi szakirodalomban csak részlegesen értékelt források és művek alapján.

KONTEXTUSOK: VAJDA LAJOS ZSIDÓSÁGÁNAK RECEPCIÓJA

A tanulmány első része a téma szakirodalombeli tárgyalásának két formáját és korszakát elemzi: előbb a Vajda zsidóságát középpontba állító, szinte kizárólag a rendszerváltás után született írásokat, majd – a Vajdának tulajdonított művészi szerepek és párhuzamok elemzése kapcsán – az 1989 előtti, a témát csak szórványosan érintő tanulmányokat.

ZSIDÓ KONTEXTUSOK

Vajda Lajos zsidó származására, identitására, illetve halálával összefüggésben a vészkorszakra utaló információk és motívumok számos helyen felbukkannak a szakirodalomban. Olyan írások azonban, amelyek kifejezetten ebből a szempontból tárgyalják a művészt és életművét – egy kivétellel – kizárólag a rendszerváltás után születtek. Ez több oknak köszönhető. Egyfelől, Vajda beillesztése a művészettörténeti kánonba egy rendkívül hosszú folyamat eredménye volt, amelynek során a szerzők elsődlegesen az életmű feldolgozásával, belső sajátosságainak feltárásával, a művek nemzetközi kontextusba emelésével foglalkoztak. A nagyobb perió-

dusok azonosítása, az általános vonások meghatározása és az életmű egyetemes értékeinek kiemelése mellett azonban szükségszerűen kevés figyelem jutott a partikulárisabb nézőpontok, így Vajda zsidó identitásának vizsgálatára és műveinek ezzel összefüggésben való elemzésére. Másrészt, maga a korszak sem kedvezett ennek a kérdésfelvetésnek. A zsidó identitás kérdése a Kádár-korszakban ugyan nem volt teljes mértékben tabu, de megélése, illetve tematizálása a nyilvánosság és közbeszéd helyett elsődlegesen a magánszférába szorult vissza. Ezzel összefüggésben a holokauszt – a korszakban használatos kifejezéssel élve: a vészkorszak – része volt ugyan a hivatalos emlékezetpolitikának, elsősorban azonban, mint a „fasizmus elleni harc” egyik epizódja. Ez az antifasiszta diskurzus egyrészt beemelte a vészkorszakot a hivatalos történeti narratívába, másrészt viszont zsidó – megint csak a korabeli kifejezéssel élve – mártírjait, mint a fasizmus zsidó származásuktól és identitásuktól megfosztott áldozatait mutatta be.²

S. Nagy Katalin rövid, ám úttörő jelentőségű – és sajnálatos módon visszhang nélkül maradt – tanulmánya, a *Zsidó motívumok a XX. század magyar festészetében*, 1976-ban jelent meg.³ Témája kettős: egyrészt a zsidó kultúra és vallás, másrészt a holokauszt témájának magyar festészeti recepciójával foglalkozik.⁴ S. Nagy értelmezésében Vajda szénrajzai mintegy megelőlegezik a holokausztot: „A csonthegyek – utolsó szénrajzain – félelmetes víziók, apokaliptikus látomások, mindez hitelesen megérezett rögzítése a két-három évvel később Közép-Európát elborító csonthegyeknek.”⁵ A jövő mellett azonban a szerző szerint a jelennek is dokumentumai: „A magyar fasizmusról és az annak kiszolgáltatottak lelki állapotáról, szorongásairól a Vajdánál szenvedélyesebb, felfokozottabb, érzékletesebb vizuális jegyzetek nem készültek.”⁶ Végül, S. Nagy Vajda halálát is a holokauszt kontextusában tárgyalja: „Vajda zsidó származása miatt – akárcsak Farkas István és Ámos Imre – a halálra szántak között volt. Nyomorgó életmódja, a tüdővész és a munkaszolgálat gyötrelmei következté-

ben, 33 éves korában pusztult el. [...] Farkas, Ámos, Vajda mellett zsidó mivolta miatt több festő halt mártírhálát [...].”⁷

Viszhangtalansága mellett beszédes a korában példátlan nyíltsággal fogalmazó, a zsidó témájú művek, valamint a holokauszt művészeti recepciója elemzésének programját felvázoló publikáció közlési helye. A tanulmány a szemérmesen csak *Évkönyv* címet viselő kötetben jelent meg, amelyet a Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete adott ki, a rabbi és tudós Scheiber Sándor szerkesztésében: a Vajda műveit és halálát zsidó kontextusban, a vészorkorszak vonatkozásában tárgyaló írásnak egy rendkívül korlátozott olvasóközönséggel rendelkező, zsidó felekezeti kiadvány adott helyet.

A változó történeti kontextus: a zsidó identitás kutatásának nyolcvanas évekbeli konjunktúrája és a rendszerváltás kapcsán megszűnő korábbi hivatalos emlékezetpolitika, valamint a közbeszéd megváltozó szabályrendszere segítette elő a Vajda zsidóságának vizsgálatára tett újabb kísérletek létrejöttét.⁸ György Péter 1989-ben jelentette meg – az egy évvel korábban újraindított *Múlt és Jövő* zsidó kulturális folyóiratban – *Az utópia képei* című tanulmányát, amelyben Vajda zsidó származásának és a baloldali tradícióhoz való tartozásának a kérdését elemzi.⁹ György széles szellemi horizonton helyezi el Vajdát, magyar és külföldi szerzőkre egyaránt hivatkozva, Vajdára vonatkozó következtetéseit azonban nem támasztja alá sem a művésztől vagy róla származó forrásokkal, sem művek elemzésével. Kijelentései ezért ugyan igazolhatók (vagy cáfolhatók) a társadalomtörténet makro-perspektívájából, az általános tendenciák felvázolása azonban módszertanilag alkalmatlan arra, hogy bármilyen, biztos lábakon álló megállapítást tegyünk az egyénről, Vajda identitásáról.

György cikke váltotta ki Petőcz György jóval későbbi, 2016-os, *Ami valóban elmondható Vajda Lajos zsidóságáról és közéleti gondolkodásáról* című kritikáját.¹⁰ Vonatkozó források hiányában Petőcz kategorikusan cáfolja György kijelentését, amely szerint „Vajda, mint nemzedékéből, s ami különösen fontos, szűkebb baráti közösségéből oly sokan, azok közé tartozott, akiknek a zsidó vallás által adott tradíciók kulturális közege, szociális önazonossága s végül életformája immár nem evidenciát, hanem értelmezésre szoruló problémát jelentett.”¹¹ Petőcz megállapítása szerint ugyanis: „Nagyon kevés közvetlen forrás maradt ránk [...] Ezért Vajda ideológiai-politikai gondolkodása valójában rekonstruálhatatlan. S ugyanezt mondhatjuk zsidóságáról.”¹² Petőcz kritikája jogos, azonban – amint azt a későbbiekben látni fogjuk – a töredékes információk

összeillesztésével és értelmezésével Vajda zsidóságának rétegei korántsem teljesen rekonstruálhatatlanok.

A kilencvenes években Brestyánszky Ilona volt az, aki két külföldi publikációban is zsidó kontextusban tárgyalta Vajdát. A jeruzsálemi Hebrew University folyóiratában, a *Jewish Art*ban jelent meg 1991-ben *Modern Jewish Artists from Hungary* című tanulmánya.¹³ Ebben Szentendrén dolgozó avantgárd művészeket mutat be (Vajda Lajos, Ámos Imre, Anna Margit, Bálint Endre), akiket egy Vajda által vezetett, főként zsidókból álló művészcsoporthoz tagjaiként jellemez. Vajda utolsó éveiben készített műveit a háborúval és a holokauszt előjeleivel hozza kapcsolatba.¹⁴ Brestyánszky másik, 1998-as, *Die Erinnerungen der Bildenden Kunst an den Holocaust (A holokauszt képzőművészeti emlékei)* című tanulmánya egy Brüsszelben rendezett konferencia (*Auschwitz emlékezete a kortárs művészetben*) anyagát közlő kötetben jelent meg.¹⁵ Címe ellenére elsődlegesen zsidó származású magyar művészek 20. századi magyar művészetéhez való hozzájárulását mutatja be és csak kisebb részben foglalkozik a holokauszt emlékezetével. Vajda művészetét általánosságban jellemzi, művei szerinte a holokauszt kapcsán növekvő félelemre utalnak.¹⁶ A magyar művészettörténet-írásban Brestyánszky mindkét írása visszhang nélkül maradt.

S. Nagy Katalin 1996-os, *Van-e magyar zsidó képzőművészet?* című tanulmányában Vajda érintőlegesen szerepel, sok más, zsidó származású művész mellett.¹⁷ S. Nagy kritikus szemmel olvassa újra a korábbi szakirodalmat (így Vajda kapcsán Haulisch Lenke könyvét). Megállapítása szerint a vizsgált írások – amelyek közé önkritikusan saját Anna Margit-kismonográfiáját is beemeli – elkendőzik a művészek zsidó származását, általában véve kerülnek a zsidó szó használatát, illetve a holokauszt témáját.¹⁸ A szerző legnagyobb terjedelemben 2006-os *Emlékkavicsok. Holocaust a magyar képzőművészetben 1958–1945* című kötetében tárgyalja Vajdát.¹⁹ Áttekinti a művész életrajzát és főbb korszakait, ennek során különös figyelmet fordít a zsidó vonatkozásokra. Széles körben hivatkozik a művészről szóló cikkekre, tanulmányokra és visszaemlékezésekre, illetve idéz is belőlük.²⁰ Kiemeli a zsidó motívumokat, ennek kapcsán műveket azonban – az összefoglaló jellegű tárgyalásmóddal összhangban – nem elemez.²¹ A nagy szénrajzokat itt is mint a holokausztot megelőlegező ábrázolásokat tárgyalja: „Olyanok ezek a fekete szénkompozíciók a fehér lapokon, mintha nem is 1940-ben, hanem 1945-ben, a Holocaust és Auschwitz tudásával születtek volna. [...] A démon-, múmia-, szörny-, maszkformá-

ciók arról a valóságról szólnak, mely Auschwitz-Birkenauban testesül meg.²² Precíz forráshasználatú írása a lexikoncikk és a tematikus tanulmány műfaját egyesíti; Vajda zsidó kontextusban történő tárgyalásának eddigi legalaposabb kísérlete.

Hernádi Miklós 1997-es írásának apropóját Vajda leveleinek egy évvel korábbi kiadása adja.²³ Cikk végén ír „arról a zsidó identitásról, amelyet Vajda Lajosnak tulajdoníthatunk most, hogy leveleit relatív teljességükben, hiánytalanul is tanulmányozhatjuk.”²⁴ Baráti körét, társas közegét zsidóként jellemzi, műveinek zsidó motívumai miatt úgy véli, „legalábbis kulturálisan tehát mindvégig zsidó volt”.²⁵

Rózsa T. Endre 2009-ben, Vajda Magyar Nemzeti Galériában rendezett kiállítása kapcsán két, számos párhuzamosságot mutató, jegyzeteket sajnálatos módon nélkülöző cikkben foglalkozott Vajda zsidóságával.²⁶ Az írások tagadhatatlan érdeme a téma számos aspektusának felvillantása, azonban a forrásokkal és koherens érveléssel nem, vagy nem megfelelően ellátott kijelentések és túlzó interpretációk korrekcióra szorulnak. Így például semmi sem támasztja alá, hogy Vajda 1936-ban „[...] váratlanul, de nem készületlenül, szembetalálta magát a zsidó nemzettudat eszmekörével”, valamint ezzel összefüggésben pusztá spekuláció, hogy „Az egyre súlyosbodó zsidóellenes társadalmi-politikai nyomás ellenlökéseként 1936 nyarának végén vagy őszén egy előre nem látható lélektani földrengés rázta meg Vajdát [...] szunnyadó zsidó énje öntudatra ébredt.”²⁷ Jó példa a cikkekre jellemző, kizárólag a szerző megérzésén alapuló, azonban vizuális érvekkel vagy forrásokkal alá nem támasztható interpretációkra a *Felmutató ikonos önarckép*. Itt a figura vállán látható, függőleges vonalából képzett felületet a szerző zsidó imakendőként (*tallit*) azonosítja, ezt azonban maga az ábrázolás – imasálra utaló csíkok vagy rojtok, esetleg további zsidó vallási szimbólumok hiányában – semmivel sem támogatja.²⁸

2010-ben Oláh János közölt tanulmányt *Vajda Lajos és a Felmutató ikonos önarckép* címmel a *Magyar Zsidó Szemlében*.²⁹ A judaista szerző problémafelvetése – amely szerint a szakirodalomban „a festő zsidósága vagy említésre sem került, avagy az csak marginális tényként szerepelt” – a fentiek fényében a legkevésbé sem állja meg a helyét, ahogy a címben idézett mű kapcsán tett kijelentése sem, amely szerint „a zsidó Vajda Lajost zsidó szemszögből és szempontok felhasználásával még nem értelmezték”.³⁰ Életrajzi adatai zsidó vonatkozásainak (családi háttér, tanulmányok, munkaszolgálat) ismertetése mellett Oláh utal Vajda olvasmányaira és a művein 1936–1937-ben megjelenő zsidó motívumokra.³¹ A *Felmutató ikonos önarckép* elemzésénél kü-

lönös hangsúlyt fektet a Rózsa T. cikke kapcsán már említett részlet imasálként való azonosítására.³²

2017-ben az amszterdami zsidó múzeum rendezett – orosz és román kiállítások után – egy magyar zsidó avantgárd művészeket bemutató tárlatot, amelyen Vajda is szerepelt.³³ Habár a katalógus nem elemzi Vajda műveinek zsidó vonatkozásait, mégis figyelemreméltó az a kontextus, amelyben a művész – első és mindeddig egyetlen alkalommal – egy kiállítás keretében megjelent.³⁴

Amint láttuk, a rendszerváltás óta számos kísérlet történt Vajda Lajos életének és életművének zsidó szempontú vizsgálatára. Ezek az írások azonban – kevés kivétellel – egyáltalán nem reflektálnak egymásra, nem vesznek részt tudományos diskurzusban. Mindegyik szerző hiányolja, egyúttal ismételtén újdonságként veti fel a zsidó vonatkozások vizsgálatát.³⁵ További problémát jelent, hogy a cikkek és tanulmányok együttesen sem merítik ki a rendelkezésre álló források összességét. Mindent egybevetve ugyan számos információt közölnek, azonban az adatok felsorolása ritkán jár együtt azok koherens értelmezési keretrendszerben megvalósuló, strukturált elemzésével.

SZEREPEK

A holokauszt témája szórványosan már a rendszerváltást megelőző publikációkban is megjelenik, az írásokban megfogalmazott művészi szerepek kapcsán, különösen Vajda utolsó korszakai, a maszkok, szörnyek és nagy szénrajzok interpretációja esetében. Az egyes szerzők részben egymástól függetlenül, részben egymástól kölcsönözve négy, esetenként egymással is keveredő művészi szerepet tulajdonítanak Vajdának. Ezek – jós, a kor krónikása, ellenálló és áldozat –, valamint megjelenésük súlya és gyakorisága szoros összefüggésben áll a szövegek keletkezési idejével, megírásuk történeti kontextusával. A következőkben azt követjük nyomon, hogyan jelennek meg, épülnek ki és adódnak tovább a szakirodalomban ezek a narratívák. S. Nagy Katalin idézett, 1976-os tanulmányának jelentőségét jól mutatja, hogy bár Vajdát csak röviden tárgyalja, benne mind a négy, itt körvonalazott szerep megjelenik.³⁶

JÓS

A zsidótörvények miatt szintén egzisztenciális fenyegetettségben élő Bálint Endre fogalmazta meg elsőként, még Vajda életében, jelen időben azt a

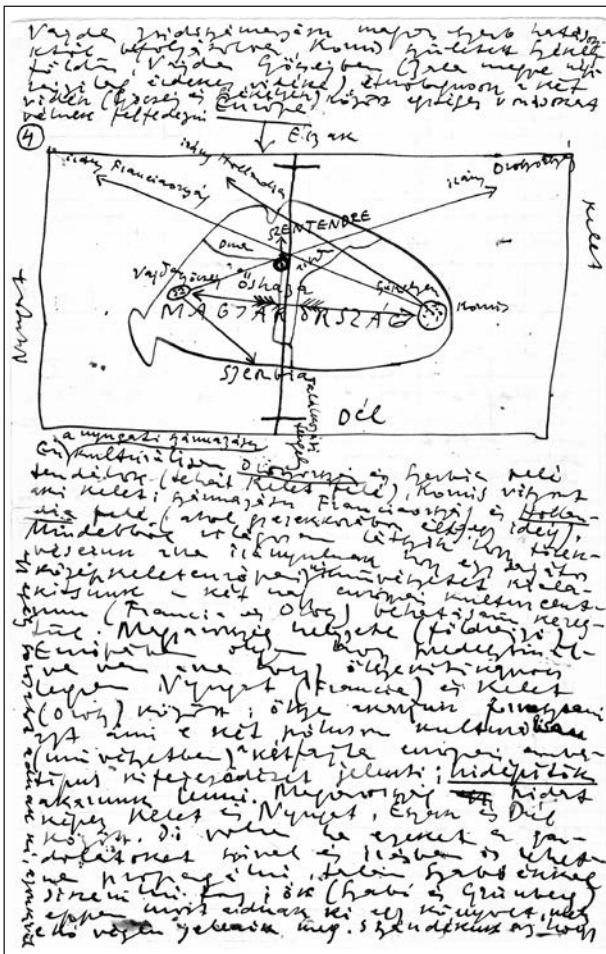
A KOR KRÓNIKÁSA

A műveket korukat megelőző, jövőre vonatkozó, sötét jóslatnak tekintő interpretációkkal rokon vonásokat mutatnak az alkotásokat saját korszakuk dokumentumaként jellemző írások. (Különösen, hogy legtöbbjük hasonlóképpen retrospektív nézőpontból fogalmazta meg e művek – a szerzők által már megélt múltra vonatkozó – jóslat-, vagy dokumentum-jellegét.) Kállai Ernő 1943-as, poétikus megfogalmazásában: „Ősi, babonás rettenet vált úrrá rajta, ha a mai világra nézett. Szíve gyökeréig megborzadt a kor démoni ábrázatától, pokoli embertelenségétől. Ebből a lidércnyomásos borzalomból fakadtak az ele, a lárvaszerű vagy a holtak birodalmát idéző, félelmetes, és titokzatos ábrázolatok, melyeket Vajda érzékeny keze papírra és vászonra vetett.”⁴⁰

A hatvanas években született publikációkat az antifasiszta diskurzus megjelenése jellemzi, amelynek gyökereit a korszak korábban már vázolt hivatalos emlékezetpolitikájában találjuk. Ezzel összefüggésben a „fasiszta” korszakot dokumentáló, esetleg – ahogy a következő pontban látni fogjuk – a hatalom ellen fellépő (vagy legalábbis ekként jellemzett) művek létrehozása politikai jelentőséget kapott. Ez a kontextus különös hangsúllyal jelent meg az olyan, részben absztrakt, nonfiguratív életművel rendelkező művészek esetében, mint Martyn Ferenc: egy rajzsorozatának – a korszak szóhasználatával – antifasizmusa ugyanis a hatvanas években politikai színezetű érvet jelentett az absztrakt művei miatt legalábbis gyanúsnak tekinthető művész mellett.⁴¹ Ahogyan az ellenállás szerepet bemutató részben látni fogjuk, az absztrakció vádjá és ellene védekezésként az antifasizmusra való hivatkozás Vajda kapcsán is felmerült.

Passuth Krisztina 1967-es tanulmánya Kállaitól eltérően nem a művekre, hanem a művészszerpre vonatkoztatva fogalmazza meg a jelen dokumentálásnak igényét: „Klee is, Vajda is tudatosan és egyértelműen vállalják a jelen szörnyűségeit, s úgy érzik, arra hivatottak, hogy ezt fejezzék ki, ennek adjanak hangot.”⁴² Perneczky Géza 1966-ban hasonlóképpen a korszak és a művek szoros kapcsolatát hangsúlyozza, szerinte Vajda „[...] a művészi formák és jelképek rendszerében vonta le a fasiszmus esztendeinek [...] tanulságait.”⁴³

Rózsa Gyula 1968-ban – érezhetően legitimációs céllal – Vajdán kívül baráti körére is kiterjesztette a fasiszmus krónikásának szerepkörét: „[...] a mester és néhány társa – a szentendrei művészek néven ismert laza szövetség – az egyetlen olyan társulás volt a két háború közötti magyar polgári művészetben,

1. Vajda Lajos levele Vajda Júliának

1936. augusztus 11.

kézirat a művész rajzával, magántulajdon

narratívát, amely a holokauszt után még hangsúlyosabbá vált. Eszerint Vajda művei a fenyegető jelenből következő jövő árnyát vetítik előre. Bálint 1939-es szavai szerint: „Vajda Lajos képei éppen úgy lehetnek a hanyatló kultúra teljes egészét megsejtető jelek, mint megérzése a jövő világának.”³⁷ Kállai Ernő 1946-ban, már a vézskorszak után visszatekintve megerősítette a művész jós-szerepét: „Eszelős kísértetlátás, sötét agyrem: mondhatnók, – ha nem lettünk volna a valóságban tanúi a fasiszmus embertipró rémuralmának.”³⁸ Bíró Gábor szintén a holokauszt kontextusában, azt megelőlegező művekként emlékezett Vajda alkotásaira 1954-ben: „Micsoda látomások ezek a montázsok! A Kárpátok munkatáborának szörnyűségei, az 1944-es év apokalipszisei, az 1945. évi ostrom vad Sacco di Roma-jelenetei – minden alkalommal felidéztek Vajda Lajos montázsainak emlékét bennem.”³⁹

**2. Menzajegyek kiosztása az OMIKE (Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület) diákjainak, Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, ltsz. 66.365, forrás: A PIH Intézményrendszere, 1923
(A képen balra a levéltár jelzése szerint Anna Margit látható – amennyiben az azonosítás helytálló, a fénykép 1930 után készülhetett.)**

amely megdöbbenő tragikummal teremtett művészi dokumentumokat a fasizmus embertelen koráról. A szocialista művészek csoportján kívül az egyetlen iskola volt nálunk, amelyik érezte és kifejezte, hogy a harmincas években mind fojtogatóbbá vált a légkör, s a negyvenes esztendőkből már fojtott is: gyilkolt.”⁴⁴

ELLENÁLLÓ

A korszak leíró jellegű dokumentálásán túlmenően számos szerző aktívabb, ellenállószeretet tulajdonított Vajda Lajosnak, elsősorban kései művei létrehozását tiltakozásként, politikai tettként értékelve.⁴⁵ A korábbi fotómontázsok ilyen irányú értelmezése – a holokauszttal összekapcsolva – jelent meg 1965-ben jóbarátjánál, Bálint Endrénél: „Vajda mély humanizmusa és igazi szocializmusa szövődött sűrűvé e montázsvíziókban, mint jelenésekben, egy évtizeddel a második világháború előtt, és tiltakozásul a mindenkori igazságtalanságok és embertelenségek ellen.”⁴⁶

Az 1966-os, szentendrei képtárbeli Vajda-kiállítás bezáratása, majd kompromisszumos újrainyitása kapcsán fontos szerepet kapott az ellenállás és til-

takozás motívuma. Az eset körülményeire a rendező, Passuth Krisztina a következőképpen emlékezett vissza: „Másnapra behívtak a Pest Megyei Tanácsához, ahol egy bizottság ült velem szemben, és közölték, hogy Vajda nagy, késői szénrajzai olyanok, mintha direkt a népi demokráciánkat támadnák. [...] Elmeséltem nekik, hogy Vajda a munkaszolgálat során szerzett betegség következtében halt meg. Kiegyeztünk abban, hogy írok néhány feliratot, hogy Vajda ezeket a rajzokat a fasizmus ellen készítette, és a fasizmus is ölte meg. Sajnos nincsenek meg ezek az igen buta szövegek, amelyek egyébként elrontották a kiállítás összképét, pedig el kellett volna tenni őket emlékké.”⁴⁷

Ha a falszövegek nem is állnak már rendelkezésre, úgy tűnik, azoknak inkább csak leegyszerűsítő, sarkos megfogalmazása lehetett a külső kényszer eredménye, az ellenállószeret ugyanis csírájában már szerepelt a kiállítás katalógusának Passuth által írt előszavában is:

„[...] kalligráfiájában is az idők súlyának átérzése, a felelősség tudata s a tiltakozás ereje lüktet.”⁴⁸ Passuth a kiállítás kapcsán másutt is hasonlóképpen fogalmazott: „A világháború idején [kiemelés az eredetiben – V. D.] azonban tudatosan és egyértelműen vállalta a kora szörnyűségei elleni tiltakozást, és úgy érezte, elsősorban arra hivatott, hogy éppen ennek a tiltakozásnak adjon hangot. A próféta Vajdánál egész sorsából, korábbi festészetéből adódik. Amikor elérkezett a döntő fordulat, s a háború és a fasizmus veszélye fenyegette az emberiséget, hátat tudott fordítani annak a nyugodt, harmonikus világnak, amelyet képeiben addig kialakított, hogy monumentális, drámai feszültséggel telített formákká sűrítse az őt és a világot érintő borzalmakat.”⁴⁹

A művek dokumentum jellege és az ellenállószeret ötvöződik Körner Éva két írásában. 1963-ban így fogalmazott: „[...] a fasizmus előretörése, áttérése a tömegpusztításra és a háborúra megszülte sajátos művészetét. Ez Vajda Lajos (1907–1941) volt. [...] A dráma végkibontakozásához közeledett, melynek sodrásában Vajda művésze minden túlhangzó tragikus sikoltás.⁵⁰ Míg 1964-es tanulmányában: „A szenvedélynek az a tragikus sikolya, amely most képeiből kitör, ugyancsak idegenül és riasztóan cseng a magyar művészet sokkal csende-

sebb hangjainak morájában. De vajon mi adhat leleplezőbb dokumentumot a fasizmus düléséről és meg-rázóbb példát az emberi kiszolgáltatottságról és a végsőkig kitartó ellenállásról, mint Vajda e képei?”⁵¹ A Körner által megfogalmazott „sikoly” vándormotívumként a szakirodalomban később több helyen is felbukkan.⁵²

Ez és a tiltakozás motívuma kapcsolódik össze S. Nagy Katalinnál: „Minden vonala tragikus jajkiáltás, üvöltő tiltakozás a süket csendben, a közönnyel pusztítók nemtörődömségében.”⁵³ A sikoly Rózsa Gyula 1968-as cikkében is megjelenik, itt azonban már a következő pontban tárgyalandó áldozatszerep kontextusában: „A polgári magyar művészet legnagyobb mesterei hátat fordítottak a borzalmak világának, artisztikus humánussal védekeztek, s az embertelenséget tüntetően nem vették tudomásul. A szentendrei művészcsoporthoz nem fordíthatott hátat, érezte a közvetlen veszélyt és kétségbeesetten kiáltott. Kétségbeesetten és nem harcosan. Vajda Lajosé is az áldozat sikoltása, az áldozaté, akit 1941-ben valóban megsemmisített a fasizmus.”⁵⁴

ÁLDOZAT

A jós-, krónikás- és ellenállószerpekkel szemben Vajda áldozatként való jellemzése nem műveinek tartalmára, hanem személyére, halálának körülményeire utal. Ugyan a művész nem a munkaszolgálat során halt meg, azalatt súlyosbodó tüdőbetegsége miatt áttételesen mégis tekinthető a holokauszt áldozatának. Az, hogy megjelenik-e ez a kontextus, elsődlegesen a szerzők a vézskorszakhoz való viszonyának függvénye.

Mándy Stefánia 1965-ben – szemben a későbbi, általa írt monográfiával – még egyértelműen a holokauszt kontextusában helyezi el a művész halálát: „A háború, az üldözések első nagy művész áldozata volt. Az ő nevével kezdődik a hazai szellemi élet félelmetesen értelmetlen veszteséglistája.”⁵⁵ Az, hogy – a sokkal szélesebb közönséget elérő – monográfiában ez a nézőpont már nem jelenik meg, minden bizonnyal a Kádár-korszak emlékezetpolitikájának és beszédszabályainak következménye.⁵⁶

3. OMIKE (Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület) Grafikai Iskola diákjai, Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, ltsz. 66.366, forrás: A PIH Intézményrendszere, 1923

1969-es írásában Körner Éva az ellenálló-narratíva formai keretein belül mozdul el az áldozatként való bemutatás felé: „A fiatal Vajda a II. világháborút éppen kirobbantó magyar fasizmussal került szembe. Testileg törekeny ellenfél volt. Könnyen végeztek vele, zsidó és koldusszegény lévén, pártfogója nem akadt. 33 éves volt, mikor a tüdővész és a munkaszolgálat megfosztotta életétől.”⁵⁷ Ezen felül természetesen a Vajdát elsőként kifejezetten a zsidóság és holokauszt kontextusában tárgyaló S. Nagy Katalinnál is megjelenik az áldozati perspektíva, ahogy Lánosz Sándornál és egy kései írásában, elszórásszerű megfogalmazásban Bálint Endrénél is.⁵⁸

VAJDA ÉS CHAGALL

A szakirodalomban vissza-visszatérően felbukkan Vajda kapcsán Chagall neve, általában több, egymással keveredő okból kifolyólag. Felmerül egyrészt a származásbeli rokonság: Chagall orosz, míg Vajda magyar zsidó, aki azonban szerbiai gyerekkora és a szentendrei szerb motívumok miatt rendelkezik stílusbeli és motívikus alapon, illetve idézik – és zsidó perspektívából értelmezik – azt a tényt, hogy Vajda elkezdte fordítani Chagall önéletrajzát (amelynek egyébként kiadását is tervezte).⁵⁹

4. MIKÉFE (Magyar Izraelita Kézmű- és Földművelési Egyesület)

Tanoncotthon hálóterme, Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, ltsz. 66.246,
forrás: *A PIH Intézményrendszere*, 1923

(A Tanoncotthon külső homlokzatát mutató felvétel – ltsz. 66.244 – alapján úgy tűnik, az itt közölt enteriőrök nem a Tanoncotthon Vajda által ismert, Damjanich utca 48. alatti, azóta lebontott épületét mutatják, hanem az archív fényképekhez képest erősen átépített Hermina út 49.-et. Utóbbi ingatlant azonban 1935-ben vásárolták, ez ellentmond a levéltári forrás datálásának. Lásd: Izsák 2000. o. n.; Kertész 2011. 182–183.)

5. MIKÉFE (Magyar Izraelita Kézmű- és Földművelési Egyesület)
Tanoncotthon fürdőszobája Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár,
ltsz. 66.370, forrás: *A PIH Intézményrendszere*, 1923

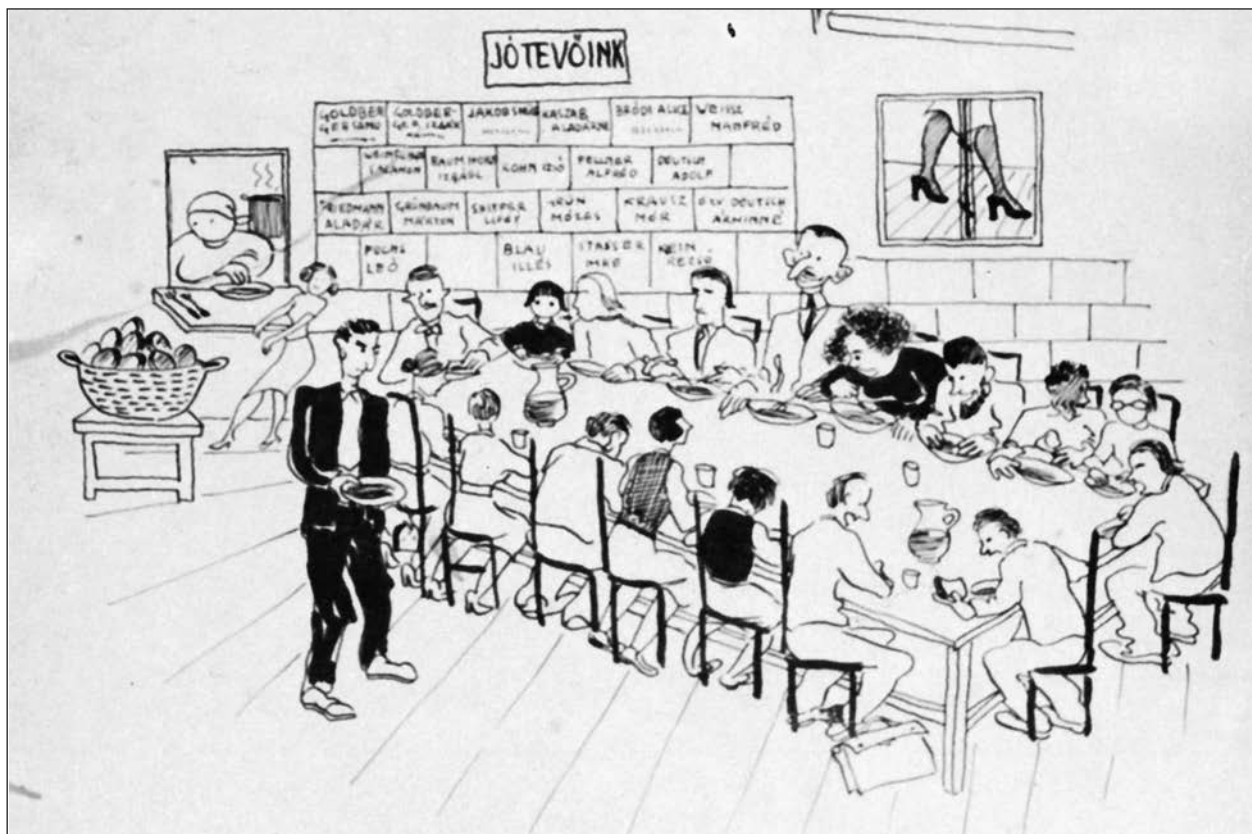
A közös, zsidó és szláv gyökrekre elsőként Passuth Krisztina hívta fel a figyelmet 1967-es írásában: „Nem is keleti művész, mint Chagall, akivel viszont részben mégis közös táptalaja van. Mindketten zsidók, s mindketten az orosz, illetőleg szerb hagyományokhoz kapcsolódnak, gondolatviláguk, fantáziájuk abban gyökerезik.”⁶⁰ S. Nagy Katalin 2006-os kötetében sarkosabban fogalmaz: szerinte Chagall könyvének fordítása Vajda „zsidó azonosságtudatának bizonyítéka”.⁶¹ Végül, 2009-ben Rózsa T. Endre is zsidó vonatkozásai miatt él a Chagall-párhuzammal, valamint ilyen szempontból értelmezi Krisztus-ábrázolásait.⁶²

RÉTEGEK: VAJDA LAJOS ZSIDÓSÁGA

A tanulmány második része azt vizsgálja, hogy a jelenleg rendelkezésre álló források lehetőség szerint minél teljesebb felhasználásával milyen kép alakítható ki Vajda zsidóságáról, illetve annak rétegeiről. Ennek kapcsán meghatározó életrajzi tény családi háttere, míg érdeklődésének irányai olvasmányai alapján jellemezhetők. Döntő fontosságú szempontot jelent ezentúl, hogy milyen közegben vett részt a művész, beleértve ennek szociális és intézményi vonatkozásait is. Az, hogy milyen művészeti jelentőséget tulajdoníthatunk zsidóságának, egyrészt a közeg és a művészeti progresszió kapcsolatának vizsgálatával, másrészt a zsidó vonatkozású művek körének meghatározásával, későbbiekben pedig elemzésével állapítható meg.

CSALÁDI HÁTTÉR

A művész családjára és identitására vonatkozó elsődleges forrásokat levelei, olvasmányjegyzékei, vala-

6. Szántó Piroska: Karikatúra az OMIKE (Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület) menzája, 1940, magántulajdon

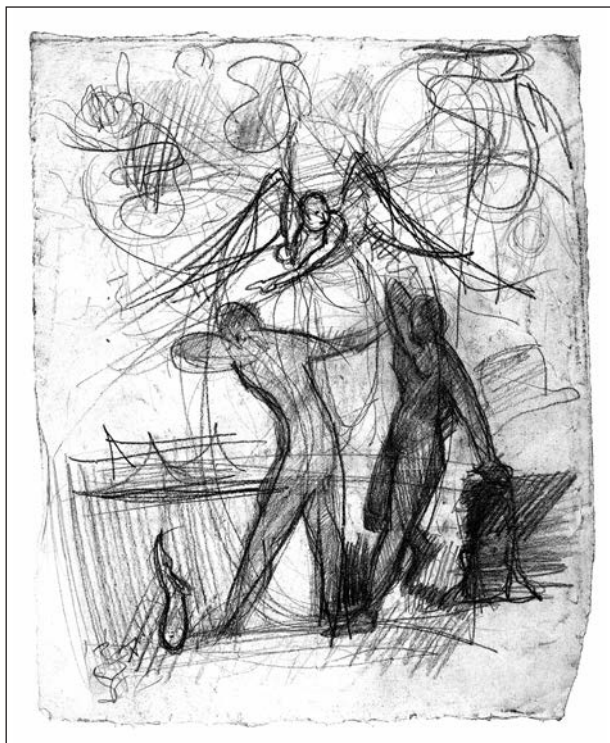
(Az asztalnál ülve, a hátsó oldalon, baloldalt: Anna Margit, Ámos Imre, Vajda Lajos; a bal oldalon fent: Fekete Nagy Béla és Barta Éva. Megjelent: György Péter – Pataki Gábor: *Az Európai Iskola és az Elvont Művészek Csoportja*. Budapest, Corvina, 1990. 20. kép)

mint a hozzá közel állók: özvegye, Vajda Júlia és barátai visszaemlékezései alkotják. A rendelkezésre álló információk végesegek, az pedig, hogy témánk szempontjából mi került egyáltalán rögzítésre, esetleges. Vajda Júlia 1982-es halála megelőzte a zsidó identitás kutatásának nyolcvanas évekbeli konjunktúráját; ismereteink szerint ennek megfelelően nem készült vele kifejezetten Vajda Lajos és saját zsidó hátterére rákérdező interjú.⁶³

Vajda Júlia Mándy Stefánia 1983-as monográfiája függelékeként közölt, 1943-ban írt életrajzi feljegyzései szerint a művész édesanyja „Vallásos volt, péntek este gyertyát gyújtott, megtartotta az ünnepeket”.⁶⁴ Mándy a következőképpen fogalmaz: „Vajda Lajos gyerekkorában természetesen zsidó hittanórákon tanulta meg ősi vallásának iskolásokönyvekké zsugorított, kivonatolt történetét és a héber írásmódot. Családjá nem volt a szó szigorú értelmében vallásos – a folytonosságot talán csak a péntek esti gyertyagyújtás jelentette. Jóval később, felnőttkorában került ismét szorosabb kapcsolatba

a zsidó szertartási formákkal, nővérenek családjá révén.”⁶⁵

Vajda gyerekkorában családja ezek szerint fenntartotta a zsidó hagyományokat: mind a hetet, mind az évet az ünnepek ritmusa tagolta. Testvérei közül nővére családja bizonyosan megőrizte a hagyományokat. Azt, hogy zsidó vallású, de asszimilálódott családról van szó, jól mutatja a névadás gyakorlata. Vajda apja Fürstről magyarosított, mind az ő neve (Manó, az Emánuel változata), mind feleségéé (Judit) őszövségi eredetű. Ezzel szemben gyerekeiknek a Miklós, Teréz (ő később fiának: Péter), Márton, Mátyás és Lajos neveket adták: ezek kivétel nélkül keresztény konnotációjúak, szentek nevei.⁶⁶ A korszakban ez jellemző asszimilációs stratégia volt, amely azonban korántsem jelentette a vallás, kultúra és identitás elhagyását, inkább a többségi társadalomhoz való formai igazodás jele volt. A család történet lezárását a holokauszt jelenti: özvegyén kívül Vajda szinte minden közeli rokonát meggyilkolták.⁶⁷ Ő ezt már nem érte meg, a munkaszolgálat

7. Vajda Lajos: Kiűzetés (vázlat),
1924. ceruza, papír, 223×180 mm
jelzés nélkül, magántulajdon
(Mándy Stefánia oeuvre-katalógusában: 1924/88.)

alatt súlyosbodó tüdőbetegségébe halt bele 1941-ben.⁶⁸ Sírja a rákoskeresztúri (Kozma utcai) zsidó temetőben található.⁶⁹

IDENTITÁS ÉS TÁJÉKOZÓDÁS

Vajda saját, zsidó hagyományhoz való viszonyáról alig rendelkezünk elsődleges, a művésztől származó forrással, a bevezetőben idézett, lakonikusan rövid nyilatkozat megléte is a véletlen műve. Leveleiben ugyanis a mindennapokról, aktualitásokról van szó, saját zsidósága ezzel szemben minden bizonnyal természetesnek vett adottság volt. Hogy mégis írt róla, annak oka egy gondolatmenet átáramlása volt: „[...] felvázolni érdeklődési körünk keresztződésének érdekes egységét (dialektikus valami). Adva van két ember: Korniss és Vajda. Születtek 1908-ban, »Nagy«-Magyarországon. Korniss görögkatolikus székely, Vajda zsidó származású magyar, szerb hatásoktól befolyásolva. Korniss: született Székelyföldön, Vajda: Göcsejben [...]»⁷⁰ A tükörszimmetrikus jelölésű térképpel illusztrált gondolatmenetben a „keleten” született, „nyugat”

felé orientálódó Kornisst és saját magát (aki „nyugaton” született és „kelet” felé orientálódik) hasonlította össze, mint akik dialektikus egységet alkotva művészeti hídszerepet foglalnak el (1. kép).⁷¹

Bizonyos továbbá – a források tanúsága szerint –, hogy Vajda érdeklődött a zsidó történelem, kultúra és művészet iránt. Olvasmányai között megtalálható volt Simon Dubnovtól *A zsidóság története*, a *Múlt és Jövő* című zsidó folyóirat, valamint egy kötet a héber kódexekről és a bécsi *bagada* egyik, pontosabban nem azonosítható kiadása.⁷²

ZSIDÓ INTÉZMÉNYEK ÉS NYILVÁNOSSÁG

A zsidó intézmények szerepe Vajda művészi fejlődése, megélhetése és művészetének nyilvánossága szempontjából egyaránt jelentős volt. A rossz anya-

8. Vajda Lajos: Könyvlapdész II. (héber betűkkel), 1927
tempera, papír, 277×190 mm
jelzés nélkül, magántulajdon
(Mándy Stefánia oeuvre-katalógusában: 1927/23.)

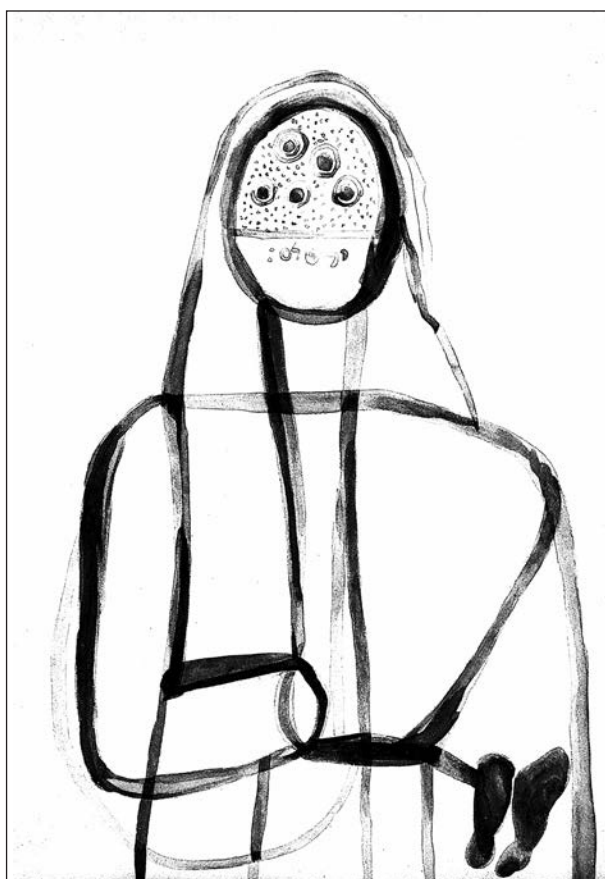

9. Vajda Lajos: *Pontozott kópia van Dyck „Sámson és Delila” című képe után ismeretlen helyen*

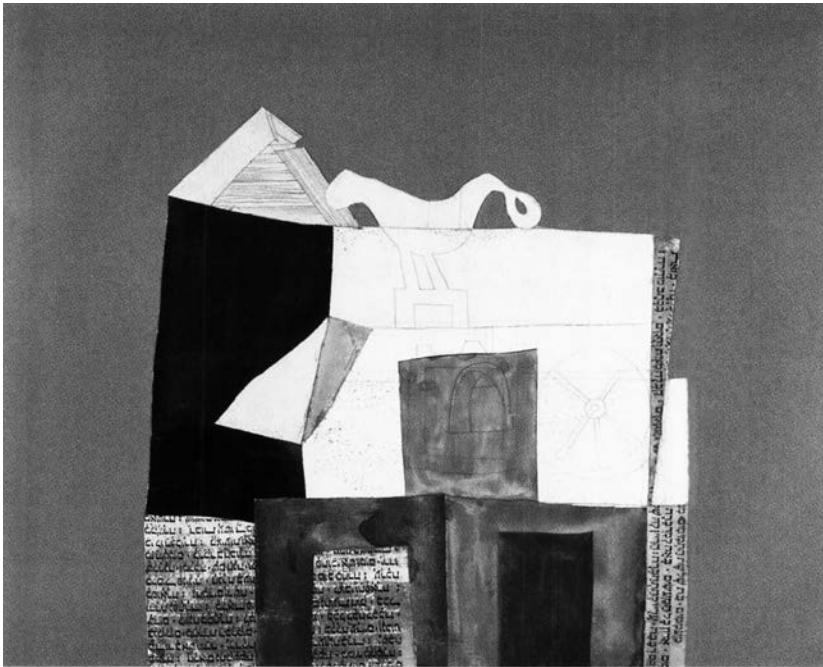
megjelent: *Múlt és Jövő*, XVII., 1927. október. 330.

(A mű Mándy Stefánia *œuvre-katalógusában* nem szerepel. Az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem Könyvtára jóvoltából.)

gi helyzetű művész (illetve eleinte családja) fiatal korától élt a zsidó szociális és kulturális intézmények nyújtotta lehetőségekkel. 1922 őszén rajzait az OMIKE, az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület rajziskolájába adta be, ahova 1923-ban be is iratkozott (2–3. kép).⁷⁵ (Az OMIKE Képzőművészeti Szabadiskolát Frisch Ármin alapította, a zsidó fiatalság orvosi- és mérnökképzésének 1920-as megszervezése után. A cél mindegyik esetben az volt, hogy a felsőoktatásból már a zsidó származású hallgatók számát jelentősen korlátozó *numerus clausus* elfogadása előtt is, a „napról-napra” ismétlődő „inzultusok” miatt kiszoruló hallgatók oktatását biztosítsa.⁷⁴) Ekkoriban „egy-két télen át” a MIKÉFE, a Magyar Izraelita Kézmű- és Földművelési Egyesület tanoncotthonában lakott (Damjanich utca 48., 4–5. kép).⁷⁵ 1927-ben a rajziskolában utazási ösztöndíjat kapott.⁷⁶ Étkezését később budapesti tartózkodásai folyamán az OMIKE felsőoktatásban tanulók számára létrehozott menzája, a Mensa Academica biztosította (Üllői út 11–13., 6. kép).⁷⁷ Tudjuk továbbá, hogy 1940-ben, munkaszolgálatosként a zsidó hitközséghez adott be kérvényt.⁷⁸ (Arról, hogy párizsi tartózkodás

10. Vajda Lajos: *Madonna-torzó zsidó tojásmotívummal*, 1936, lila tinta, papír, 633×446 mm, jelzés nélkül, magántulajdon (Mándy Stefánia *œuvre-katalógusában*: 1936/28.)

11. Vajda Lajos: *Madaras kollázs*, 1937
 vegyes technika, 400×500 mm
 Ferenczy Múzeumi Centrum, Szentendre, ltsz. 83.50.
 (Mándy Stefánia *œuvre-katalógusában*: 1937/61.)

dása alatt hasonlóképpen igénybe vette-e zsidó szervezetek támogatását, nincs információnk.) Úgy tűnik, hogy a művész megélhetése biztosítása érdekében – családját és barátait leszámítva – egyedül a zsidó vallás egyik alapvető értékét, a jótékonytságot (*micve*) gyakorló intézményekhez fordulhatott.

A zsidó intézmények szerepe azonban nemcsak szociális szempontból, hanem – részben előbbivel összefüggésben – műveinek nyilvánossága szempontjából is számottevő. Az OMIKE a zsidótörvények miatt nehéz helyzetbe került művészek megsegítésére szervezte meg a Művészakciót, amelynek keretében előadások mellett kiállításokat is rendeztek, hogy a művek nyilvánosságának biztosítása mellett eladásokkal segítsék a művészeket. Vajda bizonyosan részt vett az első kiállításon az Országos Magyar Zsidó Múzeumban 1939 decemberében (*Zsidó Képzőművészeti Kiállítás*).⁷⁹

A nyilvánosság fontos terepét jelentette ezentúl a *Múlt és Jövő* című zsidó folyóirat. 1927-ben ebben közöltek műveiről reprodukciókat, míg Bálint Endre Vajdáról szóló, illusztrált cikke – amelynek megjelenését a művész monográfusa, Mándy Stefánia szerint „igen várta” – szintén itt jelent meg, azonban már csak halála után, 1942-ben.⁸⁰ Mindezen túl Szabó Lajos és Tábor Béla 1937-ben *Dor* (Nemze-

dék) címmel összeállította egy „zsidó szellemi irányultságú folyóirat” egyetlen, végül meg nem jelent számát, amelynek címlapját Vajda Lajos tervezte, kiadója a Habonim nevű cionista szervezet lett volna.⁸¹ Végezetül, Vajda nemzetközi szintén sem habozott zsidó kontextusban megjelenni: 1939-ben egy Párizsban kiadni tervezett, zsidó festőkről szóló kötet számára küldött magáról szöveget és műveiről reprodukciót.⁸²

ZSIDÓ KAPCSOLATI HÁLÓ, SZUBKULTÚRA ÉS ELLEN- KULTURÁLIS KÖZEG

A művész zsidó szociális és kulturális intézményekkel való kapcsolatából identitására nézve mindössze annyi következtetést vonhatunk le, hogy nem tagadta meg származását, és lehetőségeihez mérten igyekezett az új, budapesti környezetben ebből adódó kulturális tőkéjét kamatoztatni.

Az OMIKE-menza azonban Vajda kapcsolati hálója szempontjából is kulcsfontosságú volt: itt ismerte meg későbbi feleségét, Richter Júliát, valamint itt kötött közelebbi barátságot Bálint Endrével is.⁸³ A menza nemcsak ingyenes étkezést biztosított, hanem a fiatal művész és értelmiségi réteg találkozóhelye, társas közege is volt. Nem véletlen, hogy azok a művészek, akikkel Vajda közelebbi kapcsolatot tartott – Korniss kivételével – mind zsidók voltak: hogy egy ennyire hangsúlyosan zsidó közegben mozgott, az belső készítés mellett külső okoknak is volt köszönhető.⁸⁴ A harmincas évek magyar politikai hátterét az egyre súlyosbodóan antiszemita Horthy-rezsim jelentette, amely retrográd ízlésvilága miatt ellene volt a progresszív kortárs művészetnek. (Arról nem is beszélve, hogy a progressziót képviselő alkotók közül, aki esetleg származása miatt nem, az baloldalisága miatt volt a rendszer számára elfogadhatatlan.) A művészeti piac és művészeti szervezetek (például a KÚT – Képzőművészek Új Társasága) ízlése a fiatal művészgenerációhoz képest szintén konzervatív volt.⁸⁵ Ebben az elutasító közegben a fiatal, progresszív zsidó művészek művészeti és társadalmi szempontból egyaránt egymásra voltak utalva, csoportjukat szubkulturális működésmód jellemezte.⁸⁶ A politika és

művészet hatalmi pozícióját elfoglalókhöz képest egy – jórészt zsidó származásuk miatt is hátrányosan megkülönböztetett alkotókból álló – politikai és művészeti ellenkultúrát alkottak.

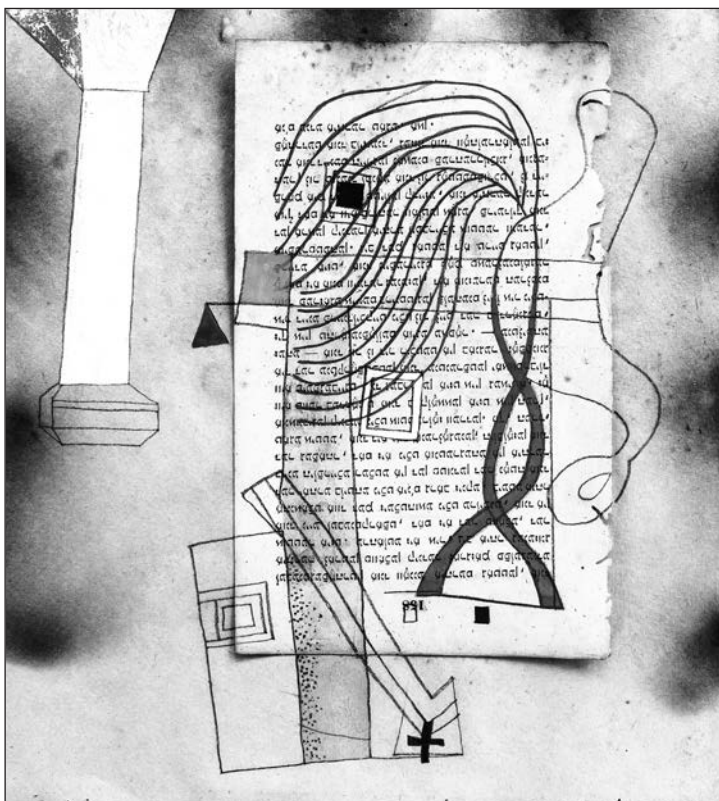
ZSIDÓ SZÁRMAZÁS ÉS MŰVÉSZETI PROGRESSZIÓ

Vajda többes – legalább háromágú – kötődése, identitása (vö. „zsidó származású magyar, szerb hatásoktól befolyásolva”) értelmezésében nemcsak a különböző forrásból származó motívumok harmonikus összekapcsolását, egymásba írását segítette elő, hanem olyan érzékenységet, a másra, az újra való nyitottságot is jelentett, amely magától értetődővé tette számára a több irányban való tájékozódást, a lokális tradíciók használata mellett egyúttal a korabeli külföldi művészeti irányzatokhoz való problémamentes kapcsolódást.

A szakirodalomban Vajda származásának művészeti jelentőségére elsőként Körner Éva mutatott rá, a hatvanas évek kontextusában meglepő nyíltsággal. 1963-ban a következőket írta: „Származása és különös fogékonysága következtében valamennyi kelet-európai nép szelleméből táplálkozó művet hozott létre, amely a korkérdések éles és tiszta megfogalmazásával az össz-európai művészet élvonalába emelkedett.”⁸⁷ 1969-ben így írt ugyanerről: „Vajda a sajátos magyar anyagot úgy értelmezte, hogy az lehúzó speciális lokális kötöttség nélkül alkalmassá vált a magasabb általánosság szintjén mozgó egyetemes gondolat megfogalmazására. Személyes volta, helyzete predesztinálta erre: mint ő mondta: »zsidószármazású magyar szerb hatásoktól befolyásolva«. A legjogfosztottabb kaszthoz tartozott, a kiközösítettek közé, és szellemileg a legszabadabb volt.”⁸⁸

ZSIDÓ VONATKOZÁSÚ MŰVEK ÉS MOTÍVUMOK

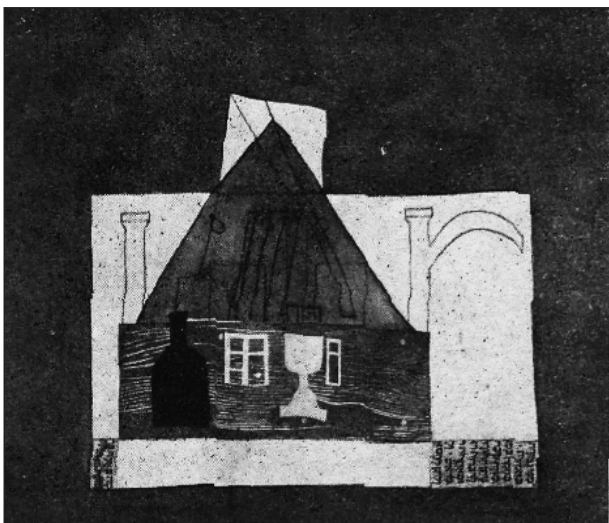
Ahhoz, hogy képet alkothassunk Vajda életművében a zsidó identitás jelentőségéről, számba kell vennünk, milyen művek vehetők figyelembe e tekintetben. Az oeuvre-katalógust alapul véve – amelynél, különösen a korai művek esetében illusztráció hiányában sajnos a képcímekre vagyunk kénytelenek hagyatkozni – a téma korántsem csak

12. Vajda Lajos: *Könyvlap szomorúfüzzel*, 1937
tempera, kollázs, papír, 220×200 mm
jelzés nélkül, magántulajdon
(Mándy Stefánia oeuvre-katalógusában: 1937/85.)

az 1936–1937-es években jelent meg, téves ezért ezt az időszakot valamiféle törésként értelmezni.⁸⁹ Azokat a műveket tekinthetjük zsidó vonatkozásúaknak, amelyek esetében az ábrázolás témája vagy annak egyes elemei, motívumai kapcsolatba hozhatók a zsidó vallással, kultúrával, szimbólumokkal, vagy a zsidóság történetével.

A zsidó vonatkozásúként is értékelhető motívumok esetében fontos jelezni, vajon a források alapján eredetükben és a művész intenciója szerint értékelhető-e ekként, vagy ezek hiányában, esetleg a meglévő források ellenében, utólagos interpretációról van szó. Jó példa utóbbira a szomorúfüz motívum, amely gyakran szerepel zsidó sírköveken. Nem kizárt, hogy Vajda látott hasonló ábrázolásokat, illetve tisztában volt zsidó konnotációjával, ezért legitim módon tárgyalható – főként, ha más motívumok is erősítik ezt az interpretációt – zsidó kontextusban. Ebben az esetben is figyelembe kell venni azonban azt a – legalábbis óvatosságra intő – ténytet, hogy levele tanúsága szerint a felhasznált motívum eredetileg keresztény temetőből származik.⁹⁰

13. Vajda Lajos: *A tisztaság alapja*, 1937 (?) ismeretlen helyen, megjelent: *Múlt és Jövő*, XXXII., 1942. június 86. (Mándy Stefánia *œuvre*-katalógusában a mű – ilyen címen legalábbis – nem szerepel. Az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem Könyvtára jóvoltából.)

A szakirodalom korábban csak Vajda utolsó éveiben készült műveit tárgyalta zsidó kontextusban, azonban a szóba jöhető alkotások köre jóval tágabb. Vajda legkorábbi, zsidó vonatkozású alkotásai 1922–1924 között készültek. Ezeket Mózes első és második könyvében (a tórában, illetve keresztény nézőpontból az ószövetségben) szereplő jeleneteket illusztrál: *Mózes vizet fakaszt a sziklából* (1922/35.), *Izsák feláldozása* (1923/71.), *Küszetés a Paradicsomból* (1923/72.), *Ádám és Éva* (1923/73.), *Küszetés (vázlat)* (1924/88., 7. kép). Ezek a – talán ikonográfiai előképek nyomán készült – művek, vagy egy részük feltehetően az OMIKE rajziskolájának kontextusában jött létre. (A hangsúlyosan zsidó – és nem keresztény – kontextust támasztja alá, hogy ekkori műveiben – az *œuvre*-katalógus tanúsága szerint – újszövetségi témák nem jelennek meg.)

Az 1927-es évből három, minden bizonnyal iskolai feladattal összefüggésbe hozható, zsidó vonatkozású, könyvekhez kötődő grafikát ismerünk: *Címlaptervek (Eszter könyve)* (1927/21.), *Könyvlapdész I. (Menórával)* (1927/22.), *Könyvlapdész II. (héber betűkkel)* (1927/23., 8. kép).⁹¹ Ószövetségi vonatkozású továbbá az 1927-es *Múlt és Jövő*ben megjelent *Pontozott kópia van Dyck „Sámson és Delila” című képe után* (9. kép).⁹² A konkrét ábrázolások ismeretének hiányában, címeik alapján két további munka kontextusát adhatja a zsidó vallás: a *Gyülekezet*

(1925/7.) feltehetően, a *Péntek este* (1927/52.) szinte bizonyosan idesorolható. Az 1922 és 1927 között készült fiatalkori művekről azonban – reprodukció híján – egyelőre nem tudunk bővebbet mondani.

Vajda 1936–1939 között számos, elsődlegesen a zsidó valláshoz kötődő motívumot és elemet használt fel műveiben. Az első csoportot az *œuvre*-katalógus leíró jellegű címadása szerint a „zsidó tojásmotívumot” szerepeltető művek alkotják: *Madonna-torzó zsidó tojásmotívummal* (1936/28., 10. kép), *Kollázs zsidó tojásmotívummal* (1937/63.), *Fa zsidó tojásmotívummal* (1938/17.), *Tusrajz zsidó tojással* (1939/30.). A rajtuk szereplő, tojás alakú, héber betűs Jeruzsálem feliratot viselő fűszertartóval akkor találkozott Vajda, amikor Bálint Endréné lakott. A tárgy Mándy – minden bizonnyal Bálinttól származó információja – szerint *jom kippur*kor, az engesztelés napján volt használatos.⁹⁵

A második csoportot a nyomtatott héber szöveget montázs formában felhasználó, 1937-es művek jelentik: *Kollázs a festő alakjával* (1937/4.), *Madaras kollázs* (1937/61., 11. kép), *Könyvlap szomorúfüzettel* (1937/85., 12. kép), *Kapu petróleumlámpával* (1937/88.), *A tisztaság alapja* (1937?, 13. kép).⁹⁴ Forrásuk minden bizonnyal azonos: Vajda 1937-ben, a Teleki téri piacon vásárolt egy zsidó imakönyvet, amelyet kifejezetten montázsok alapanyagául szánt.⁹⁵

A harmadik csoportba a kézirásos héber feliratot tartalmazó műveket sorolhatjuk: *Képmontázs* (1937/68.), *Madaras montázs cirill és héber betűkkel* (1937/86.), *Báránys betűszegéllyel* (1937/99., 14. kép), *Allatfigurás kompozíció héber feliratokkal* (1937/107.).

A fentiekén túl 1937 telén Vajda Ámos Imre és Anna Margit műtermében rendezett kiállításán a részleges műtárgyjegyzék alapján szerepelt egy *Kabbalista szimbólum* című munka, amely azonban az *œuvre*-katalógusban nem található meg.⁹⁶

Zsidó művészek esetében Vajda életművén túlmenően is – elsősorban a 20. század második felében – gyakori a zsidó identitás tárgyiasult formáinak felhasználása, elsődlegesen imakönyvek és sírkövek kapcsán. Ezek ugyanis minden – akár vallásos, akár szekuláris – zsidó családnál, illetve környezetében megtalálhatóak, így kézenfekvő forrásaivá váltak a zsidó identitás műalkotásokban való tematizálásának.⁹⁷

Az, hogy a fenti, zsidó vonatkozású műveket összességében soknak vagy kevésnek tekintjük – példának okáért a keresztény eredetű motívumokkal összevetve –, és hogy az életművön belül milyen jelentőséggel látjuk el, interpretáció kérdése. A zsidó vonatkozású művek itt ismertetett csoportja azon-

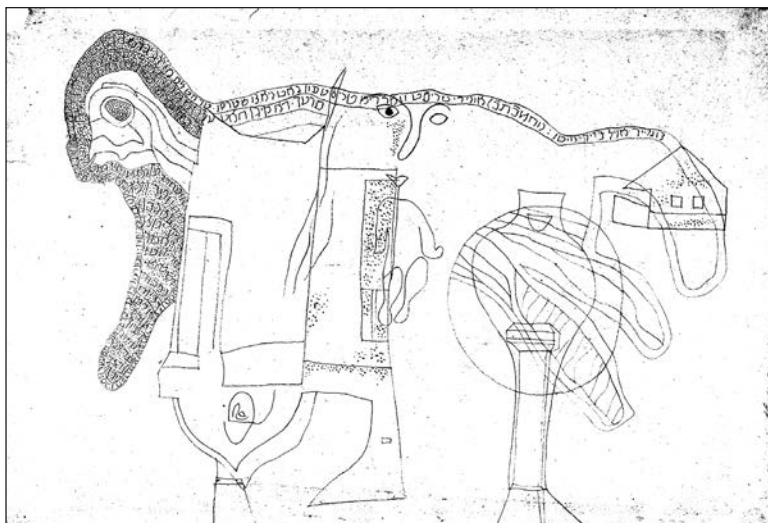
ban még minden bizonnyal bővülni fog Vajda illusztrált és bővített *œuvre-katalógusának* elkészültével, az alkotások elemzésére is ekkor lehet majd érdemben sort keríteni.

KONKLÚZIÓ

A szakirodalom elemzése nyomán Vajda Lajos recepciótörténete témánk szempontjából két, markánsan eltérő szakaszra bontható. A rendszerváltás előtt a művész zsidó származása és a holokauszt jórészt csak érintőlegesen merült fel, elsősorban a művek, illetve halála kapcsán neki tulajdonított szerepek (jós, krónikás, ellenálló, valamint áldozat) és a Chagall-lal való művészi párhuzam okán. Ezek a vonatkozások egy egymásra épülő, fokozatosan kiteljesedő értelmezési hagyományt jelentenek. Ezzel szemben a Vajdát kifejezetten zsidó kontextusban tárgyaló művek – S. Nagy Katalin 1976-os tanulmánya kivételével – a rendszerváltás után születtek. A korábbi korszakban mutatkozó hiányt a Kádár-korszak hivatalos emlékezetpolitikájának és a korabeli nyilvános diskurzust jellemző beszédszabályoknak tudhatjuk be, míg a téma hangsúlyos felbukkasát a zsidó identitás kutatásának nyolcvanas évekbeli fellendülése készítette elő. A Vajdát zsidó szempontból vizsgáló művek – kevés kivétellel – egymástól jórészt függetlenül, a korábbi, hasonló publikációkra nem támaszkodva vetették fel újra és újra a téma hiányát és tárgyalták egyes vonatkozásait, azonban nem merítették ki az összes rendelkezésre álló forrást.

Vajda zsidóságáról az információk korlátozott mennyisége miatt soha nem lesz lehetséges teljes képet alkotnunk. Korai halála miatt Vajda, illetve a hivatalos emlékezetpolitika és ezzel összefüggésben a kutatástörténet sajátosságai okán a hozzá közel állók életében még nem merült fel a zsidó identitás, illetve a holokauszt kontextusa, így nem rendelkezünk erre vonatkozóan *oral history* forrásokkal. (Minden bizonnyal a támogató társadalmi és intézményi keretek hiányát okolhatjuk azért is, hogy S. Nagy Katalin 1976-ban felvázolt kutatási programja beteljesületlen maradt.)

Ennek ellenére Vajda zsidóságának egyes rétegei a töredékes források összeillesztésével és elemzésével felfejthetők voltak. Vajda asszimilálódott, de zsidó vallású, az ünnepeket tartó családba született. Művészi fejlődése, szociális helyzete és műveinek

14. Vajda Lajos: *Báránys betűszegéllyel*, 1937

ceruza, papír, 315×475 mm, jelzés nélkül

Antal-Lusztig-gyűjtemény

(Mándy Stefánia *œuvre-katalógusában*: 1937/99.)

nyilvánossága szempontjából fiatal korától kezdve folyamatosan támaszkodott a zsidó felekezeti fenntartású intézményekre; ezenfelül sem hazai, sem nemzetközi kontextusban nem volt ellenére, hogy művei zsidó közegben jelenjenek meg. Az a progresszív művészkör, amelyben otthonosan mozgott, ahonnan felesége és barátai is kikerültek, szinte kivétel nélkül zsidó származású művészekből állt. Ők az antiszemita Horthy-rezsimmel és annak anakronisztikus ízlésvilágával szemben egy ellenkulturális közeget, progresszív zsidó művészeti szubkultúrát alkottak. Stílusuk, nemzetközi irányzatokhoz való kapcsolódásuk okán távol álltak a magyar művész-társadalom idősebb generációjának – hozzájuk képest – konzervatív ízlésvilágot képviselő intézményeitől is. Feltehetően éppen többes identitásuk volt az egyik tényező, amely nyitottabbá tette ezeket a művészeket a különféle hazai források és külföldi tendenciák egyidejű befogadására, e tekintetben zsidó származásuknak művészi jelentőséget is tulajdoníthatunk. A művészetszociológiai háttér vizsgálata mellett művészettörténeti szempontból fontos feladat a művek vizsgálata. Erre a zsidó vonatkozású alkotások itt meghatározott, a korábbiaknál jóval bővebb és – az illusztrált *œuvre-katalógus* elkészülte után – talán még tovább bővíthető korpusza alapján lehet majd sort keríteni.

Ezt követően válik lehetségessé pontosabban elhelyezni Vajda Lajost mint magyar zsidó művészt, illetve zsidó vonatkozású műveit egy magyar, regionális és elsősorban az École de Paris által jelentett

nemzetközi kontextusban, illetve komparatív nézőpontból megvizsgálni, hogy más művészekkel és alkotásaikkal összevetve milyen jelentésekkel bír Vajda zsidósága.

JEGYZETEK

- * A tanulmány második része (*Rétegek: Vajda Lajos zsidósága* címmel) megjelent: Petőcz György, Szabó Noémi (szerk.): *Világok között. Vajda Lajos élete és művészete*. Szentendre, Ferenczy Múzeumi Centrum, 2018, 242–249. Jelen közlésért a *Múlt és Jövő* szerkesztőjét, Kőbányai Jánost illeti köszönet. Köszönöm Szabó Noéminek, hogy nagyvonalúan rendelkezésemre bocsátotta a Vajda-szakirodalom jelentős részét digitális formában tartalmazó anyagát, amely nélkül a tanulmány ebben a formában nem születhetett volna meg. Vajda 1927-ben a *Múlt és Jövő*ben megjelent műveinek reprodukcióit az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem Könyvtára bocsátotta rendelkezésre, köszönöm az igazgató, Tamási Balázs, valamint Gál Etelka segítségét. A Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár anyagában való kutatást ezúttal is Rusznák Rita szíves segítése tette lehetővé, készségét ezúton is köszönöm.
- ¹ Vajda Lajos levele Richter Júliához, Szentendréről Pozsonyba, 1936. augusztus 11.: Mándy 1983. 182; Jakovits–Kozák 1996. 36.
- ² A témáról bővebben lásd Véri 2016; Véri 2017; Véri 2018a; Véri 2018b; Véri 2018c.
- ³ S. Nagy 1976.
- ⁴ A holokauszt kifejezés természetesen ekkoriban még – különösen a magyar nyelvben – nem volt bevett, a szerző „a XX. század azon történelmi eseményeiként” utal rá, „amelyek során emberek millióit semmisítették meg zsidó miveltek miatt” (S. Nagy 1976. 277).
- ⁵ S. Nagy 1976. 280. S. Nagy 1970-ben már írt egy, Vajda életpályáját áttekintő tanulmányt, ahol hasonlókat fogalmazott meg a maszkokkal kapcsolatban: „Vajda maszkjaiban [...] már nyíltan tombol a rettenet, de hisz a pokol elszabadult a fasizmus, a háború, a koncentrációs táborok képében.” (S. Nagy 1970. 450).
- ⁶ S. Nagy 1976. 280.
- ⁷ Uo. 281.
- ⁸ Lásd például a *Medvetánc* 1985. évi 2–3. számát, különösen: Erős–Kovács–Lévai 1985.
- ⁹ György 1989.
- ¹⁰ Petőcz 2016b, különösen: 166–169.
- ¹¹ György 1989. 103.
- ¹² Petőcz 2016b. 166.
- ¹³ Brestyánszky 1991.
- ¹⁴ Brestyánszky 1991, 92–93. Tárgyalja rajtuk kívül Ország Lilit és – zsidó temetőt ábrázoló képeit a holokauszt emlékezetével összekapcsolva – Váli Dezsőt (Brestyánszky 1991. 95–96).
- ¹⁵ Brestyánszky 1998.
- ¹⁶ Uo. 115.
- ¹⁷ S. Nagy 1996. 75–76.
- ¹⁸ Uo. 76–81 (az idézett mű: Haulisch 1977).
- ¹⁹ S. Nagy 2006. 144–152.
- ²⁰ Így idéz Körner Éva 1964-es tanulmányából is (S. Nagy 2006. 148, 152), amelynek rámutat a Kádár-korszakban valóban egyedülálló hangvételére – erről még a *Szerepek* részben esik majd szó.

- ²¹ S. Nagy 2006. 146.
- ²² Uo. 148.
- ²³ Hernádi 1997.
- ²⁴ Uo. 114.
- ²⁵ Uo. 115.
- ²⁶ Rózsa T. 2009a, Rózsa T. 2009b.
- ²⁷ Rózsa T. 2009b. 15. Vajda Simon Dubnov kötetét (lásd az *Identitás és tájékozódás* részben) valóban olvasta, de hogy a „cionisták, különösen a pozsonyi HaBonim kör” tett volna Vajdára „nagy hatást”, fals információ (lásd még: Rózsa T. 2009a, 17–18). Az sem világos, hogy hazai viszonylatban pontosan mire utal a szerző a súlyosbodó antiszemitizmus kapcsán, tekintettel arra, hogy első zsidótörvényt csak később, 1938-ban fogadták el.
- ²⁸ Rózsa T. 2009a. 18. Forgács Éva gyökeresen eltérő, azonban vizuálisan szintén nehezen alátámasztható értelmezése: „A kép jobb oldalán lefelé tartó áramlás – talán tölcserből ömlő víz, amit ugyan van, aki zsidó imakendőnek lát – ellenpontozza a bal oldalon felfelé mutató ujjakat.” (Forgács 2009. 816).
- ²⁹ Oláh 2010.
- ³⁰ Uo. 215., 221.
- ³¹ A szakirodalomban egyedül Oláh oldja fel a MIKÉFE (Magyar Izraelita Kézmű-, és Földművelési Egyesület) rövidítést (Oláh 2010. 215).
- ³² Oláh 2010. 223.
- ³³ Enklaar–Farkas–Jackson 2017.
- ³⁴ A katalógusban Passuth Krisztina tanulmánya általános művészettörténeti áttekintést ad a bemutatott művészekről, a *numerus clauus*hoz kapcsolt emigrációs hullám kapcsán a Párizsból hazatérő Vajdát a külföldön karriert befutó Moholy-Naggyal veti össze (Passuth 2017. 25–30).
- ³⁵ A zsidó vonatkozások vizsgálatának igénye számos további cikkekben felmerült. „Nem tudható, hogy zsidó volta – amelynek a tudatosságáról intenzitásától, az árnyaltságáról mindaddig semmit nem tárt fel a kutatás – miként színezte és strukturálta az egyéniségképet és miként alakította a környezet reakcióit.” (Rózsa 1998. 117). György Péter a 2009-es kiállítás kapcsán fogalmazta meg hiányérzetét: „S ott van Vajda származásának kérdése. Vajda izraelita volt, de nem élt vallásos életet. Nem az a kérdés tehát, hogy zsidó volt-e, hanem hogy miként volt az. Munkásságának centrumában, esztétikai programjában a döntő kérdés az adottságokra való reflexió volt. A művészettörténetileg releváns kérdés az, hogy miként változtatta kulturális tökévé, esztétikai forradalomra a zsidó származást. [...] S nem képtelenség-e, hogy a kiállításon egyetlen mondat nem szerepel arról a ma már felfoghatatlan izoláltságról, ismeretlenségről, amelyben Vajda élt. Mennyi része volt abban származásának, politikai álláspontjának, a zsidótörvényeknek, illetve mindennek együtt?” (György 2009. 8). Egy 1991-es cikk játszott el azzal a gondolattal, hogyan alakult volna – zsidóként – Vajda sorsa, ha nem hal meg 1941-ben: „Ezer halál leleselkedett volna rá. Fűthetetlen albérletekben élte volna meg 1944-et, a vézrkorszakot, s dacosan kirakta volna a sárga csillagot. S ha német katonával hozza össze a sorsa, kifogástalan németiséggel társalgott volna Nietzsche-ről vagy Hegelről. Ha túlélte a gettót, vagy vállalja a bujkálást, mint felesége, Vajda Júlia, akkor a Vörös Hadsereg tisztjeivel (legalábbis a műveltebbekkel) rossz oroszossággal (hisz a szerb egyik anyanyelve) Eisensteinről és Dosztojevskijről vitatkozott volna.” (Polgár 1991. 40).
- ³⁶ S. Nagy 1976. 280–281.

- ³⁷ Bálint 1939. 4. 1940-ben is hasonlóképpen fogalmaz: „Mint ha utalna ez a művészet az elkövetkezendő időre, egyben pedig az emberek elé tartott tükör: lássátok, ilyenek vagytok, és ezt a világot érdemlitek.” (Bálint 1940. 8). Egy további, már Vajda halála után megjelent cikkében a következőket írta: „Mint tragikus jövendölések példázatai élnek Vajda ez időből való figurái. Nyugodtan magunkra is ismerhetünk bennük.” (Bálint 1942. 88).
- ³⁸ Egyúttal nemzetközi kontextusba is helyezte a jelenséget: „Az emberben lappangó fenevad előre megsejtett és retgett ábrázata, a pusztulás, az enyészet képzetei a harmincas évek elejétől fogva egyre sűrűbben és komorabban rajzoltak a szürrealisták vásznain.” (Kállai 1946. 20).
- ³⁹ Biró 1954. 810 [1954-es naplójegyzetek a Vajda-vitához, 1954. 10. 23.].
- ⁴⁰ Kállai 1943. 9.
- ⁴¹ Véri 2018c.
- ⁴² Passuth 1967. 780. Másutt így fogalmazott: „A művész képeinek tiszta nyugalma, érintetlenségét felkavarja a korszak nyomasztó atmoszférája. Vajda Lajos érzékeny az őt körülölelő világra [...]” (Passuth 1966a. o. n.).
- ⁴³ Pernecky 1966a. 4; valamint: „Művészetének utolsó periódusát a fasizmus barbárságai és a világháború színezték komorrá [...]” (Pernecky 1966b. 4).
- ⁴⁴ Rózsa 1968. 7. A szerző három évtizeddel később is hasonlóan fogalmazott: „A század közepének infernóját [...] ennél teljesebben képzőművész nem fejezte ki.” (Rózsa 1998. 119). Szabadi Judit a következőket írta – a maszkokkal kapcsolatban – 1978-ban: „[...] Vajda nemcsak a háborút, a fasizmust, a halált megtestesítő gonoszt nevezte meg és jelenítette meg bennük egy modern mágus ördögűző szenvedélyével, hanem a gonosszal szembevetülő transzcendens szférát is [...]” (Szabadi 1978. 26). 2009-ben Forgács Éva is a kor és művek jellegének szoros összefüggésére utalt: „A vulgaritás eluralgását, a zsidó és keresztény kultúra alapját képező tízparancsolat felmondását Vajda a forma felbomlásaként értette meg és foglalta képekbe.” (Forgács 2009. 817).
- ⁴⁵ Haulisch Lenke az egyetlen, aki kifejezetten az ellenálló szereppel szemben foglal állást: „Vulgarizálás lenne azt állítani, hogy Vajda konkrétan a fasizmussal állt szemben, hogy a kor körülményeinek áldozata.” (Haulisch 1977. 47).
- ⁴⁶ Bálint 1965. Bálint Endre saját – témájában azonosíthatóan a korszak antiszemita fejleményeire reagáló – *Gyertyafény* című linómetszet sorozatáról (erről lásd Véri 2018c) 1942-ben hasonló regiszterben nyilatkozott: „[...] bár a világ rettenetes súlyával rám nehezedik, és erőtelen védekezésemnek és tiltakozásomnak egy linóleummetszet-sorozatban megkíséreltem hangot adni.” (Bálint Endre: Valomások a művészetről, *Múlt és Jövő*, 1942. január, 8; idézi: S. Nagy 2006. 198.) Nem kizárta, hogy a sorozat egyik, Vajda halálának évében készült lapja, az 1941-es *Házunk – koporsónak* („Amíg meg nem halt”) neki állít emléket. Ez magyarázatát adná az ábrázolt koporsónak, főként, hogy annak hasonlóképpen kerekkel ellátott változata szerepel Vajda egy korábbi rajzán is (*Fűzfa koporsóval, kerekkel*, 1936/62.).
- ⁴⁷ Passuth 2012. 89.
- ⁴⁸ Passuth 1966. o. n.
- ⁴⁹ Passuth 1966b. 795–796.
- ⁵⁰ Körner 1963. 59.
- ⁵¹ Körner 1964. 54.
- ⁵² Így Németh Lajos 1968-as kötetében az ellenálló szerep mellett – Radnótihoz kapcsolva – jelenik meg: „Az égre írj, ha minden összetört» – sikoltotta a kor nagy költője, Radnóti Miklós, és Vajda víziói a halálba menő festő tragikus üzenetei az élőknek – ősi félelmek idézői. E késői, fekete-fehér rajzokban a barbár erők ellen küzdeni akaró, a tisztaságot és tökélyt áhító művész apokaliptikus látomásait vetítette ki, hogy a gonosz megnevezésével mágikus úton kerüljön fölébe a sötétség erőinek.” (Németh 1968. 112).
- ⁵³ S. Nagy 1976. 280–281. Korábbi Vajda-tanulmányában: „Mint az induláskor a montázs-sorozatban, úgy tör fel Vajda formáiban ismét a torz, a halál, az elembertelenedés elleni kétségbeesett tiltakozás.” (S. Nagy 1970. 450). Az ellenálló-szerephez és tiltakozáshoz lásd továbbá: Rózsa 1998. 117: „Ezért csak tényyszerűen rögzítsük, hogy a remekművek erkölcsi magasságban kifejezett antifasizmusa [...] a Picasso, a Miró s talán a Paul Klee képzőművészeti antifasizmusához hasonlóan hasonlítandó.”; Román 2004. 32: „A fasizmus rémületes, megállíthatatlan terjeszkedése gyökeresen átalakította stílusát. [...] A szelíd, türelmes Vajda indulatos lesz, szorongásait, tiltakozását fékezhetetlen dühvel, már-már örvengő haraggal zúdította a papírlapokra.”
- ⁵⁴ Rózsa Gyula 1968. 7.
- ⁵⁵ Mándy 1965. 535.
- ⁵⁶ Rózsa T. Endre a monográfián számon kért zsidó vonatkozások hiányáért nem a szerzőt, hanem a közeget teszi felelőssé – nem veszi azonban számításba Mándy korábbi írásának eltérő hangnemet (Rózsa T. 2009b. 16).
- ⁵⁷ Körner 1969. 5.
- ⁵⁸ S. Nagy 1976. 281. Láncz Sándor a művek dokumentumjellege mellett emelte ki Vajda áldozat voltát: „Ez a magatartás természetesen nem a forradalmár, még csak nem is az aktív ellenálló magatartása. Sokkal több köze van az áldozat, a sorsába beleroppanó áldozat reménytelen, utolsó gesztusához. De ez az utolsó gesztus – Vajda életműve – tisztán, megrendítően, megrendült humanista tragikummal a *fasizmus korát, az áldozat korát* [kiemelés az eredetiben – V. D.] dokumentálja [...]” (Láncz 1972. 23–24). Bálint Endre Vajdáról szóló írásai között inkább atipikusnak tekinthető 1980-as cikke, ahol – utalásos fogalmazással – egy, a vézorkorszakot idéző kifejezés helyezi Vajda halálát a holokauszt kontextusába: „Ami ezután következett, nem volt más, mint egyéni »halálmenet«...” (Bálint 1980. 9). Két későbbi példa: Székely András: „Így is a fasizmus áldozata lett, ha számításba vesszük, hogy tuberkulózisa a munkaszolgálatban lobbant fel; szerencsésebb családfával talán elkerüli a behívást, esetleg tüdőbajt se kap.” (Székely 1998. 9); Petőcz György: „[...] Vajda az őket is kiszemelő emberirtás első áldozatainak egyike volt” (Petőcz 2016a. 130).
- ⁵⁹ Vajda Lajos levele Richter Júliához, Szentendréről Pozsonyba, 1936. augusztus 27. (Mándy 1983. 185; Jakovits–Kozák 1996. 42).
- ⁶⁰ Passuth 1967. 760. Saját korukra adott válaszaikat azonban szembeállítja: „[...] Chagall távol tartja magát az egésztől és nem jelzi alapvető stílárís töréssel azt a szörnyűséget, amit a valóságban a világháborút megelőző atmoszféra jelent. Amit Chagallnál inkább csak sejtet a tematika, az árnyalatok sötét, nyomott tónusa, azt mind Klee, mind Vajda brutalisan és félreérthetetlenül kimondják.” (Passuth 1967. 779–780). A szerző Vajdát később is Chagallal veti össze: Passuth 2016. 79.
- ⁶¹ S. Nagy 2006. 145.
- ⁶² Rózsa T. 2009a. 17: „Vajda egy kis Chagall-albumot ajándékozott feleségének, a címloldalra ráírva ceruzával: »Júliának 1936«, és még ugyanebben az évben magyarra fordí-

- totta Chagall: *Ma Vie* (Életem) című önéletírását.” Rózsa T. 2009a. 18: »Minden olyan (vagy hasonló), mint Chagall képein« – írja Szentendréről Vajda Lajos az egyik levelében. Szentendre szerb utcácskáin kószál és Vityebszk zsidónegyedét látja – most kivételesen jogos a kopott közhely – a lelki szemével.”
- ⁶⁵ Petőcz György utal Vajda Júlia kiadatlan feljegyzéseire (Petőcz 2016b. 169); ezekben talán szerepelhet még Vajda zsidóságára vonatkozó információ, bár nem nagy valószínűséggel, tekintettel Vajda kanonizációjában az egyetemes aspektusok előtérbe kerülésére és a Kádár-korszak zsidó identitást érintő, íratlan beszédszabályaira. Vajda Júlia zsidóságáról: Kozák 2015. 15–17, 30.). Vajda Júlia 1962-ben Párizsból Mándy Stefániának írt levele szerint Vajda testvére, Teréz megírta a művész „gyermek- és ifjúkorát Párizsig”, a füzet azonban elveszett (Kozák–Soóky 2004. 250).
- ⁶⁴ Mándy 1983. 170 (Függelék: Vajda Júlia életrajzi feljegyzései Vajda Lajosról, 1943).
- ⁶⁵ Mándy 1983. 77.
- ⁶⁶ Apja később Manó Emil helyett előbbi teljesebb változatát, az Emánuelt használta. Nevek, születési és halálozási dátumok legteljesebben: Kozák 2009. 19–20; részlegesen: Mándy 1983, 169 (Függelék: Vajda Júlia életrajzi feljegyzései Vajda Lajosról, 1943); Jakovits–Kozák 1996. 21.
- ⁶⁷ Jakovits–Kozák 1996. 23 (itt holokauszt és világháború szerepel). Kozák szerint Vajda testvérei közül Mátyás még csecsemőkorában meghalt, a többiek (valamint Teréz fia, Péter is) mind a holokauszt áldozatai lettek (Kozák 2009. 19–20). Vajda Júlia egy pontosabban nem azonosított, Párizsból Mándy Stefániának írt levele megerősíti, hogy Teréz, férje és fia a holokauszt áldozata lett (Kozák 2015. 35). A művész halála és a munkaszolgálat szakirodalombeli narratív kapcsolatáról lásd jelen tanulmány *Áldozat* című részét.
- ⁶⁸ Betegségéről orvosi szemszögből: Czeizel 2009. 473–483.
- ⁶⁹ 17C parcella, 4. sor, 17. sír.
- ⁷⁰ Vajda Lajos levele Richter Júliához, Szentendréről Pozsonyba, 1936. augusztus 11. (Mándy 1983. 182; Jakovits–Kozák 1996. 36).
- ⁷¹ A rajzolt térképet tartalmazó levéloldalt közli: Jakovits–Kozák 1996. 24.
- ⁷² Radák 2013. 140, 154; Simon Dubnov: *A zsidóság története az ókortól napjainkig*. Budapest, 1935 (KK003); Munkácsi Ernő: *Miniaturművészet Itália könyvtáraiban. Héber kódexek*. Budapest, 1937 (KK008) [KK: kis méretű, kockás pepita füzet]. *Múlt és Jövő*: Mándy 1983. 201. A „bécsi Haggada” Mándy visszaemlékezésében szerepel, mint a Fővárosi Könyvtárból kölcsönzött könyv (Mándy 1978. 11).
- ⁷³ Előbbire: Jakovits–Kozák 1996. 21; utóbbira emellett: Mándy 1983. 169 (Függelék: Vajda Júlia életrajzi feljegyzései Vajda Lajosról, 1943).
- ⁷⁴ Patai 1927. 338.
- ⁷⁵ Mándy 1983. 169 (Függelék: Vajda Júlia életrajzi feljegyzései Vajda Lajosról, 1943). A MIKÉFE-ről: Kertész 2011; Izsák 2000.
- ⁷⁶ Patai 1927. 338.
- ⁷⁷ Az OMIKE-ről: Horák 1998; Harsányi 2015; Harsányi é. n. A menza pontos címét közli: Czeizel 2009. 478.
- ⁷⁸ Vajda Lajos levele Vajda Júliához, Domonyból Budapestre, 1940. szeptember 15. (Jakovits–Kozák 1996. 76): „[...] sokkal fontosabb szerintem egy télikabát, amire nagyobb szükségem van, és azt Pesten is tudom viselni. Még ma megírom a hitközségi kérvényt is, bár nem hiszem, hogy adjanak valamit.”
- ⁷⁹ A tárlat címe ebben a formában: Sz. n. 1939. 4. Vajda részvétele: Sz. n. 1940. 6; H. L. 1940. 337. A második, 1941. februári tárlaton a kiállítók felsorolásában ő nem, csak felesége szerepel, Richter Júlia néven (Major 1941. 43), ennek azonban Harsányi László közlése ellentmond: Harsányi é. n.: <http://omike.hu/omike/kepzumoveszeti-kiallitasok/vajda-lajos/171/i-kepzumuve-szeti-kiallitas/14>; <http://omike.hu/omike/kepzumoveszeti-kiallitasok/vajda-lajos/171/ii-kepzumoveszeti-kiallitas/15> (letöltve: 2018. augusztus 1.)
- ⁸⁰ Vajda 1927; Mándy 1983. 208; Bálint 1942.
- ⁸¹ Vagy Vajda tervezte volna – a címlapterv nem maradt fenn. Horváth 2011: „1937-ben Habonim címmel összeáll egy zsidó szellemi irányultságú folyóirat egyetlen száma: a címlapot Vajda Lajos készíti, akivel Szabó még Párizsban kötött szoros barátságot, a vezércikket pedig Tábor Béla írja. Szabó itt az Adalékok a marxizmus bírálatához című írással szerepel.” Horváth Ágnes tájékoztatása szerint azonban (akinek szíves segítségét ezúton is köszönöm) a Habonim nevű cionista szervezet a kiadó lett volna, a tervezett cím *Dor* (Nemzedék) volt. Horváth Ágnes emailje a szerzőnek, 2018. augusztus 15.
- ⁸² Vajda Lajos levelezőlapja Vajda Júliához, 1939. december 23. (Jakovits–Kozák 1996. 74): „Itt van most Párizsból egy magyar szobrász, aki állítólag egy majd ott megjelenő könyv számára gyűjt itteni zsidó festőkről adatokat. Aronson szerkeszti, az, aki azt a Chagall-könyvet írta, ami nekünk is megvan. Én is írtam magamról pár sort, és adok néhány gyengébb reprodukciót.” A szobrász személyéről nincs információ. Kétséges, hogy a szerkesztő valóban Boris Aronson lett volna, tekintettel arra, hogy ő ekkoriban már az Egyesült Államokban élt. Sokkal valószínűbb, hogy a névazonosság miatt Vajda összekeverte Chil Aronsonnal, aki az 1930-as években számos, zsidó művészetről és művészekről szóló írást közölt, elsősorban jiddis nyelven, többek között egy jiddis enciklopédiában, mindamelllett 1937-ben létrehozott Párizsban egy, zsidó művészeket tömörítő szervezetet is. Az eddig fellelt szakirodalom nem jelzi az enciklopédia pontos címét, így egyelőre bizonytalan, vajon szerepel-e benne Vajda (Nieszawer 2015. 31).
- ⁸³ Mándy 1983. 172 (Függelék: Vajda Júlia életrajzi feljegyzései Vajda Lajosról, 1943): „1935 őszén a diákmenzán ismerkedtünk meg. [...] Bálint Endrével Vaszary rajziskolájában találkozott először, de tulajdonképpen a diákmenzán ismerte meg.”
- ⁸⁴ Vajda levelei alapján Hernádi Miklós hívta fel korábban a figyelmet a zsidó közegre és kísérelte meg körvonalazni a művész zsidó identitását: „Másokkal, mint zsidókkal ebben a korszakban nemigen érintkezett, talán csak Korniss, Kmetty és Kállai volt kivétel. [...] Évekig étkezett a zsidó menzán, eljárt a zsidó kulturális intézményekbe, Patai József *Múlt és Jövőjében* tervezte megjelentetni rajzait, és a munkaszolgálatban is zsidók vették körül. [...] Ámoshoz hasonlóan sohasem habozott zsidó jelképeket is bevonni műveibe. Legalábbis kulturálisan tehát mindvégig zsidó volt [...]” (Hernádi 1997. 114–115).
- ⁸⁵ Vajda KÚT-tal való konfliktusához: Mándy 1983. 173 (Függelék: Vajda Júlia életrajzi feljegyzései Vajda Lajosról, 1943).
- ⁸⁶ Baráti mellett szoros családi kapcsolatok is átszöttek ezt a társaságot, ahogy később a Vajda örökségét ápoló, Rottenbiller utca művészkolóniát is. Vajda (eredetileg: Richter) Júlia testvére, Richter Irina Bálint Endréhez ment hozzá, míg Bálint Endre nővére, Bálint Klára előbb Szabó Lajos,

- majd Szerb Antal felesége volt. A háború után Tábor Béla és Mátyás Stefánia (mindketten auschwitzi túlélők) házassága össze. (Kozák 2015. 12–13, 37).
- ⁸⁷ Körner 1963. 62–63.
- ⁸⁸ Körner 1969. 5.
- ⁸⁹ Lásd Rózsa T. Endre korábban ismertetett cikkeit (Rózsa T. 2009a; Rózsa T. 2009b).
- ⁹⁰ Vajda Lajos levele Richter Júliához, Szentendréről Pozsonyba, 1936. szeptember 3. (Jakovits–Kozák 1996. 45): „Például van egy szomorúfűzfa-motívum (melyet az itteni temetőben lévő egyik sírkeresztről rajzoltam) és ezt vagy 12 különféle rajzon keresztül kopíroztam [...]”. Zsidó motívumként értékeli: S. Nagy 2006. 146: „[...] a zsidó vonatkozásúakat emelem ki: héber betűs fatojás, zsidó imakönyv-lap, sírkő, fűzfa (zsidó sírokon) [...]”; valamint Rózsa T. 2009b. 17.
- ⁹¹ *A Múlt és Jövő* „Az OMIKE Műbarátok Köre grafikai iskolájából” jelzéssel illusztrációkat közlő lapszáma (Patai 1927; Vajda 1927) alapján jellemzőek voltak a hasonló grafikai feladatok.
- ⁹² Vajda 1927. 330. A mű az oeuvre-katalógusban nem szerepel.
- ⁹³ Bálint 1978. 36: „[...] két hétre meghúzta magát nálunk az Örömvölgy utcai proli-lakásunkban és abból az időből való ez a híres bizonyos Zsidó tojás nevű lila tintával festett képe, ami most szerencsére az én tulajdonom, mert Vajda Júlia, az özvegye nekünk ajándékozta a képet.” Mátyás 1983. 79: „A kör alakú mintákkal és pontocskákkal díszített fatojáson a »Jeruzsálem« szó olvasható héber betűkkel.”; jegyzetben: „Mind a Madonna-szobrot, mind a héber feliratú fatojást a Bálint család relikviái közt találta, s az utóbbit Bálint Endre is lefestette egyik 1937-es csendéletén. Ez a kis fatojás jom kippur-kor – vagyis böjtnapon – használt fűszertartó, amely nem minden esetben tojás alakú és nem mindig van fából. Lehet más anyagból, pl. fémből, és a formája is változó.” Fényképe: Mátyás 1983. 216. kép. Rózsa T. Endre ezzel szemben *beszamin-*, vagyis a szombat búcsúztatásakor (*havdala*) használt fűszertartóként azonosítja a tárgyat, azonban sajnálatos módon nem indokolja Mátyás azonosításától – amelyet a *pészab* mellett *jom kippur* is használatos „jövőre Jeruzsálemben” sor is támogat – való eltérést (Rózsa T. 2009a. 16; Rózsa T. 2009b. 16–17).
- ⁹⁴ Utóbbi reprodukciója: Bálint 1942. 86. Az oeuvre-katalógusban a mű – ilyen címen legalábbis – nem szerepel.
- ⁹⁵ Vajda Lajos levele Richter Júliához, Budapestről Pozsonyba, 1937. május 7. (Jakovits–Kozák 1996. 51): „[...] miután a Teleki téren egyet s mászt böngésztem, és vásároltam a következő dolgokat. [...] 2. egy régi, körülbelül 100-120 éves zsidó imakönyv (nagy, vastag) 60 fillérért, (ez nekem montázsokhoz kell) [...]”. Mátyás, 1978. 11: „Egy japán bambusz sétatálca, vagy egy százhusz éve megjelent zsidó imakönyv egy pillanat alatt nyersanyaggá vált a keze alatt.” A fűszertartó és az imakönyv-töredékek konkrét forrásainak ismeretében a motívumok S. Nagy Katalin által vázolt eredete legfeljebb általánosságban igazolható: „A család nem különösebben vallásos, de a zsidó ünnepeket megtartják, rendelkeznek tárgyi kellékekkel (ezek később Vajda művein képalkotó elemmé válnak) [...]” (S. Nagy 2006. 145).
- ⁹⁶ Mátyás 1983. 207: „Egy hevenyészett, hiányos katalóguslistán az alábbi címek olvashatók: [...] 11. Kabbalista szimbólum”.
- ⁹⁷ Például Bálint Endre, Major János és Ország Lili esetében. Lásd Véri 2016. 139. Vajda esetében sajátosságot jelent, hogy nem saját vagy családjának használatában lévő tárgyakat használt fel: a tojás alakú fűszertartót Bálint Endrénél látta, míg a kollázsokhoz felhasznált imakönyvet vásárolta.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bálint 1939
- Bálint Endre: Akikről keveset beszélnek... (Vázlatos arckép egy magános festőről). *Népszava*, LXVII. (1939. 11. 04.) 227. sz. 4.
- Bálint 1940
- B-nt [Bálint Endre]: Vajda Lajos második műteremkiállítása. *Népszava*, LXVIII. évf. (1940. 04. 14.) 84. sz. 8.
- Bálint 1942
- Bálint Endre: Vajda Lajos festő művészete. *Múlt és Jövő*, XXXII. (1942. június), 87–88 [Vajda Lajos műveinek reprodukciói: 85, 86, 89].
- Bálint 1965
- Bálint Endre: A fotómontázs néhány magyar képzőművész munkásságában. *Fényképművészeti Tájékoztató*, VIII. (1965. február–március), 74–84.
- Bálint 1978
- Bálint Endre: Bálint Endre emlékezése. In: Bosnyák Sándor: *Művészete és szíve volt. Kortársak emlékezése Vajda Lajosra*. 1978 (kézirat, Ferenczy Múzeumi Centrum, Adattár, 4601-95), 30–39.
- Bálint 1980
- Bálint Endre: Barátok. Kettős portré, 1937. *Művészet*, XXI. (1980) 1. sz. 8–9.
- Biró 1954
- Biró Gábor: Emlékek és jegyzetek Vajda Lajosról. (Közvetteszi: Biró Eszter). *Holmi*, XIX. (2009. június) 6. sz. 804–812.
- Brestyánszky 1991
- Pataky-Brestyánszky Ilona: Modern Jewish Artists from Hungary. *Jewish Art: Journal for the Center for Jewish Art, The Hebrew University Jerusalem*, 16–17. (1990–1991), 92–97.
- Brestyánszky 1998
- Pataky-Brestyánszky Ilona [elírva: Pataky Bristyanszky]: Die Erinnerungen der Bildenden Kunst an den Holocaust. In: *La mémoire d'Auschwitz dans l'art contemporain: Bulletin trimestrielle de la Fondation Auschwitz* [Bruxelles] (1998) 60. sz. 111–121.
- Czeizel 2009
- Czeizel Endre: *A magyar festőművész-géniuszok sorsa*. Budapest, Galenus Kiadó, 2009.
- Dévényi 1972
- Dévényi Iván (szerk.): *Vajda Lajos emlékkönyv*. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1972.
- Enklaar–Farkas–Jackson 2017
- Marlies Enklaar – Zsófia Farkas – Beverly Jackson (eds.): *Jövedő avant-gardekunstenaars uit Hongarije. Van Fauvisme tot Surrealisme / Jewish Avant-Garde Artists from Hungary. From Fauvism to Surrealism*. [kiáll. kat.] Zutphen-Amsterdam, Walpurg Pers-Joods Historisch Museum, 2017.
- Erős–Kovács–Lévai 1985
- Erős Ferenc – Kovács András – Lévai Katalin: „Hogyan jöttem rá, hogy zsidó vagyok?” Interjúk. *Mévetés*, V. (1985) 2–3. sz. 129–144.
- Forgács 2009
- Forgács Éva: Vajda Lajos. Vajda Lajos (1908–1941) kiállítása. Magyar Nemzeti Galéria, 2008. december 13. – 2009. március 1. *Holmi*, XIX. (2009. június) 6. sz. 813–817.
- György 2009

- György Péter: A fájdalmas közöny (Vajda Lajos története). *Élet és Irodalom*, LIII. (2009. 01. 30.) 5. sz. 8.
- Harsányi 2015
- Harsányi László: „Egyengessétek a sivatagban az Úrnak ösvényét...” Az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület (OMIKE) működése 1908-1938 között. *Múltunk*, LX. (2015) 2. sz. 35–71.
- Harsányi é. n.
- Harsányi László: *OMIKE*. <http://omike.hu/> (letöltve: 2018. 08. 01.)
- Haulisch 1977
- Haulisch Lenke: *A szentendrei festészet. Kialakulása, története és stílusa 1945-ig*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1977.
- Hernádi 1997
- Hernádi Miklós: Vajda Lajos levelei feleségéhez, Vajda Júliához (1936–1941). *Múlt és Jövő*, VIII. (1997) 4. sz. 111–115.
- H. L. 1940
- H. L.: Képzőművészeti kiállítás az Országos Magyar Zsidó Múzeumban. *Múlt és Jövő*, XXX. (1940. január). 337.
- Horák 1998
- Horák Magda: „Ővi bittel, becsülettel a bazáért”. *OMIKE. Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület 1909–1944*. Budapest, Háttér Kiadó, 1998.
- Horváth 2011
- [Horváth Ágnes]: [Szabó Lajos életrajza.] In: Surányi László (szerk.): *Szabó Lajos (1902-1967) gondolkodó és kalligráfus bonlapja*. Budapest, 2011, <http://www.laiosszabo.com/SZL/SZLcv.html> (letöltve: 2018. 08. 01.)
- Izsák 2000
- Izsák Erika (szerk.): *Magyar Izraelita Kézműves és Földművelési Egyesület, 1842–1949. Dokumentumok*. Budapest, Budapesti Zsidó Hitközség, 2000.
- Jakovits–Kozák 1996
- Jakovits Vera – Kozák Gyula (szerk.): *Vajda Lajos levelei feleségéhez, Vajda Júliához 1936–1941*. Szentendre, Erdész Galéria, 1996.
- Kállai 1943
- Kállai Ernő: *Vajda Lajos festőművész emlékkiállítása*. [kiáll. kat.] Budapest, Alkotás Művészház, 1943.
- Kállai 1946
- Kállai Ernő: *A természet rejtett arca*. Budapest, Misztótfalusi, 1946.
- Kertész 2011
- Vajda Orsolya (szerk.): Kertész Ödön: *A Magyar Izraelita Kézmű- és Földművelési Egyesület százéves működésének története*. (Makor: Magyar Zsidó Levéltári Füzetek 8.) Budapest, Magyar Zsidó Levéltár, 2011.
- Kozák 2009
- Kozák Gyula: Chronology of the Life of Lajos Vajda. In: György Petőcz (ed.): *Lajos Vajda. Touch of Depths*. Brussels-Budapest, Hungarian Culture Brussels – Balassi Kiadó, 2009, 18–24.
- Kozák 2015
- Kozák Gyula: *A szabadság kicsiny szigete. Művészorsók a 20. században. Bálint Endre, Jakovits József, Vajda Júlia*. Budapest, Balassi Kiadó, 2015.
- Kozák–Soóky 2004
- Kozák Gyula – Soóky Andrea (szerk.): *Vajda Júlia*. Budapest, Balassi Kiadó, 2004.
- Körner 1963
- Körner Éva: *Magyar művészet a két világháború között*. Budapest, Gondolat-Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, 1963.
- Körner 1964
- Körner Éva: Vajda Lajos művészete. *Valóság*, VII. (1964. 09. 15.) 9. sz. 44–54.
- Körner 1969
- Körner Éva: [Előszó]. In: *Vajda Lajos emlékkiállítás*. [kiáll. kat.] Székesfehérvár, István Király Múzeum, 1969, 5–6.
- Láncz 1972
- Láncz Sándor: Vajda Lajos-album. *Kritika* I. (1972) 2. sz. 23–24.
- Major 1941
- Major Dezső: Az OMIKE Művészakció második képzőművészeti kiállítása. *Múlt és Jövő*, XXXI. (1941. március), 43–44.
- Mándy 1965
- Mándy Stefánia: Szentendrei sziluett. Emlékezés Vajda Lajosra. *Látóhatár*, XV. (1965. május–június) 3. sz. 535–541.
- Mándy 1978
- Mándy Stefánia: Mándy Stefánia írása. In: Bosnyák Sándor: *Művészete veszejel volt. Kortársak emlékezése Vajda Lajosra*. 1978 (kézirat, Ferenczy Múzeumi Centrum, Adattár, 4601-95), 7–13.
- Mándy 1983
- Mándy Stefánia: *Vajda Lajos*. Budapest, Corvina Kiadó, 1983.
- Németh 1968
- Németh Lajos: *Modern magyar művészet*. Budapest, Corvina Kiadó, 1968.
- Nieszawer 2015
- Nadine Nieszawer: *Artistes juifs de l'école de Paris 1905–1959*. Paris, Somogy éditions d'Art, 2015.
- Oláh 2010
- Oláh János: Vajda Lajos és a Felmutató ikonos önarckép. *Magyar Zsidó Szemle* (Új folyam, 2009–2010) 6–7. sz. 215–225; valamint *Hacofe: Az Országos Rabbiképző-Zsidó Egyetem tudományos folyóirata* I. (2010) 1. sz., <https://www.or-zse.hu/hacofe/vol1/olah-vaida-ntud2007.htm>
- Passuth 1966a
- Passuth Krisztina: Vajda Lajos (1908–1941). In: *Vajda Lajos (1908–1941) emlékkiállítása*. [kiáll. kat.] Szentendre, Magyar Nemzeti Galéria-Ferenczy Károly Múzeum, 1966, o. n.
- Passuth 1966b
- Passuth Krisztina: Vajda Lajos (1908–1941). *Élet és Tudomány*, XXI. (1966. 04. 29.) 17. sz. 791–796.
- Passuth 1967
- Passuth Krisztina: Vajda Lajos. *Híd*, XXX. (1967. július–augusztus) 7–8. sz. 759–783.
- Passuth 2012
- Gréczi Emőke: A Nyolcaktól A Nyolcakra – Kassákon és Vajdán át. Passuth Krisztina a rendszerváltás előtti „rizikós” kiállításokról. *MúzeumCafé*, VI. (2012/2.) 28. sz. 86–93.
- Passuth 2016
- Passuth Krisztina: Vajda Lajos Európája. In: Passuth Krisztina – Petőcz György: *Ki a katakombából. Vajda Lajos, a festő más-ként*. Budapest, Noran Libro, 2016, 77–93.
- Passuth 2017
- Krisztina Passuth: Joodse kunstenaars van het Hongaarse modernisme, van 1919 tot 1955 / Jewish Artists in Hungarian Modernism, from 1919 to 1955. In: Marlies Enklaar – Zsófia Farkas – Beverly Jackson (eds.): *Joodse avant-gardékunstenaars uit Hongarije. Van Fauvisme tot Surrealisme / Jewish Avant-Garde Artists from Hungary. From Fauvism to Surrealism*. [kiáll. kat.] Zutphen-Amsterdam, Walpurg Pers-Joods Historisch Museum, 2017, 25–37.
- Patai 1927
- Patai Edith: Ahol a zsidó művészet útját egyenetlik... *Múlt és Jövő*, XVII. (1927. október), 337–338.

- Perneckzy 1966a
 Pernecky Géza: Vajda Lajos emlékkiállítás Szentendrén. *Magyar Nemzet*, XXII. (1966. 04. 26.) 97. sz. 4.
- Perneckzy 1966b
 P. G. [Perneckzy Géza]: Vajda Lajos emlékére. *Magyar Nemzet*, XXII. (1966. 09. 09.) 213. sz. 4.
- Petőcz 2016a
 Petőcz György: Hogyan látták Vajdát? In: Passuth Krisztina – Petőcz György: *Ki a katakombából. Vajda Lajos, a festő más-ként*. Budapest, Noran Libro, 2016, 128–165.
- Petőcz 2016b
 Petőcz György: Ami valóban elmondható Vajda Lajos zsidóságról és közéleti gondolkodásáról. In: Passuth Krisztina – Petőcz György: *Ki a katakombából. Vajda Lajos, a festő más-ként*. Budapest, Noran Libro, 2016, 166–192.
- polgár 1991
 polgár: Volna. Vajda Lajos halálának 50. évfordulójára. *Beszélő*, II. (1991. 09. 28.) 39. sz. 40–41.
- Radák 2013
 Radák Judit: *Vajda Lajos Pepita füzetei. Vajda Lajos téranalíziseknek és értelmezhető szentendrei városképei, épületábrázolásai, a Pepita füzetekben található forrásokkal összevetve*. (Doktori disszertáció). Budapest, ELTE BTK, Művészettörténet-tudományi Doktori Iskola, 2013.
- Román 2004
 Román József: Vajda Lajos kiállításairól. *Magyar Hírlap*, XXXVII. (2004. 05. 22–23.). 32.
- Rózsa 1968
 R. Gy. [Rózsa Gyula]: Vajda Lajos születésnapjára. *Népszabadság*, XXVI. (1968. 08. 06.) 183. sz. 7.
- Rózsa 1998
 Rózsa Gyula: Vajda Lajos a kilencvenegyedik évben. Vajda Lajos Múzeum, Szentendre. *Mozgó Világ*, XXIV. (1998) 8. sz. 116–119.
- Rózsa T. 2009a
 Rózsa T. Endre: Párduc, liliom, zsidó-tojás motívum. Vajda Lajos (1908–1941) kiállítása. *Balkon* (2009. január) 1. sz. 16–18.
- Rózsa T. 2009b
 Rózsa T. Endre: Egy élet a halál torkában. Vajda Lajos művészetének fordulópontja. *Új Művészet*, XX. (2009. január–február), 1–2. sz. 15–17.
- S. Nagy 1970
 S. Nagy Katalin: Vajda Lajosról. *Életünk*, VIII. (1970. október) 5. sz. 448–451.
- S. Nagy 1976
 S. Nagy Katalin: Zsidó motívumok a XX. század magyar festészetében. *Évkönyv 1975–76*. Budapest, Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete, 1976, 277–286.
- S. Nagy 1996
 S. Nagy Katalin: Van-e magyar zsidó képzőművészet? *Múlt és Jövő*, VIII. (1996) 1. sz. 75–82.
- S. Nagy 2006
 S. Nagy Katalin: *Emlékkavicsok. Holocaust a magyar képzőművészetben 1958–1945*. Budapest, Glória Kiadó, 2006.
- Szabadi 1978
 Szabadi Judit: Vajda Lajos gyűjteményes kiállítása a Nemzeti Galériában. *Budapest*, XVI. (1978) 10. sz. 24–27.
- Székely 1998
 Székely András: Ma lenne kilencvenéves Vajda Lajos. *Népszabadság*, LVI. (1998. 08. 06.) 183. sz. 9.
- Sz. n. 1939
 Szerző nélkül: Egy kiállítás margójára. *A Magyar Zsidók Lapja*, I. (1939. 12. 21.). 4.
- Sz. n. 1940
 Szerző nélkül: Az OMIKE képzőművészeti kiállításának nagy sikere. *A Magyar Zsidók Lapja*, II. (1940. 01. 25.), 6.
- Vajda 1927
 Vajda Lajos: [műveinek reprodukciója; a lapszámban szereplő illusztrációk: „Az OMIKE Műbarátok Köre grafikai iskolájából”]. *Múlt és Jövő*, XVII. (1927. október), 330, 342, 353.
- Véri 2016
 Véri Dániel: *Major János (1954–2008). Monográfia és oeuvre katalógus*. (Doktori disszertáció.) Budapest, ELTE BTK, Művészettörténet-tudományi Doktori Iskola, 2016.
- Véri 2017
 Véri Dániel: „Faji és vallási szempontok”: Ámos Imre művészettörténeti recepciója. *Múlt és Jövő* XXVIII. (2017) 3. sz. 45–49.
- Véri 2018a
 Daniel Véri: Holocaust and the Arts: Paths and Crossroads. In: Edit Sasvári, Hedvig Turai, Sándor Hornyik (eds.): *Art in Hungary 1956–1980: Doublepeak and Beyond*. London, Thames & Hudson, 2018, 208–227.
- Véri 2018b
 Véri Dániel: Holokauszt és művészet: Utak és csomópontok. In: Sasvári Edit, Hornyik Sándor, Turai Hedvig (szerk.): *A kettős beszéd innen és túl. Művészet Magyarországon 1956–1980*. Budapest, Vince Kiadó, 2018, 208–227.
- Véri 2018c
 Véri Dániel: A holokauszt és a zsidó identitás szimbolikus ábrázolásai (1939–1960). Bálint Endre, Martyn Ferenc, Major János és Maurer Dóra grafikai. In: Pataki Gábor (szerk.): *Grafika változó időben. A magyar grafika 1945–1961 között*. Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 2018 (megjelenés előtt).

Fotó: Kóhányai János

Vajda Lajos könyvtára
A szentendrei Ferenczi Múzeumi Centrumban,
2018. november 10-én nyílt
Vajda Lajos-kiállítás tablója.

Faragó Borbála
Trauma és emlékezés:
Gondolatok Mándy Stefánia
100. születésnapjára

*(Elhangzott 2018. november 5-én
a Petőfi Irodalmi Múzeumban rendezett ünnepségen)*

E rövid megemlékezésben arra a kérdésre próbálok meggyőző választ találni, hogy miért fontos, hogy olvassuk éppen ma, éppen ebben a korban Mándy Stefánia verseit. Mit mond nekünk, amire érdemes odafigyelnünk?

Egy vers mikrokozmoszán keresztül igyekszem megmutatni, a központi idegszálakat, amelyek mentén legjobban megérthetjük e kivételes költészet legfontosabb üzeneteit.

A *Cédrus* Mándy Stefánia egyik legismertebb verse, amelyben a költő felidézi Csontváry híres festményét. A vers címe és a Csontváry-utalás rögtön a látást, a vizualitást helyezi a középpontba. A festményen kopár, sziklás környezetben látunk egy fát, amelyen a barna és fehér színek dominálnak, rajta messze szétterülő csupasz, és néhol furcsa szögekben lehajló ágak, végükön pár mélyzöld tűcsomó. A fa törzse és gyökere megtört állatot idéz. Számtalan vizuális jel mutatja, miért is magányos ez a cédrus. És ezzel a magány-tudattal kezdjük el olvasni a verset, amelynek a címe és alcíme már „behozza” mindazt, amit Csontváry megmutatott.

Mándy költészetében rendkívül fontos a „megmutatás”, a láttatás. A veseben felidézett képek mindig sokkal több mondanivalót rejtnek, mint amennyit a költő szavakkal megmagyaráz. Művészettörténészként Mándy pontosan értette, hogy Csontváry hogyan rejt leheletfinom ecset- és ceruzavonásokba személyes mítoszt, filozófiát, sorstörténetet. Hasonlóan finom ecsetvonás ennek a versnek az első két sora is:

*Én nem kívántam szólani
a szó szólt*

A szó itt a beszélői szándéktól megfosztottan cselekszik, vagy inkább „megtörténik,” felszínre tör. Most már „van”, mint egy elkészült festmény, amit csak befogadni lehet, kontrollálni már nem. Ez a költői gesztus finoman megmutatja, hogy amit olvasunk, az erősebb, mint a költő, és a megfogalmazott üzenet túlmutat a személyes én határain. A következő pár sor láttatja, hogyan is értelmezzük ezt. Hiába idézi fel Csontváry kopár cédrusát a cím és az alcím, az első vizuális impulzus ebben a versszakban egy teljesen ellentétes tájat ír le. Itt van van több fa, páfrány, kő, „ölnyi zöld tövek” – de a magány és elidegenedés érzése mégis a festmény cédrusát idézi. Nincs sorsközösség a „buja tájjal”, mert az közönyösen hallgat és bámul. A szó, ami megszólalt, itt süket fülekre talál.

Vissza is tér ekkor a vers a magányos cédrushoz, és a következő négy sorban megjelenik a vágyakozás és a magányossággal való megbékélés. A csontváry „áldott kopárság”, az elszigeteltség és a magány paradox módon otthont teremt a kimondott szónak, és ad „még” erőt, hogy a szarvas és az őz szomját oltsák. Van itt József Attila-i áthallás is, akinek a „szívében néha elidőz / a tigris meg a szelíd őz”, hasonlóképpen sorsközösséget vállalva a csenddel és a magánnyal. Mit is láttat azonban velünk ezeken a festménybe illő vizuális motívumokon keresztül a költő? Mi itt az üzenet?

Az, hogy kontrollvesztve kilöködik a szó, hogy nem lehet az élőkkel közösséget vállalni, hogy az elszigeteltség és az emésztő magány egyben életadó erő is, mind-mind a traumatizáltság jele. Mándy Stefánia költészetét nem lehet megérteni a holokausztal való szembenézés nélkül. Ez a költészet arról tesz tanúságot, hogy Auschwitz nem egy bor-

zalmas epizód volt Mándy életében, hanem egy mindent radikálisan új pályára taszító sorsfordító trauma, amiről nem lehetett nem írni, beszélni, mert hiába „nem kívánt szólni” a költő, a „szó szólt”. Ez olyannyira így van, hogy meggyőződésem, hogy ez még Mándy gyerekverseire is kihat – a legtöbb gyerekversben ugyanis passzív gyerekeket látunk, akik szinte csak a képzeletükben és a képzeletük által lesznek szabadok: nézik az ágyból az életre kelő plafont, a hintáról a holdat, napot, új világokat teremtenek a játszadozó fényekből. De szinte egy gyerekvers sem szól a felnőtté válás és a „mi leszel, ha nagy leszel” témájáról – mintha a költő meg akarná állítani az időt, és bele akarna feledkezni a gyermeki fantáziába, ahol, ahogy írja, „piciny lett, játékos lett a világ” (*Tűz vagyok*). De a fájdalom ott bujkál ezekben a versekben is.

Visszatérve a *Cédrus*-hoz, a vers utolsó hét sora ennek a traumatizáltságnak a fényében válik igazán érthetővé. A költői én „örök időn” keskeny csapásra kárhozott, oda, ahol csak kevesek hallják és értik. A halál és az élet itt szerepet cserélnek: a túlélő „új élete” lesz az örökkévalóságig tartó kárhozott, ahol a „lány talpba” újból és újból szegeket ver a gyász és az életben maradás kettős fájdalma. Egy holokauszt-túlélő traumatizált fájdalma ez, aki pont ebben a (képileg krisztusi) sorsközösségvállalásban látja egyetlen értelmét az amúgy felfoghatatlan életben maradásnak. A központozatlan szöveg löki előre az olvasót, nem adva lélegzetvételnélküli szünetet sem, mint ahogy a fájdalomban, a felfüggesztett trauma-időben sincsen megállás. A trauma-beszéd mindig a halállal versenyez. A költő itt élőhalott: szembeállítja az élők hallgatását a halottak beszédével.

Az utolsó két sor viszont közvetlenül szólít meg bennünket: „tehozzád szólni élteim levetni” – a fájdalom tanúságtétele, az „új és új halál” összeköt minket a költői énnel (ahogy a költői ént a cédrussal), de csak ha készen állunk a sorsközösségre, az együtt szenvedésre. Ez a vers nem engedi meg a kívülmaradást és a távolságtartást, csak az empátiát, mert ebben rejtőzik a megértés egyetlen reménye.

A *Cédrus* mikrokozmosza tehát a mándys költészetnek: benne van a vizualitás, a trauma, a tanúságtétel és a remény. De miért fontos ez nekünk ma? Nehéz és bizonytalan időket élünk, a világ kikökönni látszik a számunkra megszokott kerékvágásából. Ebben az elbizonytalanodásban a Mándy-féle szimbolikus látás lehetőséget teremt arra, hogy filozófiai és metafizikai kontextusban értelmezzük a körülöttünk levő világot, és megértsük, hogy nem vagyunk egyedül, sem időben, sem térben. A cédrus üzenete nekünk szól, és bennünket hív a „látásra”.

A fájdalom, amit Mándy képi világa felidéz, nem kontextus nélküli. A holokauszt traumájának fontosságát ezzel kapcsolatban azt hiszem, nem kell magyaráznom. Ha elfelejtük, mit tett a soá az emberiséggel, lehet, hogy szó nélkül elmegyünk embertársaink szenvedése mellett. Mándy hitt abban, hogy ez ellen a végsőkig küzdeni kell, még akkor is, ha fáj, és bizonyos szinten lehetetlen erről a traumáról beszélni. Mindig muszáj a szónak megszületni, a versnek megíródnia, mert ezek a fájdalom szavai, és ezt az üzenetet a közöny sűrű füstjén is át kell juttatni.

Épp emiatt a tanúságtétel kényszere, sürgetése és jelentősége központi szerepet játszik ebben a költészetben. Mándy hitt a szó megváltó erejében, és abban, hogy Auschwitz addig pusztít, amíg néma. Ez hihetetlen energiát kölcsönzött a költészetének: ezek a versek izzanak és csupasz idegvégződésésként fájnak. Ha ezt képesek vagyunk befogadni, akkor a tanúságtétel a mi feladatunk is lesz. Mándy versei érzékenyítenek, felnyitnak, provokálnak és bátorítanak arra, hogy megéri, hogy csak ez éri meg, hogy tanúságot kell végre tennünk az empátia és együttérzés mellett.

És pontosan ebben rejlik a remény, a sorsközösségben, az olvasásban és a megértésben. Mándy Stefánia nem volt megalkuvó: egész életében kereste az értő és nyílt szívű olvasókat, mint a kopár sziklán a magányosan fájó cédrus, de nem butította szentimentalizmussá a fájdalom kemény üzenetét. Talán most, száz évvel a születése után, amikor újra elég sok kihívással kell megküzdenünk, megérett az idő arra, hogy igazán odafigyelve, méltóképp olvassuk ennek a nagyszerű költőnek a sorait.

Mándy Stefánia a Dohány utcai zsinagóga előtt, Auschwitzból visszatért lányok csoportjával 1945

Nógrádi Gábor

Három elbeszélése

DOKTOR MENGELE

- Megint álmodtál?

Anyám az ágy szélén ül. Hosszú, világoskék hálójing; alul körben puha, szivacsos hasonlatos anyagból készült rózsák szegélye. Feláll. Vékony combja átsejlik a műanyag: sok sötétkék rajzolatú ér, mint egy folyó deltája a tengernél. A comb külső oldalán bemélyedés. Mint puha masszában a hüvelykujj lenyomata.

Mindent elmondott már, ami elmondható, de az orvosi kísérletekről sohasem beszélt.

- Tehát álmodtál - suttogom megint.

- Észre lehet venni? - Eligazítja lábszára körül a rózsákat. - Esett. Vera arcáról fekete csikokban folyt le a korom. És halvány rózsaszínű foltokat hagyott a pirosító...

- Amit egy darab kenyérért cseréltetek.

Anyám a fejét ingatja, mosolyog.

- Nevetséges volt. Mint egy bohóc.

- Mögötte álltál, honnan tudod?

- Álmodtam. Láttam előlről és hátulról ugyanabban a pillanatban.

Felveszi a kifakult pongyolát. A húgom születésekor kapta, harminc éve. Az asztalról felemeli a barna virágos csészét, belenéz, és elindul a konyha felé. Hirtelen megáll, mint aki észrevesz valakit.

- Mit akar itt? - néz az ajtóban álldogáló emberre, aki aprót bólint, majd újra bólint, hátha nem vették észre, hogy köszön.

Anyám kimegy a konyhába.

Most menjek utána? Hiszen nem is vagyok ott.

Reggel hat óra. Egy másik lakásban fekszem, sok száz kilométerrel odébb. A szobában zongora terpeszkedik, fekete szörnyeteg, rogyant lábakon. Hallom a gyerekek szuszogását. Vagy csak úgy gondolom?

Anyám mosogat. Átlátszó keze feloldódik a habban. Feje félrebillen. Olyan fáradtnak mutatja magát, mint amilyen. Azt hiszi, egyedül van.

- És? Álmodban elvitték Verát?

- Nem számítottunk az esőre. Vastagon bekenetem a szemöldökét egy elszenesedett fadarabbal. Azt akartam, hogy nőnek látszon. Olyan vékony volt...

- De nem féltetek.

Doktor Mengele az ajtóban mosolyog. Acélszürke öltöny, fekete lakkcipő, vékony bajusz. Felkapom a kenyérvágó kést, és a doktorral egymásba kapaszkodva lecsúszunk a földre. Fehér csempék, mint egy mütőben. A konyha csupa vér.

- Nem féltünk. Megbeszéltük, ha az egyikünket elviszik, a másik kettő vele megy.

Tudom. Már minden lehetséges történetet ismerek.

- Amikor Braun Editet kiválogatták, a húga megkérte Mengelét, hadd kísérhesse el. „Nincs akadály” - mondta Mengele. És együtt mentek.

- Most miért kínozod magad, anya? Tessék, mondd meg! Miért?

Anyám rám néz. Kezében mozdulatlanul csillog, a kés, az éles finn szerszám. Rajta apró habfoszlányok szivárványa.

- Te kérdezted, hogy mit álmodtam.

- Persze! Mert te mindig ugyanazt álmodod.

- Miért kérdezed, ha tudod?

Az orvos hosszasan bíbelődik a cigarettával. Rágyújt. Kiabálok.

- Ne dohányozzon! Itt ne dohányozzon, legyen szíves!

- Bocsánat! - mondja a férfi, és elnyomja a cigarettát.

Elfordulok tőlük. Kinézek az ablakon. Az ötemeletnyi mélységben reggeli emberek sietnek. Az autóbuzsmegállóban a féllábú trafikos fészke előtt összetorlódznak. A befutó kék doboz beszipantja őket, és hörögni kezd.

Egy állapotos asszony halad a járdán, jobb és bal oldalán egy-egy kisgyerek. A kezüket fogja. Talán ikrek. Az emberek megpróbálják kikerülni őket, de keskeny a járda. Hol az egyik, hol a másik gyerek szorul az anyja lábaihoz. Egy idősebb férfi a fal árnyékába húzódva dühösen gesztikulál. A kicsik szabadon maradt karjukkal csapkodni kezdenek, és óvatos lassúsággal mind a hárman felemelkednek, majd eltűnnek a zöld sapkás hegyek felett.

Elfordulok az ablaktól. Elmesélem anyámnak, hogy mit láttam, de megelőz.

- Tudom, szerinted a németek is emberek.

- Ez most hogy jön ide?

Anyám hallgat. Mosogat tovább.

A feleségem óvatosan kimászik az ágyból, derekáról legöngyölvíti a hálóinget, és bemegegy a gyerekekhez. A kisebbik éjszaka nyugtalankodott. Folyton egy pontra meredt, és azt kiabálta, hogy: ott, ott! Mint egy barna üveggolyó, olyan volt a szeme. Ilyenkor mellé kell feküdni. Megnyugszik az emberi test melegétől.

Hunyorogva ébred a két fiú, nem emlékeznek már az éjszakára. A tarkón gyöngyöző vízcseppeket felszárítja a reggel.

A tea illata. A kenyér morzsái az asztalon. A halványárga vaj tömbje.

A két szoba között lassan leng az ajtó a könnyű huzatban.

– Mondd, anyám, mi történt Verával?

– Tudod jól. Kivándoroltak negyvenhétben. A férje farmer, a fia pilóta.

– No, de álmodban.

– El akarták vinni. Könyörögtem, vigyenek velem engem is. „Jó, jó – mondta Mengele –, maradjatok mind a ketten! De többet ne kend be az arcát! Az eső bármikor eshet.” Hát nem örület?

Vajas kenyeret eszünk és teát iszunk hozzá. A gyerekek zsinatolnak.

– Képzeljétek el – mondja a nagyobbik –, a Zsolt azt mondta a végében, hogy a zsidóknak nagy az orruk. Az enyém ugye nem nagy?

A két szoba közti ajtót becsapja a huzat. A kisebbik gyerek ijedten összeressen.

– Valaki jött – mondja halkan.

A feleségem a tányérra ejti a kést. Kiabál.

– Mondtam, hogy csukjátok be! Miért nem lehet bezárni azt a nyomorult ajtót?

Mengele megáll az asztal mellett, óvatosan megkeni vajjal a kenyerét, és beleharap.

A gyerekek nem figyelnek, másról beszélnek. Reggelizünk.

FELOLDOZÁS NÉLKÜL

– Bocsánat, uram...!

Az öreg szólt utánam, aki az intézet kapujához vezető úton egy bokor árnyékában a padon ült.

Láttam, amikor befelé jöttem. Akkor is motyogott valamit. Talán a kezét is felemelte, de úgy tettem, mint aki siet meg elmerül a gondolataiban, és nem veszi észre.

Minden hónap első péntekén meglátogatom a volt feleségemet.

Már nem ismer meg. Nem újdonság. A házasságunk alatt sem ismert. Igaz, én sem őt. Nyilván ezért váltunk el huszonöt éve.

Az intézeti parkban a padokat úgy helyezték egymástól kicsit távolabb, hogy két oldalról bokrok takarják. Csak akkor lehetett látni, hogy valaki ül rajta, ha az ember odaért.

– Bocsánat, uram, egy pillanatra! – mondta az öreg, amikor ránéztem és felállt. – Elnézést, hogy megszólítom. A Sárika férje, ugye?

Sovány, keskeny arcú férfi, simára borotválva, talán már túl a kilencvenen néhány fehér hajszállal. Ültében is látszott, hogy az átlagosnál jóval magasabb. Agyonhasznált sötét öltöny, fehér ing erősen kopott, elszürkült gallérral, kék nyakkendő.

Ünnepi öltöny lehetett valamikor.

– Igen – feleltem. – A Sárika férje voltam.

Az öreg kezét nyújtott és mondta a nevét.

Nem értettem. Megint el kellene mennem a fülszetre. De lehet, hogy nem a hallásommal van baj. Nem figyelek a világra, mióta a világ nem figyel rám.

Kezet fogtunk, és elmorogtam a nevemet én is.

– Ne haragudjon, hogy megszólítottam... – mondta az öreg. – Tudom, hogy író... Feltarthatom egy kicsit?

Mit lehet erre mondani?

„Nem, uram, nem tarthat fel! Nincs időm!”?

Sajnos, nem így neveltek.

– Bocsásson meg – kezdtem hazudozni –, várnak. Egy fontos megbeszélés...

– Csak néhány perc! – vágott közbe az öreg, és nehezen vette a levegőt.

Asztmás volt.

Vagy ideges.

– Nekem nagyon fontos volna! – tette hozzá, majd így folytatta: – Van egy titkom, kérem... Még senkinek sem mondtam el. Magának szeretném... Megírhatja, ha meghalok. És hamarosan, ugye...

Udvariisan a pad felé intett, hogy üljek le.

Nem szoktam mások történeteit megírni. Annyi minden történt velem az elmúlt hetven év alatt kívül és belül, hogy ha két életem volna sem végeznék a feldolgozásukkal.

A halállal pedig nem engedem magamat zsarolni. Ezt már az apámnak is megmondtam húsz évvel ezelőtt.

Lehet, hogy én hamarabb halok meg, mint az, aki a halálával akar sakkban tartani.

Leültem. Leült az öreg is.

– Ön zsidó ember, ugye? – kérdezte.

Nem cáfoltam, bár szeretem sajtát magam meghatározni, ki vagyok. Rossz tapasztalataim vannak a mások által ragasztott bélyegekkkel.

– Szeretném, ha megbocsátana – mondta az öreg, és úgy nézett, mintha rögtön feloldozást várna tőlem egy általam nem is ismert vétkéért.

Azt gondoltam, hogy ha gyónni akar, eltévesztette a fülkét, de ilyesmit nem mondunk ki. Általában a gondolataink tizedét sem mondjuk ki. Az elhallgatás szabályát jól belénk verték otthon meg az iskolában. Pedig a ki nem mondott gondolatok megbetegítenek... Igaz, a kimondottak miatt meg esetleg megölnék bennünket. Lehet választani. Persze vannak néhányan, akik mindent kimondhatnak. Irigylem is a nagy költőket meg az örülteket.

Könnyes volt az öreg szeme, de csak úgy, ahogy idősebbek könnyezni szoktak a látásuk gyengülésével. Például én.

– Szeretném, ha megbocsátana! – ismételte hangosabban, mert azt hitte, nem hallottam.

– Értem – mondtam. – Illetve nem értem. – És magasra vontam a szemöldökömet, mint apám szokása volt egykor. – Mit kellene megbocsátani?

– Elmondom – mondta az öreg, és elmonda.

Nyilas volt. Éppen a Dunához kísért egy csoportot a társaival, amikor az egyik kapun kilépett egy idős ember sárga csillaggal a kabátján meg orvosi táskával a kezében. Ő észrevette az öreget, és mielőtt az visszamenekülhetett volna a kapualjba, a kabátjánál fogva megragadta, és hozzálökte a többiekhez. Mikor az öreg zagyvált valamit, hogy beteghez indult, még meg is csapta.

Akkoriban sok volt a tennivalójuk. A fiúkkal együtt ő is a laktanyában aludt.

Amikor két-három nap múlva hazament, gyászban találta a családot. Meghalt az unokaöccse, Marcika. Négyéves volt. Nagy láza lett, fuldoklott. Rohantak doktorért. A nővére a gyerekkórházból ismerte a zsidó főorvost, aki meg is ígérte, hogy rögtön jön, de nem jött.

„Rohadt zsidó! – zokogott a nővére. – Megölte a fiamat!”

– Egy kicsit ismerősnek látszott a doktor bácsi – fejezte be az öreg a történetét. – De tudja, akkor az öreg zsidók olyan egyformák voltak... Talán a csillag csinálta...

Hallgattam. Néztem magam elé, és hallgattam.

– Azt szeretném, ha megbocsátana – dadogta az öreg, és meg-megszívta az orrát.

Adtam neki egy papírzsebkendőt, és azt mondtam, hogy nem tőlem kell bocsánatot kérni.

– De hát zsidónak tetszik lenni, nem? – erősködött az öreg.

Kicsit felidegesített.

– Nem tőlem kell bocsánatot kérni! – emeltem fel a hangomat.

– De akkor kitől? – kérdezte az öreg. – Kitől?

– Az unokaöccsétől. A nővérétől. A családjától.

Az öreg hüppögött, ki-kitört belőle a sírás.

– Meghaltak...! Mind, mind... Nincs senkim.

Nagyot sóhajtottam. Ez is az apám sóhaja volt.
– Értem – mondtam. – Értem. Akkor, sajnos, el tetszett késni.

Hirtelen megjelent előttünk az egyik gondozónő fehér köpenyben.

Látásból ismertem.

– Jaj, Kálmán bácsi! Hát itt van? Miért sír? Mi baj? Nyugodjon meg! Kerestem. Vacsora van. Na jöjjön!

És felsegítette az öreget.

– Bocsánatot akart kérni, ugye? – nézett rám a gondozónő.

Bólintottam.

– Viszontlátásra! – mondta.

– Viszontlátásra! – mondtam.

Az öreg nem köszönt.

El-elakadó lélegzettel hüppögött, ahogy a megbántott, sértett apró gyerekek szoktak.

Általában sajnálom az idős embereket, ha sírnak.

AZ EBÉD

Négy szem hús volt a levesben.

Az öregasszony először mind a négyet az ételhordóba tette, aztán kettőt kivett.

– Inkább kidobom! Majd még mindet neki fogom adni! Hol fizet ő annyit? Hús! Az kell neki mindig, hús!

Morgolódott, forgolódott, zöldbabfőzeléket mért az ételhordó másik edényébe, a főzelék tetejére tette a falatnyi csirkemellet, aztán visszajuttatta a levesbe a két szem húst.

– Úgysem bírom megenni. Mócsing ez. Dobjam ki?

Az edényeket egymásba helyezte, füleiket átfűzte az ételhordó kampóján, megemelte az egészet: zötyögnek-e, aztán egy papírzacskóba tette a tejfölösdobozt, és a csomagot az ételhordó fedőjébe helyezte vigyázva.

– Tejföl! Az biztos, hogy én nem teszem a főzelékre! Az én edényemben nem fogja összekeverni a húst a tejessel. Ha ő így szereti, egye a saját tányójában.

Sötétszürke kendőt kötött a fejére, amelyet egészen apró sárgás pöttyök tettek szelídebbé. A barna kardigánját vette fel, karjával nehezen találta meg a kötött kabátka ujját, kétszer mellényült, le is kellett ülnie egy pillanatra, hogy kifújja magát. Aztán még egyszer megnézte magát az előszoba állótükörében, és berúszolta a száját vékonyan.

– Mégiscsak emberek között...

Eszébe jutott, hogy elhül az étel, és a konyhába sietett.

Kezébe vette az ételhordót, megnézte, elzárta-e a gázt és bekukkantott a szobába is. Nyitva ne maradjon az ablak, mert eshet; bolond ez a szeptember, jól kinéz, ha becsorog a víz.

A bejárati ajtó keretén megérintette a mózesi igéket rejtő tokocskát, szájához emelte az ujjbegyét, és kilépett a függőfolyosóra.

Lassan haladt lefelé a lépcsőn, óvatosan, nem nézte a falba vésett feliratokat, ismerte mindet, az obszcéneket meg a politikaiakat is, csak a lába elé figyelt, meg az edényre néha: lötyög-e? Minden lépcsőfordulóban meg az emeleti pihenőknél megállt, a korlátot nem engedte el, csak szusszant egyet-kettőt és indult tovább.

A harmadik emeleten lakott. Régi ház volt, magas szobák, drága a fűtés, sok a lépcső. Az első emeleten hosszabb ideig állt, figyelte, hogy fáj-e már a combja. Gyakrabban kellene gyógyfürdőbe mennie. De nem volt semmi baj. Vagy talán nem érezte a fájdalmat az izgatottságtól.

– Még azt hiszi, hogy nem megyek. Aztán megint küldet értem. A bolond! Mint amikor hirtelen kórházba vittek két éve. Milyen kellemetlen! Jön egy idegen, és kérdezősködik utánam.

Amikor leért a földszintre, látta, hogy nem lötyögött ki az étel.

„Azért még nem vagyok annyira ügyetlen” – gondolta, és elégedett volt.

A rövidlátó Weiszné lépett be a kapun, gyanakodva hunyorgott a félhomályban, miközben botját előrenyújtva figyelte a lassan közeledőt. Aztán hirtelen elfordította a fejét. Nem köszöntek egymásnak, mióta Weiszné a házmestertől megtudta, hogy az öregasszony kinek viszi az ételt minden nap.

– Maga ebédet visz egy nyilasnak? – sziszegte, amikor legközelebb találkoztak.

– Nem igaz! – hőkölt hátra az öregasszony. – Sose volt nyilas. Egy beteg ember.

– Mind nyilas volt! – mondta Weiszné. – Mit csinált, amikor magukat elvitték? Na, ugye!

– Nem igaz! Egy beteg ember. És csak egyszer-kétszer viszek neki ebédet. Amíg beteg.

– Miért maga? Vigyen a tanács! Vigyenek neki a gojok!

– Szomszédok voltunk.

– Szégyellje magát!

– Mi köze hozzá? Egy beteg ember.

– Ebédet egy nyilasnak...?!

Akkor kilötyögött a leves. Két emelet között le kellett ülnie a lépcsőre, hogy megnyugodjon. Egy papír zsebkendővel letörölte az edény oldalát. Érezte, erősen ver a szíve. Hogy mondhat ilyet a Weiszné? Mit tehet Mihály arról, hogy a Weiszné fiát megölték Kőszegen?

Aznap nem ment föl az öregemberhez. Megkérte a házmestert, hogy vigye fel az ebédet, mert ő nem érzi jól magát. Amikor a házmester visszahozta az edényeket, adott neki két forintot.

Másnap az öregember sírt. Ezután mindig ő vitte fel neki az ételt.

Egy darabig félt attól, hogy Weiszné a zsinagógában elmondja a többieknek, amit tud, de valószínűleg hallgatott, mert a házban, és Jom Kippurkor a templomban mindenki köszönt neki. Csak Weiszné nem.

Most is elfordította a fejét. Fordítsa! Majd éppen Weiszné fogja megszabni, hogy ő kinek visz ebédet!

Az öregasszony a fal mellett haladt az utcán. Görcsösen szorongatta a fémfogantyút, és kicsit megemelve maga előtt tartotta az ételhordót. Az öregember két házzal odébb lakott, ugyanazon az oldalon.

Még ez volt a szerencse. Nem kellett átmenni az úttesten.

Abban a házban élt egykor a szüleivel és a testvéreivel ő is. Amikor hazajött a gettóból, a lakást romokban találta; beköltözött az egyik unokatestvéréhez két házzal odébb. A nagycsontú, csúnya nő szintén egyedül maradt, de hamarosan férjhez ment. Kivándoroltak Palesztinába.

Az öregasszony egyedül élt.

Ajánlottak ugyan neki férfiakat, férjnek való férfiakat, némelyikkel járt is egy darabig, az egyikkel, aki szállodában dolgozott, még arra is hajlandó volt, hogy felmenjen a lakására, akkor még alig múlt harmincéves, és a háború előtt jó kedélyű, vidám lánynak ismerték a házban, de nem ment férjhez. „Sírni egyedül is tudok” – mondta a barátnőinek.

A régi házat a háború után tatarozták utoljára. Tenyérnyi darabokban hullott a vakolat, vöröslött a meztelen téglá. Az öregasszony lifttel ment fel. Az öregember odaadta a liftkulcsot, amikor az asszony három évtized után először meglátogatta, és meggyeztek, hogy havi ötszáz forintért főz neki hetente hatszor. Szombaton nem. De pénteken annyit visz, hogy az elég legyen másnapra is.

Talán három vagy három és fél évvel ezelőtt a házmestertől hallotta, hogy az öregember fél oldala lebénult. A kórházban rendbe hozták valahogy, de a lakásból nemigen tud kimenni. Tyúkhúsleveset főzött neki és felvitte. Akkor egyeztek meg.

Együtt nőttek fel. Tizenkét-tizenhárom éves korukig sokat játszottak az udvaron és a hátsó lépcsőházban.

Az öregasszony apja kereskedő volt, a fiú apja iparos. Később a lánynak zsidó kereskedősegédek udvaroltak az apja boltjából, a fiú pedig tisztviselő

lett, és egy özvegyasszonyhoz járt, akinek a belvárosban volt kalapszalonya. Amikor találkoztak a lépcsőházban vagy az utcán, mindig megálltak egy rövid beszélgetésnyi időre.

Az öregasszonynak a lakáshoz is volt kulcsa. Bezárta maga mögött az ajtót, a konyhába vitte az ételhordót, letette az asztalra, aztán visszament az előszobába és a barna pulóvert meg a kendőjét a fogastra akasztotta.

– Maga az?

Az öregember hangja éles volt, izgatott.

– Azt hittem, már nem jön. Valami baj történt?

Az öregasszony visszament a konyhába, kiemelte az edényeket, és úgy találta, hogy a leves már kihűlt, feltette a gázra. Aztán nagyalakú fémtálcára helyezett egy lapos- és egy mélytányért, egy kanalat és a tejfölt.

– Miért nem válaszol?

Az öregasszony nem értette a kérdést, lehalkította a gázt, és bement a szobába. Az öregember az ablak melletti sarokban az ajtóval szemben feküdt. Foltos, felpuffadt arcát az öregasszony felé fordította, felemelte a kezét, mintha köszönni akarna, de csak vékony szálú, fehér hajához nyúlt.

– Nem tudtam, ki jön – motyogta.

– Mit gondol, ki jön magához délben? – kérdezte az öregasszony, és az ablakhoz sietett. – Más is hoz ebédet? Más is beenged egy kis friss levegőt ebbe a bűzbarlangba? A maga barátai le se izélik magát.

Kinyitotta az ablakot, aztán az éjjeliszekrényről összeszededette a reggeli maradékát, és a kistányérral meg a csészével megállt az öregember fölött.

– Takarózzon be! Szeptember van.

Az öregember ép bal kezével és jobb kezének karmoszerűen begörcsölt ujjjaival a nyakáig húzta a takarót.

– Már azt hittem, nem jön.

Halk, reszelős volt a hangja.

Az öregasszony kezében megremegett a csésze. Ugyanezt mondta a kisfiú egyszer, amikor mozit terveztek délutánra és késett, mert ebéd után neki kellett elmosogatnia. „Már azt hittem, nem jössz.”

Összeszorította a száját és kisietett. A konyhaszatalnál megállt. Éles fájdalmak szaggatták a combját. Óvatosan letette a kistányért és a csészt, majd a konyharuhával levette a gázzal a gőzölgő levest és beleöntötte a tányérba. A négy szem hús megbújt az aranyló zsírkarikák alatt.

A tálcát az ágy mellé az éjjeliszekrényre tette, aztán becsukta az ablakot, és segített az öregembernek felülni.

– Támassa a hátát a párnának! És nehogy megemlje a térdét, mert ha megint kiborul a leves, én nem húzok tiszta ágyneműt.

– Dehogy, Editke, dehogy – mondta az öregember és hagyta, hogy a konyharuhát a nyakába kösse az asszony. – Húsleves? Maga drága asszony...!

– Hagyja már ezt a tisztviselőmodort! Ilyeneket mondjon a kalaposnőknek, de ne nekem.

Az öregember felemelt egy kanálnyi levest, a keze megremegett, néhány csepp a tányérba hullt. Visszatette a kanalat.

– Na, jó – mondta az öregasszony, és etetni kezdte.

Aztán behozta a zöldbabfőzeléket a hússal, és morgott, amikor az öregember ráöntötte a tejfölt.

– Hogy bírja így megenni?

Később kivitte az üres tányérokat és elmosogatott.

A házmesterné mindennap egyszer-kétszer megnézte az öregembert, mert az öreg neki ígérte a bútorokat, bevásárolt, ha kellett, rendet rakott, de a mosogatást nem vállalta.

– Nem is kell – mondta az öregasszony –, én nem tudom elnézni a piszkos edényt.

A mosogatás után visszament a szobába. Az öregember már feküdt, fejét a párnával feltámasztotta, karmos kezét a paplan alá dugta.

Az öregasszony leült az asztal melletti fotelbe. Fájt a lába. Mindig pihent egy kicsit hazaindulás előtt. Az öregember nyelt egyet, és a tenyerét felfelé fordította.

– Miért nem ebédel soha velem?

Az öregasszony megmasszírozta a combját. Már megint kezdi.

– Minek cipelném ide az ebédemet meg a tányérajaimat? Van nekem otthonom.

– Milyen az? Egyedül.

– Ne kezdje megint! Ne kezdje! Tudja, hogy ezzel mindig kihoz a sodromból.

Az öregember izgatottan, sípolva szedte a levegőt, az öregasszony abbahagyta a masszírozást, tudta, mi következik.

– De miért? – hördült fel a férfi. – Miért ne lehetne a feleségem? Mindig magát szerettem. Tudja azt maga jól. Gyerekkoromtól kezdve, mindig csak magát.

– És a kalaposnő? A kalaposnő?

– Most miért?... Hiszen tudja maga azt, hogy mi akkor nem lehettünk az egymáséi.

– Nem is!

– Pedig maga is szeretett.

– Mit mond? Én? Honnan veszi?

– Tudom én azt. Azon a szilveszter éjszakán, a lépcsőházban...

– Mi? Mit beszél?

Az öregember egy hirtelen mozdulattal letörölte a nyálát.

– Jól van, ne beszéljünk róla!

- Miről? Csak beszéljen. Csak hazudozzon.
- Maga visszacsókolta.
Az öregasszony előrehajolt a fotelben.
- Hogy meri...?
- Igen. Ott a sötét lépcsőházban megfogtam a kezét... Sosem felejttem el. Szilveszter volt, és engedte, hogy magamhoz húzzam. Csak egy vékony kabát volt magán, mert a szemetet vitte le... Éreztem, hogy remeg... És a szája, a szája...!
- Elég! - Az öregasszony fel akart ugrani, de a fájdalom olyan élesen hasított a combjába, hogy visszaesett. - Mocskos férfiak! - mondta, és sírni kezdett.
- Editke! Ne haragudjon, kérem, ne haragudjon. Csak azért mondtam, csak, mint bizonyítékot, hogy mi mindig egymást szerettük. És most így élünk külön. Miért? Tudja, hogy van egy kis pénzem. És a lakás. Magának is könnyebb lenne. Mi nem érdemeljük meg azt a kis boldogságot, ami még lehet?
- Hogy képzeli? - sírta az öregasszony. - Magához? Mit csinált maga, amikor minket elvittek? Hol volt maga? Mit csinált?
- Editke! Hiszen katona voltam, hadifogságban voltam.
- Mit csináltak a szülei? Mit csináltak akkor? Bezárták az ajtójukat, onnan leskelődtek. Amikor anyukát meg az apukát... Hogy mehetnék én magához feleségül? Még ha százszor megölelt volna, akkor is!
- Rám fogja? Én tehetek róla? Én katona voltam. Hadifogságban voltam.
- Még az ebédet sem érdemli meg. Hát miért főzök én magának?
- Editke! Hogy beszélhet így?
- A szüleim! Az anyám! Mit szólnak ők hozzá odafönt, hogy magának hordom az ebédet?

Az öregasszony a karfára támaszkodva felállt a fotelből, és zokogva indult az ajtó felé.
- Nem is jövök többé. Etesse magát a tanács! Etessek magát a barátai!
- Editke, Editke!
A lehuppanó test zajára az öregasszony visszafordult, a férfihoz sietett, átkarolta, és emelte, húzta fel az ágyra, miközben az öregember nyögött, mint apró tehetetlen gyerek, ha ég a láztól.
- Mit csinál maga? - lihegte az öregasszony. - A katétere! Mit csinál? Segítsen már! Hisz tud maga járni!
Azután, hogy betakarta az öregembert, leült az ágy szélére és hagyta, hogy a férfi megfogja a kezét, békítő szavakat suttogjon, és csendesen kihüppögje magát. Az öregasszony is szipogott.
- Miért kell ezt mindennap?
Később felállt és kistányéron behozott egy pohár vizet.
- Mit főzök holnapra? - kérdezte. - Mit akar?
- Magára bízom - mondta az öregember. - Csak a hús... Ha lehet...
- Az benne van az ötszáz forintban - mondta az öregasszony és állt még egy darabig.
- Jöjjön korábban, kérem - mondta az öregember, amikor elbúcsúztak.
- Jövök, amikor tudok.
Felvette a pulóverét, a kendőjét, kézbe fogta az ételhordót, és bezárta maga mögött az ajtót. Gyalog indult lefelé a hátsó lépcsőn. Az első emeleti forduló félhomályában megállt, fulladás kínozta, tenyerével a falnak támaszkodott.
Igen, a vékony, kék kabát volt rajta azon a hideg szilveszter éjszakán.
Ujjain érezte a téglák rései közül kipergő vakolat finom szemcséit, a port.

(Szerk. folytatása az 1. oldalról)

megérzékíteni – ez a tanulság nem jöhetett át a magyar „kollektív tudatba” a holokauszttal történő elmaradt szembenézés és az ebből adódóan elvégzetlen gyász-munka miatt –, hogy a zsidók nemzetből való kirekesztése mennyire gátja az egész magyar fejlődésnek és boldogulásnak. Nemkülönben felidézzi a traumatikus *dejá vu* történelmi tapasztalatot, amelyben a régi-új nacionalizmus reneszánsza, párosulva a megrögzött idegenellenességgel, egyszer a katasztrófába sodorta a magyar nemzetet.

Az egykori rocknemzedék tagját és szemlélőjét boldogsággal tölti el, hogy jelen időmet újra képes mozgósító hatással megragadni egy dal és magatartás. („Öregember nem vén ember”) Hiszen azt hittem, hogy a magyar ifjúsági zene – leomolván a Fal, amelynek feszült, s amelyben okozott néhány repedést – megszűnt vagy fájdalmas

nosztalgiákba süllyedt, és ezért szükségszerűen húzódott át(vissza) a szórakoztató műfajba.

Felemelő megtapasztalni a „nagy generáció” tagjától újra az érvényes, egy nemzedék megfogalmazhatatlanul gomolygó érzésének kifejezését, amellyel oly természetes és felemelő azonosulni. A személyiség oly újra aktuális fölmutatásával „aki sose lesz alattvaló”.

Persze annál kevésbé lehet örvendezni a korszak megszilárdulásának, amely ismét előhívja ezt a tipikusan kelet-közép-európai „ellenkulturális” magatartást. Ha üdítő fejlődésként is, már – remélhetőleg örökre – nem a „sorok közé” zárva.

Ez a dal, ez a gesztus követendő példát, programot, feladatot ad e magát már megcsinált, meghaladott és ezért leírt nemzedék számára, hogy bizony akad még felkészítő tennivalója.

Leo Perutz

A sarabande¹

LEO PERUTZ (1882–1957) osztrák író Prágában született, majd Bécsben élt, ahol ikonikus alakja lett az irodalmi kávéházaknak. 1938-ban, az Anschluss után Palesztinába emigrált. Az ötvenes évek elejétől gyakran tért vissza Ausztriába, itt is érte a halál; 1957-ben, Bad Ischlben. A matematikus végzettségű Perutz 1923-ig, első átütő sikerű könyvének megjelenéséig biztosítási statisztikusként dolgozott. 1915-ben jelentette meg első regényét, amelyet a következő évtizedekben – novellák és színdarabok mellett – további további követett. Írásainak – melyek sokszor történelmi témájúak, pszichológiai thrillerként is olvashatók és többnyire meghatározó elemük a fantasztikum – olyan írók adóztak elismeréssel, mint Robert Musil, Jorge Luis Borges, Italo Calvino vagy Daniel Kehlmann.

Éjjel a kőbű alatt című, egymással többé-kevésbé lazán (főként az azonos szereplők és helyszínek által) összefűzött történetekből felépített regénye a Rudolf császár-, Kepler- és Loew rabbi-korabeli Prágában, azaz a XVII–XVIII. század fordulóján játszódik. Cseh és horvát nemesek és közemberek, prágai (fő)udvaroncok és császári szolgák, alkimisták, festők, foltozósabók, udvari bolondok, kályhafűtők, éhenkórász lakodalmi zenészek, a császárhoz érkezett követek tűnnek elénk, majd el előlünk a regény lapjain – a tarka és gazdag kaleidoszkópban minden korból ismerős emberi esendőségek, intrikák, cselvetések, hiúságok és erények tanúi leszünk a kivételes plaszticitással és hangulatteremtő képességgel mesélő szerző jóvoltából.

[Tatár Sándor]

Egy ünnepségen, amelyet Zdenko Lobkowitz úr, titkos tanácsos és Csehország kancellárja első unokája keresztelőjének alkalmából rendezett prágai városi házában, volt a vendégek között egy császári hadnagy, bizonyos Juranic báró, aki egy-két napja Horvátországból vagy Szlavóniából érkezett a cseh fővárosba. S míg a többi úr az alkalomhoz illően és a divat megkövetelte módon volt öltözve, azaz bíborszín bársonyból készült, aranyhímzéses kabátot viselt, fehér belézéses hasított ujjal, s hozzá aranybrokáttal díszített, térdben szűk nadrágot, selyemharisnyát és selyemmasnis atlaszcipőt, a báró útiruhában, bőrnadrágban és magasszárú csizmában jelent meg, amiért is arra hivatkozva kért elnézést, hogy még nem küldték utána az utolsó postakocsi-állomáson rekedt poggyászát. Haját és szakállát a hártórtisztek módija szerint disznósírral dörzsölte be, ezt azonban elnézték egy olyan férfúnak, akinek a kereszténység ősellenségeivel, a törökökkel való szüntelen hadakozásban nem jutott ideje arra, hogy tájékozódjék, mit enged meg, illetve mit tilt a divat egy gavallér számára.

Juranic báró tehát átadta magát a jókedvnek ezen az estén, nagy odaadással és kitaróan ivott és táncolt, persze ez utóbbiban nem igazán bizonyult mesternek. Ha gigue-et játszott a zenekar, ha courante-ot, ha sarabandét, ő a különbségtől nem za-

vartatva magát, ugyanúgy ugrándozott, sokkal nagyobb igyekezetről, mint ügyességről téve tanúságot. Egy szó, mint száz: e bátor tiszt olyan eleganciával táncolt, mint egy idomított medve. Amikor elhallgatott a zene, mindenkivel, aki csak az útjába akadt, koccintott a frissen keresztelt gyermek egészségére, buzgón bókolt a hölgyeknek, mindőjüket biztosítva arról, hogy olyanoktól hallotta magasztalni a szépségüket, akik értenek a dologhoz. Megkülönböztetett figyelemben részesítette mindazonáltal von Berka úr három leánya közül a legfiatalabbat, aki ezen az estén jelent meg először nagyobb társaságban. Ennek a nagyon szép, de kissé félszegen szemérmes ifjú hölgynek sokat mesélt a fegyvertényeiről, a sikeres támadásokról, rajtaütésekről, hogy hányszor és mely módokon tört borsot a törökök orra alá, egyszer sem mulasztván el megjegyezni, hogy e tettek hírére nagy hűhóval terjesztették, noha korántsem olyan világraszóló dolgok. Azt is tudatta a kisasszonnyal, hogy patriájában, ahol egy véka gabona ára hét fehér pfennig, egy hordó söré fél gulden, gazdag embernek mondhatja magát, és az asszonynak, aki vele együtt fogja majd birtokának javait élvezni, fejedelmien jó sora lesz, dúskálván a gyapjában, pehelytollban, mézben, vajban, búzában, szarvasmarhában és sörben, azaz mindabban, ami az élvezetes élethez hozzátartozik.

Csak csinos alakja legyen a leendő mátkának, tette hozzá, sokatmondó pillantást vetve a kisasszonyra, neki az tudniillik sokkal fontosabb még nemesi származásnál és a makulátlan erénynél is.

Volt azonban a vendégek között egy ifjú gróf, bizonyos Collalto is, aki úgy vélte, bizonyos előjogok illetik meg a legfiatalabb Berka kisasszonnyal kapcsolatban, s ez a fiatalember a horvát nemesúrnak sem a személyével, sem a fellépésével nem tudott kibékülni. És amikor Juranic ismét egy sarabandét ugrabugrált és szökdécselt végig a maga módján a kisasszonnyal, a gróf magát meghajtva odalépett hozzá, és tiszteletteljes hangon megkérte, legyen kegyes elárulni, melyik híres balettmesternél fejlesztette ilyen tökélyre a tánc magas művészetét.

Juranic báró olyan ember volt, aki jó képet tud vágni még az ő kárára elsütött tréfákhoz is. Nevetve azt mondta tehát, hogy maga is tudja, mily kevésbé jártas a tánc művészetében, amiért is a legőszintebben kéri mindenki bocsánatát, ám ennek ellenére nagy örömet leli a táncban, és módfelett reméli, hogy nem rontja el vele túlságosan a demoiselle és a többiek mulatságát.

– Túlzott szerénységében igazságtalan önmagával szemben uraságod – tiltakozott Collalto. – Hisz olyan játszi könnyedséggel mutatja be a legnehezebb táncleépéseket, ahogyan más egy tányér meleg kenyérlevest kanalaz ki. A nagyszabású vízirövidben és pásztorbaletten, amelyet nemsokára bemutatnak őfelségének a várban, az úr ezzel a tehetségével bizvást eljátszhatná valamelyik faunt vagy egyenesen magát Szilénoszt.

– Katonaember vagyok – mondta könnyedén a báró –, s ilyenként a haditáncban minden egyéb táncnál jobban otthon vagyok, és életemben sokkal többször szólaltattam meg ágyúkat, mint fuvolákat és hegedűket. Így hát a patás-szarvas szatír Szilénosz szerepére másvalaki után kell néznie az úrnak. Ami pedig a kenyérlevest illeti, csak vigyázzon az úr, nehogy ki is kelljen kanalaznia, amit beleaprított magának.

Ezzel meghajolt, a karját nyújtotta hölgyének, s ismét beálltak a táncolók sorába.

Az ifjú Collalto utánuk pillantott, s egyre dagadt benne az indulat, látván, hogy ez a bugris báró egy pillanatra sem akar tágítani a szép Berka kisasszony mellől. S mivel látnia kellett, hogy fullánkos szavaival nem sikerül kihoznia a sodrából riválisát, úgy döntött, másképp próbálkozik. Odalépett a táncoló párhoz, és sikerült olyan ügyesen gáncosat vetnie a bárónak, hogy az megbotolván teljes hosszában elterült, s ha nem is a demoiselle-t, de a hozzá legközelebb táncoló urat magával rántotta estében.

Kavarodás támadt a táncolók soraiban, a muzsikuskok félbeszakították játékukat, nevetés, döbönt kiáltások és kérdések hallatszottak, ám egykettőre elült a zűrzavar, mert a báró már ismét egyenesen állt, s fölsegítette az urat, akit magával rántott. Az először barátságatlanul nézett rá, ám konstatálván, hogy nem esett kár a ruházatában, a csipkéiben és szalagjaiban, hamar visszanyerte higgadságát, s kifogástalan udvariasságába, amellyel a báróhoz fordult, csak egy csipetnyi gúny vegyült:

– Látom, az úr érti a módját, hogy vigyen változatosságot a táncmulatságba.

Juranic megemelte a kalapját és buzgón exkuzálta magát. Azután a Berka kisasszonyt kereste volna, a demoiselle azonban nem volt már mellette; megzavarodva és megszegyenülten a gavallérját ért kínos intermezzótól, már a felbolydulás alatt elhagyta a termet. Közben a muzsikuskok ismét rázendítettek, rendeződtek a párok, és folytatódott a tánc, Juranic báró pedig a táncolók között utat törve magának odalépett Collaltohoz.

– Ha lesz szíves megmondani az úr – szólította meg az ifjú gróft – , hogy szándékosan és ex malitia tette-e, amit az imént tett.

Az ifjú Collalto gögösen elnézett mellette, és nem válaszolt.

– Azt szeretném tudni – ismételte a báró –, hogy amit az előbb művelt velem az úr, ex malitia tette-e, hogy a demoiselle kinevessen.

– Nem szokásom olyan kérdésre válaszolni – mondta most Collalto gróf –, amelyet inszolens modorban tesznek fel.

– Az úr elégtétellel tartozik nekem az elkövetett affront nyomán, ahogyan az egy nemesembert megillet – jelentette ki a báró.

– Némelyek nemesembernek nevezik magukat, miközben otthon facipőben ballagnak az ökreik után – mondta vállat vonva Collalto gróf.

A bárónak arcizma sem rándult, homlokán azonban felizzott egy eddig alig észrevehető kardnyom-sebhely, vörösen, akár egy égésfolt.

– Minthogy az úr megtagadja tőlem az elégtételt – mondta változatlanul nyugodt hangon –, és továbbra is inzultál, nem tekinthetem immár nemesembernek az urat. Így hát bottal fogom észhez téríteni, mint bármelyik közönséges parasztcselédet.

Collalto gróf fölemelte a kezét, hogy arcul üsse a bárót, az azonban máris vasmarokkal tartotta a mozduló kezét.

Collalto csak most volt hajlandó más hangnemben beszélni a báróval.

– Sem a hely, sem az idő nem alkalmas arra, hogy elintézzük ezt az ügyet – mondta. – De egy óra múlva megtalál a Kinsky-kertben a nagy rondella

előtt. A főkapu zárva van, de az oldalkapun szabad a bejárás. Ott rendelkezésére fogok állni az úrnak.

– Ez már beszéd! Férfias és erős, mint a spanyol bor – mondta elégedetten a báró, és eleresztette Collalto gróf kezét.

Megállapodtak, hogy karddal, de segédek nélkül vívják meg a párbajt, Azután elváltak, és a báró kicsivel később, el sem köszönve Berka kisasszonytól, elhagyta a házat.

Az ifjú Collalto gróf közben az egyik kisebb helyiségben a kártyaasztalnál ráakadt a házigazdára, Zdenko von Lobkowitzra. Leült mellé, és egy darabig figyelte a játékot. Majd azt kérdezte:

– Ismer itt olyan valakit kegyelmes uram, aki Juranic bárónak nevezi magát?

– Nézd csak, ez egy olyan játék, amelyben a zöld hetes mindent visz – magyarázta Lobkowitz úr –, ma játszom ilyet először. A Juranicot? Igen, ismerem.

– Közülünk való? Nemesember? – tudakozódott Collalto. – Elég parasztos modora van.

– A Juranic? Lehet, hogy parasztos a modora, de igazi nemesi vér folyik az ereiben – biztosította Zdenko Lobkowitz, aki betéve tudta valamennyi nemesi családfát, és akinél a származást illetően senki nem tudott megbízhatóbb adatokkal szolgálni.

Collalto ismét a játékot nézte egy ideig.

– Nevetséges – mondta Zdenko Lobkowitz. – Ha ebben a játékban ott van valakinél a zöld hetes meg a tök alsó, játszhat, ahogyan akar, muszáj nyernie. De különben... még a Meisl-zsidó sem tud annyit kölcsönözni, amennyit itt veszteni lehet, ha egy kicsit elkalandozik a figyelmed. No, mi van a Lorenz Juraniccsal? Túlságosan a pohár fenekére nézett?

– Nem, de nekem mégis afférom támadt vele – számolt be Collalto. – Még ma este lerendezzük.

Zdenko Lobkowitz maga mellé tette a lapjait.

– A Juraniccsal? – kiáltotta fojtott hangon. – Akkor menj tüstént, és ajánld magad az isteni gondviselés oltalmába! A Juranic gyilkos kardforgató.

– De én is elég jól bánok a karddal – vetette közbe Collalto.

– Eh mit! a karddal!! A füledet fogja megmarkolni, a Juranic – jósolta az öreg nemes. – Hidd el, nem jó tengelyt akasztani vele; én ismerem. Verekedj meg az ördöggel, de ne Lorenz Juranic báróval. Menj, és rendezd el békésen a dolgot; nem fog csorba esni a becsületeden, ha exkuzárod magad – vagy tegyem meg én a nevedben?

– Tudatni fogom, kegyelmes uram, ha elrendeződött a dolog – zárta le a beszélgetést Collalto.

A nagy rondellatér egyike volt azon helyeknek, ahol a prágai nemesség karddal intézte el vitás

ügyeit. Kavicsos út körülkerítette füves térség volt, és a pázsit közepén, két szilfa között szökőkút állt, amelynek csobogását messziről hallani lehetett. Egy sziklán kőből faragott, mohával benőtt tengeri isten hevert, s a medence szélén guggoló, homokkőből faragott, időkoptatta najádok, tritónok és sellők a nádra, a sziklazátonyra vagy meredek ívben az égre lövellték egymást keresztező vízsugaraikat.

Itt, a füves téren találkozott Collalto gróf a báróval, aki magával hozta két horvát szolgáját, akik fáklyákat tartottak, mert a hold az utolsó negyedében állt. A két horvát – vakmerő bajszerű fickók, tarkójukon vastag csomóba kötött hajtincsekkel – hajlott tartásban állt a szökőkút kőalakjai előtt, és keresztet vetve imákat mormolt.

– Az embereimnek – mondta a báró – nagy mirákulum ez a szökőkút; soha nem láttak még ilyet. Számukra az a Neptunusz ott Laurentius, a védőszentem, a najádokat meg a tritónokat pedig angyaloknak tartják, akiket azért küldtek le ide az égből, hogy hűsítsék szegényt a vízsugaraikkal, hiszen rostélyon perzselődik. Bizony, igen jámbor emberek s a szentek nagy tisztelői ezek az én horvátjaim, és semmi kétség, hogy térden csúszkálnák végig a város valamennyi templomát, ha nem volnának itt italmérések is.

Kijelölte a két szolga helyét, úgy, hogy fáklyáik megvilágították a pázsitot és a kavicsos utat. A párbajozók felálltak szemben egymással, és karddal köszöntötték egymást. Azután Collalto földobott egy kavicsot; mindketten mozdulatlanul füleltek, s a földnek ütődő kavics hangjára elkezdődött a párbaj.

Nem tartott sokáig. Collalto gróf, aki pedig kilyukasztott már életében a kardja hegyével néhány zekét, olyan ellenféllel állt szemben, aki egyszerre négygyel is képes lett volna megvívni: hármukat, ahogy mondani szokás, föltűzte volna a kalapjára, a negyediktől pedig megkérdezte volna, vannak-e vajon még többen. Juranic valóban az volt, aminek Lobkowitz nevezte: gyilkos kardforgató. Először el sem mozdult a helyéről; hagyta, hadd próbálkozzon Collalto új meg új kitörésekkel. Utána azonban kardcsapásokkal és -döfésekkel végigűzte a kavicsúton és át a fűvön a szökőkútig, s közben azt tudakolta tőle, nem találja-e hűvösnek az éjszakát, és mikor látta utoljára az unokafivérét, Franz Collaltót. Kétszer körülkergette a medence körül, majd vissza ugyanazon az úton, s azután itt is volt a vége. Collalto gróf olyan helyzetben találta magát, amelyben sem ellenállásra, sem hátrálásra nem volt módja: kényszeredetten hátrahajló felsőteste a medence fölött, a báró pengéje a mellkasának szegve.

– Ezzel tehát megvolnánk – állapította meg a báró –, és oly könnyedén és nyugodt lelkiismerettel keresztüldöfhetném uraságodat, ahogy egy pohár bort hajtok föl. Ezzel e sivár világ minden kínjától és nyűgétől örökre mentesülne az úr.

Collalto hallgatott. A tritónok vízsugaraiból hideg cseppek szitáltak az arcára. S az volt a különös, hogy csak most, e szavak nyomán szakadt rá az egész bensőjét átjáró félelem; olyan erős rettegés, amelyet a duellum alatt egyszor sem érzett.

– Mi a véleménye az úrnak – kérdezte a báró – a szent irgalmasságról? Sokat meséltek az úrnak arról, milyen kedves az irgalmasság a Mindenható számára, és milyen nagy érdemeket szerez, aki gyakorolja.

– Ha meghagyja az életemet az úr – mondta a félelemtől reszketve Collalto –, örök időkre igaz barátot nyer bennem.

A báró rövid-élelet füttyentett.

– Nem volt célom elnyerni az úr barátságát – jelentette ki. – S nem is tudnám, mit kezdjek vele.

Ebben a pillanatban halk zeneszó ütötte meg Collalto fülét. Fuvolaszó, egy hegedű és egy dob hangja. Egy sarabande ünnepélyesen mozgalmas melódiája volt, amely a bokrok mögül hallatszott, és mintha közeledett volna.

– Lehet, hogy a táncban ügyesebb az úr, mint a kardforgatásban – folytatta a báró. – A vívásban eljátszotta az életét; afölött most én rendelkezem; hátha a tánccal visszanyeri tőlem.

– Tánccal? – kérdezte Collalto, s most hirtelen olyan érzése támadt, mintha minden, a báró hangja, a szökőkút csobogása, a mellének szegezett kardhegy és a zeneszó, amely most egészen közélről hangzott, csupán valami nyomasztó álom lenne.

– Úgy bizony, tánccal. Ha uraságodnak kedves az élete, táncolni fog – mondta a báró, és homlokán ismét fölizzott a kardnyom hege. – Az úr elérte, hogy a demoiselle kinevessen. Az úr táncolni fog.

Hátralépett egy fél lépést, és Collalto kiegyenesedhetett. Most látta, hogy nemcsak a két fáklyás szolga áll a báró mögött, hanem öt másik horvát szolga is, valamennyien a báró libériájában. Hárman közülük zenészek voltak, a másik két, meglehetősen fenyegető tekintetű horvát tercerolt² tartott a kezében.

– Az úr táncolni fog, míg ki nem világosodik a reggel – csendült föl a báró hangja. – Az úr Prága összes utcáján végig fog táncolni. És nem fog belefáradni, ajánlom neki, mert ha abbahagyja, golyó röpi a testébe. Ha ellenvetése van az úrnak, csak szóljon. Nos? Várakoztat az úr?

A két kísérő fölemelte a tercerolját, a muzsikusok rázendítettek, Collalto gróf pedig, halálfélelemtől hajtva, sarabandét kezdett táncolni.

Különös menet volt, amely így végigvonult az éjszakai Prága utcáin és terein. Az élen haladtak a fáklyavivők, őket fuvolával, hegedűvel és dobbal a zenészek követték, mögöttük Collalto gróf táncolt, aki után, pillanatra sem tévesztve őt szem elől, a két marcona tercerolos lépdelt, s a csoportot, noha ő ment leghátul, Juranic báró vezette, kardjával mutatván a fáklyavivőknek, merre menjenek.

Szűk, zegzugos utcákon haladtak végig, hegyre föl, hegyről le, nemesi paloták, az évek súlyától megdőlt csúcsos tetejű házak mellett, templomok, kőfalak, csapszékek és kőkutak előtt. Az emberek, akikkel találkoztak, nem találták meglepőnek a kompániát; úgy gondolták, a muzsikusok nyomában táncoló gavallér egy kissé eltúlozta a szomjoltást, amitől jókedve kerekedett, s most valamelyik jó barátja zenészekkel és lakájokkal együtt kíséri a lakásába; senki nem sejtette, hogy itt, a szemük előtt, az életéért táncol valaki kétségbeesetten. S ekkor – Collalto olyan elcsigázott és kimerült volt, hogy úgy érezte, nem bírja tovább, és ezer darabra szakad a szíve, mégsem volt kegyelem, egyre csak tovább kellett táncolnia – úgy esett, hogy épp egy kis térre értek, amelynek közepén az Istenanya szobra állt. Mihelyt a horvátok megpillantották a kőszobrot, térdre vetették magukat, hányták magukra a keresztet és buzgón imádkoztak, Collalto pedig ezalatt végignyúlt a földön, és kifújta magát.

Juranic báró teli torokból nevetett.

– Gyarló lelkemre, ezzel nem számoltam – mondta, miközben maga is keresztet vetett. – Pedig tudhattam volna, hogy így lesz. Bizony, jámbor emberek ezek az én horvátjaim, tudják, mivel tartoznak Krisztusnak és az édesanyjának, és az a hórihorgas ott, a tercerollal, az mindőjük közül a legjámborabb. Inkább a kezét csapatja le, mint hogy vasárnap lovat lopni menjen.

A horvátok közben befejezték az ájtatosságot, már csak az az egy térdelt közülük, aki hallani sem akart a vasárnapi lólopásról; őrá így rivallt a báró:

– Állj, föl, a kakas csípjen meg! A szent Szűz mást is akar látni, mint a te gyönyörűséges ábrázatot!

Sok száz feszület és kőszent volt – és van ma is – Prága városában; szenvedőn, áldón vagy rontást üzön állnak a helyükön: falfülkében és -zugokban, templomkapuk, ispotályok, szegényházak előtt és a Moldva kőhídján. És ahányszor egy ilyen kőalakhoz értek a horvátok, térdre borultak és imádkoztak vagy litániákat énekeltek, Collaltónak pedig jutott egy kurta pihenő. A báró eleinte derűs elnézéssel tért napirendre efölött, elvégre tudta, hogy a szent dolgokban nem lehet tréfálni a horvátokkal.

Ám aztán egyre inkább bosszantotta, hogy emberei jámbor egyszerűségükben ilyen szolgálatot tesznek az ellenségének, s azon kezdte törni a fejét, miként akadályozhatná ezt meg. S ahogy ezen töprengett, hirtelen eszébe jutott a megoldás, és e gondolatot olyan végtelenül mulatságosnak találta, hogy fel kellett nevetnie. Igen, ez lesz az utolsó csíny, amelyet ezen az éjszakán Collalto rovására elkövet: a grófnak a Zsidóváros utcáin kell sarabandét táncolnia; ott nincsenek feszületek, se szentek szobrai.

Akkoriban nem kerítette még kőfal a prágai Zsidóvárost; azt csak később, a svéd megszállás idején építették. Így hát történetünk idején anélkül lehetett átjutni az óvárosból a Zsidóvárosba, hogy bármilyen bezárt kapun zörgetni kellett volna. A báró tehát akadálytalanul vezethette kis csapatát a Valentin utcáskán át a zsidónegyedbe, ahol aztán szűk és tekervényes utcákon, a temető fala mellett a Moldva-partra jutott a menet, majd vissza, a zsidófürdő, a városháza, a sütőház és a bezárt mézár-székek előtt, átvágva az elhagyatott bolhapiacon, és a zenészek csak játszottak, Collalto pedig táncolt, és nem akadt az útkukba egyetlen szentkép sem, amelynek egy kis pihenő áldását köszönhetné volna. Amerre elvonult a menet, itt-ott ablakok nyíltak, és álmos vagy ijedt arcok néztek ki rajtuk, és egyik-másik kutya ugatni kezdett, gyanúsra találván a zeneszóval elhaladó társaságot. És amikor a fáklyavivők s mögöttük a zenészek a Zigeunergasséból befordultak a Széles utcába, ahol a magasságos Loew rabbi háza is állt, Collaltónak végképp elfogyott az ereje. Zihálva támolgott, a mellkasára szorította a kezét, és erőtlen hangon segítségért kiáltott.

És a magasságos rabbi, aki odafönt a szobájában a szent és varázserejű könyvek fölé hajolt, hallotta ezt a hangot, és tudta, hogy mélységes kétségbeesésből fakad.

Odalépett az ablakhoz, kihajolt és megkérdezte, ki az, aki kiáltott, és hogyan lehetne segíteni rajta.

– Egy Jézus-képmást! – zihálta utolsó lélegzétvételével Collalto, miközben tovább táncolt és tántorgott. – Isten szent nevére, egy Jézus-képmást, különben végem.

És a magasságos Loew rabbi gyorsan végigtekintett a fáklyavivőkön, a muzikusokon, a tercerolos lakájokon és az elégtétel nevetésével a nyomukban lépdelő bárón, és ebből az egyetlen rövid pillantásból megértette, miért könyörög ez táncoló fiatalember Jézus-képmásért, és hogy itt az életveszélyből kell egy embert megmenteni.

Szemközt, az utca túloldalán elpusztított egy házat a tűz; már csak egyetlen, kortól és koromtól megfeketedett fal állt a helyén – erre mutatott most

a kezével a magasságos rabbi. Varázsereje jóvoltából erre a falra ígézett holdfényből és penészből, koromból és esőpárából, mohából és malterből egy képet.

Egy „Ecce homo” volt a kép; de nem a Megváltó, nem Isten fia, az ács fia sem, aki a galileai hegyek közül a Szent Városba ment, hogy tanítsa a népet, s tanításaiért elszenvedje a halált; nem, ez másimilyen „Ecce homo” volt. Ám olyan magasztosság sugárzott a vonásaiból, olyan megrázó szenvedésről árulkodott az arca, hogy a kőszívű báróba vilámcsapásként hasított az önmegismerés, és ő hullt elsőként térdre. És ez előtt az „Ecce homo” előtt vádat emelt saját maga ellen, amiért ezen az éjszakán hiányzott belőle a könyörület és az istenfélelem.

Itt a házitanítóm, stud. med. Jakob Meisl, aki számtalan másikkal együtt ezt a történetet is elmesélte nekem a hajdani Prágáról, rövid szünetet tartott.

– Ehhez nem sokat lehet hozzáfűzni – fejezte be azután a történetét –, és amit még mondani lehetne, nemigen fontos. A szóbeszéd szerint Collalto gróf életében soha többet nem táncolt, Juranic báró pedig letette a szolgálatot, és többet nem tudni róluk. A magasságos Loew rabbi „Ecce homo”-ja? Nem Krisztus volt; a zsidóság, az évszázadokon át üldözött és kigúnyolt zsidóság volt, amelynek szenvedései láthatóvá lettek azon a képen. Nem, ne menj a Zsidóvárosba; hiába keresnéd ott ezt a szenvedést. Az évek, a zord szelek, a viharok elmosták-eltörölték; nem maradt nyoma. De járjad az utcákat, amerre csak tetszik, és ha találkozol egy batyuját házról házra cipelő öreg zsidó házalóval, aki után „Zsidó! zsidó!”-t kiabálnak és köveket hajigálnak az utcakölykök, és az öreg megáll, és olyan tekintettel néz rád, amely nem a sajátja, hanem az ősei és az ősei őseinek tekintete, akik, akárcsak ő, elszenvedték a töviskoronát, a megvetést, a korbácsütéseket és az üldöztetést – ha ezt a pillantást látod, akkor talán láttál valami csekély ízelítőt a magasságos Loew rabbi „Ecce homo”-jából.

Tatár Sándor fordítása

JEGYZETEK

* A szerző *Éjjel a kőhid alatt* című (*Nachts unter der steinernen Brücke*; 1953! [© Paul Zsolnay Verlag: Wien, 1975, 2000]) regényének fejezete. A regény magyarul az *Ősz* folyamán jelenik meg a Gondolat Kiadónál.

¹ Zsebben hordható kisebb kaliberű pisztoly a XVI. századból.

Kántor Zsolt *Az Úr verse*

A Lét magja a Vagy-Vagy.
Veled együtt vagyunk nagy.
A dicső sekina, folyó ágy.
A szellem Isten, mint valóság.

A Tóra és a kegyelem.
Hit, ahonnan kiment a félelem.
A pikkuah nefes.
Megdöbbentő. Az Úr szeret.

Nem ideges. Mert ráér. Örök.
Várja, odaadjam, ami köt.

Fent van a törvény az égben.
A Holdban, a csillagokban és az éjben.
Navigál a sötétségben.
Vajon lehajol-e értem?

Jeruzsálemi anziksz *A világ és a reggel*

Vörössesszőke a lombozat,
az utcák bodzaillatúak.
És ettől az embernek ujjongania
és ugrándozni kellene.
Mintha megtestesülne a Teremtő minden érdeme.
És jó volna, ha nem kellene világfájdalmat éreznie.
S csak úgy lógna a levegőben a szabadság, érdek nélkül lengene.
S nem kötekedne a szíve.
Nem kérdezné a kételkedő száj, hogy: ugyan, mi ez?
És helyreállna a jelleme. Ahogy olvasná a verseket.
Valami ilyesmi kellene. Legyen hát a sebesség a kerub,
a vonakodás a szeráf. Álljon melletted a bőség
a megmaradás. Amíg rám,
szabad vegyértéked párjára vársz.

Elme és szív: a hús-karosszéria alatt.
Olykor a szoftver a héjjal összetapad.
Mintha emlékezne a program, ki csinálta.
Az anyagnak éjjel kibuggyan a bája.
Valami nagy cél lebeghetett az alkotó előtt.
Annyira akarta, alig kapott levegőt.
Most leginkább átírná önmagát.
Kicszerélné az összes gént. De szúr a gát.
Egy hiba letört. S összekapcsolta a múltat,
meg a Mát. A sok alternatíva között
elbújít a legtisztább irány. Ahogy letölti a lét.
Egyre fájóbb a hiány. Bár a morál engedi tovább.
Pont a rítus napján sztrájkol a vágy?

Jeruzsálem! Segít az ég.

Haklik Norbert

Zsófi néni, született Oroszlán

Részlet a Mona Lisa elrablása című készülő regényből

Zsófi néni leült velem szembe a konyhaasztal másik oldalán, belekortyolt a teájába, és mesélni kezdett.

– Ha nincs Trianon, és ha apám nem akkora magyar, mint amekkora volt, akkor Kolozsvárott születtem volna. Persze ha apám nem akkora magyar, akkor is erdélyi volnék, csak hogy akkor Máramarosszigeten láttam volna meg a napvilágot. A dédapánk oda érkezett Galíciából, 1850-ben. Ikerfiai, Sámuel, és az én nagyapám, Izidor, már Szigeten születtek. Úgy mesélték a régiek, kisgyermekként annyira hasonlított egymásra a két fiú, hogy olykor még dédanyám is összetévesztette őket. Talán ez hagyhatott annyira súlyos gyermekkori traumákat Izidor nagyapám lelkében, hogy felnőttként aztán mindent megtett azért: amennyire csak lehet, különbözzék Samu testvérétől. Kezdte azzal, hogy míg Samu bátyja a szigeti rabbik tanításait hallgatta nagy odaadással, addig ő lenyíratta a pajeszát, Oroszlánra magyarosította a Lőwöt, és bár holtáig megülte a sabbatot, imára hamarosan már Kolozsvárra, a Nagy utcai zsinagógába járt szombatoként – a hét többi napját pedig azzal töltötte, hogy a lehető legtöbb tudást sajátítsa el a kincses város tudományegyetemének gyógyszerészhallgatójaként. „Ha bárki is kétségbe merné vonni a magyarságotokat, csak feleljetek azzal: az Oroszlánok olyan annyira magyarok, hogy még Pest-Budán, a Lánchídon is szobrokat állítottak nekik” – a családi legendárium szerint ezzel a jó tanáccsal bocsátotta az önálló életbe mindkét gyermekét: 1893-ban született Trézi nénemet, aki azután Eperjesre ment férjhez, annak a mérnöknek a fiához, aki a sóórlők villamosítását vezényelte le a város környékén, azután apámat, Hubát, aki – nagyapám örömét talán méginkább fokozva – a honfoglalás millenniumának évében jött a világra, és aki végül megörökölte tőle a kolozsvári Főtéren, a Máttyás-szobor szomszédságában álló patikát.

Nagyapám, és persze később apám is, ha a zsidóságát tette szóvá valaki, rendre azzal felelt: „zsidó vagyok, igen, de jobb szeretek inkább mőzeshítű magyarként gondolni magamra”. 1914 nyarán ő is lelkesen harsogta, hogy „Megállj, megállj, kutya

Szerbia”, és rendre azon örvendezett, hogy Magyarország két évvel korábban negyvenkettőről ötvenre emelte a hadkötelezettséget. „Ha apám nem Szigetre, hanem Bécsbe megy annak idején, akkor most kimaradnék a mulatságból” – mondogatta. Persze egy évre rá már Ausztriában is ötvenre emelték a korhatárt – de akkorra Izidor nagyapám már túlélte a Szerbia elleni offenzívát, ahonnet törzsörmeisterként tért vissza, büszkeségét pedig csak növelte, hogy miközben a patika irányításáról ideiglenesen Sára nagyanyám gondoskodott, apám kiváló eredménnyel haladt előre egyetemi tanulmányában, azt sejtetve, hogy a jó patikustól elvárható összes tudással felvértezve veheti át majd az intézmény vezetését, amikor eljön az idő.

Az idő pedig 1918 júniusában, a caporettoi áttörést követő összeomlással jött el – Oroszlán Izidor, akkor már a Császári és Királyi Hadsereg főhadnagya ugyanis szintén ott veszett a Piave völgyében. Maradványainak hollétéről nem tud a család – vagy valamelyik katonasír, vagy az áradó folyó lett a nyughelyévé. Így lett Izidor nagyapám az első, de nem az utolsó olyan férfi a családban, akihez nincs hová kimenni a temetőbe.

Néhány elejtett megjegyzésből, rokonlátogatások során fél füllel elcsípett suttogásból tudom: apám úgy sejtette, altsítotté avanzsált szülejének köszönhetette, hogy nem rukkoltatták be a seregbe – amikor meg nagyapám odaveszett az olasz fronton, hamarosan már nem maradt K.u.K. haderő, ahová besorozhatták volna. Mindenesetre emlékeim szerint mindig ott bujkált apámban valami megrendültséggel vegyes szégyenféleség, amikor nagyapám hősi haláláról beszélt – mintha lelkiismeretfurdalás gyötörte volna valamely örökre meghálálatlanul hagyott jótétemény okán.

1919 augusztusára világozóssá vált: a románok ezúttal nem azért jöttek Budapestig, hogy hazafelé menet túl messzire jussanak majd, apám pedig mind gyakrabban mondogatta: őbelőle nem válhat Románia alattvalója, mert azzal szembeköpné és a sárba tiporna mindent, amiért az apja küzdött és meghalt. „Zsidónak születni kell, de magyarnak

lenni választás kérdése, és apám ezt választotta” – állítólag ezzel zárta le a vitákat mindig, amikor frissen nősült házasemberként arról vitatkozott édesanyámmal, a bánffyhungyadi patikus kolléga, Diamantstein Ármin legkisebb, Róza nevű lányával, hogy menjenek vagy maradjanak. Apám eltökélt volt, így a trianoni béke aláírásának napja már Budapesten találta őket – marhavagon-lakóként a ferencvárosi rendezőpályaudvaron.

Szüleim a szerencsésebbek közé tartoztak, és ebben sógorának, Diamantstein Györgynek is fontos szerepe volt, aki ígéretéhez híven továbbvitte, végül – amikor az új rend eléggé megállapodott ahhoz, hogy méltó árat lehessen kapni érte – eladta a kolozsvári patikát, hogy apáméknak legyen miből elkezdni új életüket a maradék Magyarország fővárosában. Így a kolozsváriért kapott pénzből hamarosan Budapesten lett patika – igaz, itt már nem a város legközepén, hanem jóval kijebb, Kőbányán, a Maglódi úton, a Fővárosi Serfőzde szomszédságában. A főzde kéménye köré emelt bástyatornyot, valamint a két épülete között feszülő fedett viaduktot Corvin Mátyás mozaik képmása díszítette – emlékszem, ha apámon néha erőt vett a bú, egy idő után rendre sóhajtott egy nagyot, és csak annyit mondott: „de legalább itt is Mátyás király vigyázza a patikánkat”.

Azután, amikor már eléggé beindult az üzlet ahhoz, hogy segítő személyzetet is fizetni tudjon, ismét elballagott a rendezőpályaudvarra, megkereste Szántai Pétert, a kolozsvári fiatalembert, aki gyógyszerészgyakornokból lett szintén ferencvárosi vagonlakóvá, és felfogadta patikussegédnek.

Diamantstein Gyuri pedig kétheti rendszerességgel küldte a leveleit Bánffyhungyadról. Eleinte gyakran szívélyes meghívással zárva sorait, azonban az invitációk hamarosan megritkultak, végül pedig teljesen elmaradtak, miután nagybátyám megértette: apám valóban komolyan gondolja, hogy csak akkor látogat újra Erdélybe, amikor az majd – így mondta mindig – visszatér a Magyar Szent Korona testébe.

Szántai Péter úgy mesélte nekem később, hogy amikor 1921-ben megszerezte a gyógyszerési oklevelet, az azt megünneplendő borozgatás során elejtett egy megjegyzést arról: mennyire szerencsés apám, hogy néhány évvel korábban született, mint ő, ugyanis ha már nem kész patikusként érkezett volna Erdélyből, akkor ki tudja, belefért volna-e a zsidókeretbe. Apám ezt hallván állítólag igencsak kikelt magából, és azzal felelt: a Nagy Háború során is meghozták a mőzeshitű magyarok azt az áldozatot, amit megkövetelt a haza, ezért a békeidők áldozataiból is ki kell venniük a részüket.

Ennél több kommentárt nem volt hajlandó hozzáfűzni a történetekhez. Egyébként sem igen politizált, hacsak nem tekinthető politizálásnak, hogy a nagyapám elhunytáról szóló, szépen berámázott halotti értesítő mellé a régi Magyarország-térképet is odaakasztotta a falra. S még ha a patika vezetése mellett maradtak is volna benne a közéletre fordítható energiák, hamarosan újabb feladatok kötötték le ezeket: 1930. június 4-én ugyanis, éppen tíz esztendővel a trianoni döntés után, világra jöttem én, anyám pedig ugyanakkor eltávozott a másvilágba. Apám ezt biztosan letagadta volna – és talán fájdalom gyötörte elméje nem is őrizte meg az emlékei között –, de Szántai elbeszélése szerint a ravatalozónál annyit mondott csupán: kiállította a sors a számlát azért, hogy éppen egy ilyen gyászos napon merészelt úgy örvendeni születendő gyermekének.

Mire Zsófi néni idáig jutott elbeszélésében, kiűrittem a teáscsészémet. Ismét telitöltötte a kánából, aztán folytatta:

– Félre ne értsen, gyermekem. Sohasem éreztem, hogy apám engem okolt volna anyám korai haláláért. Épp ellenkezőleg: mintha az anyámnak fenn tartott szeretetadaggal is engem halmozott volna el. Boldog gyerekkorom volt, szép emlékeim vannak, még azokból az időkből is, amikor az elemi iskolában, lassan, de biztosan megváltozott valami: a tanórák közötti szünetekben mintha nem a természetes szimpátiák, hanem új, attól független, de általánosabb érvényű normának tekintett szabályok kezdtek volna határozni arról, kinek kivel ildomos játszania. Manapság talán logikusnak tűnik a kérdés: hány évesen tudtam meg, hogy zsidó vagyok. Nos, akkoriban nem volt titkolózás a családokban a származást illetően – csak abban tért el familiárról familiára a felfogás, hogy zsidónak lenni mit jelent. Apám számára ugyanazt jelentette, mint nagyapámnak: azt, hogy ő mőzeshitű magyar.

És mintha önmeghatározásában a magyar egyre hangsúlyosabbá vált volna. A ma távlatából visszagondolva azt hiszem, komoly szellemi erőfeszítésbe telhetett apámnak, hogy ne vegyen tudomást arról, ami körülöttünk történt. Persze a körülmények úgy hozták, hogy ideig-óráig halogathatta a szembenézést a valósággal. A második zsidótörvény, lévén, hogy Izidor nagyapámnak köszönhetően hősi halált halt szülő gyermeke volt, nem érintette. Ám azt hiszem, még ha érinti, akkor is mindent megtett volna annak érdekében, hogy demonstrálja: a törvénynek azon megállapítását illetően, amely „a zsidó népesség nagyobb része és az ország lakosságának többi tömegei között fennálló felfogásbeli ellentéttről” beszél, ő a szabályt erősítő kivételhez, a „kisebb részhez” tartozik. A tör-

vény bevezetését követő őszön ő is kipirult arccal ünnepelte a Felvidék visszatérését. Ekkor tudtam meg, hogy odaházasodott Trézi nagynémén révén vannak rokonaink Eperjesen is – emlékeim szerint apám annak előtte sohasem emlegette őket, és a rokonság jelentősége ezúttal is abban merült ki, hogy ürügyet jelentettek apám abbéli reményeinek kifejezésére, hogy ez csak a kezdet, és hamarosan visszaállnak az ezeréves határok. Azt tervezte, amint Erdély ismét a miénk lesz, szerét ejtheti annak a régóta esedékes látogatásnak is szülővidékére – talán titkon úgy tervezte, öregkorára ismét a régi családi patikát fogja igazgatni, Mátyás bronzalakjának szomszédságában.

1940 augusztusának végén, amikor a magyar honvédség bevonult Észak-Erdélybe, apámmal maradt lehetne fogatni. Magam is emlékszem, amikor a családi asztalnál, Péter bácsival pálinkázgatva azt tervezte, hogy még a hideg idő beállta előtt elutazik velem Kolozsvárra, és végre Diamantstein Gyurit is meglátogatja, akivel anyám temetése óta nem találkozott.

Ám hamarosan levél érkezett Bánffyhunyadiól. Diamantstein György feleségének testvéröccse küldte, és arról értesítette apámat, hogy a sógorától addig kétheti rendszerességgel érkező híradások elmaradtának szomorú oka van. Diamantstein György és felesége ugyanis – így a levélíró – „tragikus félreértés áldozatai lettek”. Éppen a Szilágyságban kirándultak, és harapni akartak volna valamit Ördögkúton, miután megszemlélték a forrást, amelyről a falu a nevét kapta, annak okán, hogy bármilyen épületet is húztak fel mellette, azt mind villámcsapás sújtotta és a tűz martalékává lett. Anynyit tudhatni csupán, hogy éppen akkor ért a faluba egy magyar zászlóalj is, és valahogy lövöldözés kerekedett. Állítólag a helybéli román pópa lánya lőtt először a magyar katonákra, a templomtoronyból, ám volt, aki úgy emlékezett, hogy a honvédek tisztje lőtt először, a levegőbe, figyelmeztetés gyanánt, lévén, hogy valaki érkezésükkor elkezdte félreverti az ortodox templomban a harangot, mire az alvó várakozó bakák visszalóttak, bajtársaik pedig a felvégről vizonozták a tüzet.

Hogy pontosan mi történt, nem tudom. Annyi bizonyos, hogy amikor a lövöldözés kitért, Diamantstein Gyuriék társaságának többi tagja az erdő felé futott, míg ő és felesége a román templomba menekültek. Ott végeztek velük a magyar honszabadítók, a román pópával és családjával egyetemben – rajtuk kívül még nyolcvanegynéhány falubeli maradt halva a nap végére.

Apám ezután egy álló hétig ki sem léptett a házból, hanem gyertyákat gyújtott, letakarta mind a

tükröket, és nem szólt még énhozzám sem – csak mormolt maga elé folytott hangon, tétován, mintha valami titkos nyelven keresgélte volna a szavakat.

Azután a levél érkezése utáni nyolcadik nap estéjén magához hívta Szántai Pétert, engem pedig a szobámba parancsolt. Sokáig diskuráltak halkra fogott hangon a nagyszobában, a nehéz, tölgyfa asztal mellett. Hogy miről, azt nem hallottam, csak annyit láttam a kulcslyukon keresztül, hogy egy idő eltelével papiroost kerítették, lassan, megfontoltan teleírták, olykor áthúztak és újraírtak egy-egy sort, aztán a kész változatot átmásolták egy másik lapra, s végül egymásnak adva a tollat, odabiggyesztették a szöveg alá az aláírásukat. Egy héttel később már a „Mátyás Király Patika” helyett a „Szántai Péter Patikája” felirat hívogatta a gyógyulni vágyókat a Maglódi úti intézmény homlokzatán – s bár apám még mindig ott töltötte a hétköznapiakat, már inkább a hátsó helyiségben keverte-kotyvasztgatta a helyben készítenő gyógyszereket, és csak akkor csatlakozott a pult mögött Péter bácsihoz, ha régi, visszatérő kuncsaft hangjára ismert.

Két évvel később látogatónk érkezett. Emlékszem, apám előtte ismét sűrűbben kapott és küldött levelet – akárcsak Diamantstein Gyuriék halála előtt –, s bár nekem egy szóval sem mondta, hogy vendéget várunk, valósággal sugárzott róla az izgatott várakozás. Azután egy szombat délután Szántai Péter bácsi bevillamosozott a belvárosba, és egy korombeli leánygyermekkel tért vissza. A lány nem hozott magával egyebet, csak egy ruhákkal teli, kisebbfajta koffert, és erősen megszeppenve hallgatta, amint apám bemutatta először őt magát, azután az érkezéséhez vezető körülményeket, végül a közeljövőre irányuló terveket, amelyekben nekem is fontos szerep jutott.

Apám elmondta: egykori országunk északi részének azon vidékein, amelyek egyelőre még nem tértek vissza a Szent Korona testébe, cudar dolgok történnek. Nem jó ott magyarnak lenni mostanság, annál már csak mózeshitű magyarnak lenni rosszabb, mondta, és hogy néhol állítólag összeszedték hitsorsosainkat, és vagonokba zsúfolva szállították őket valahová, nem tudhatni, mi végett. Ám – tette hozzá apám, miután jelentőségteljesen megköszönte a torkát, és büszkén kihúzta magát ültében – a miénkhez hasonló, kulturált országokban ilyesmi nem fordulhat elő, egyébként is, rövidesen visszaállnak az ország ezeréves határai, és hamarosan Eperjes is visszatér majd, apám pedig felajánlotta nővérének, Trézi nagynémének, hogy gondoskodik leánya, Rosenberg Juditka biztonságáráig addig, míg végül – így mondta – az ő vidékük is megtér az ezeréves haza kebelére. Csak hát – folytatta apám

– „országunk a jelenlegi helyzetben józan belátással mérlegeli, mekkora további terheket képes még a vállára venni”, így a szlovákiai zsidó menekülteket kénytelenek visszatoloncolni a hatóságok, következésképp nem szabad, hogy híre menjen Judit kuzinom érkezésének. Azonban ő intézett egy helyet a lánynak a Jó Pásztor Nővéreknél, ahol biztonságban lesz majd, ám Juditunk korábban egyetlen napot sem élt Budapesten, és a magyar mondatokba is gyakran szó szlovák szavakat, tehát úgy lesz a legbiztosabb, ha én is vele tartok a kolostorba, legalább lesz valaki, aki átsegíti az első, nehezebb heteken, az apácák majd gondunkat viselik, csak – emelte fel kissé a hangját apám, nyomatékosítandó az intelmet – arra ügyeljünk nagyon, hogy a többi növendéktől lehetőleg ne túl sok mindent tanuljunk el.

Bizony, sokat tanultunk a Szőlő utcai kolostor falai között. Hamarosan már biztos kézzel varrtunk és hímeztünk, miseruhákat, zászlókat, oltárterítőket, és pár hét elteltével már a Miatyánkot is fejből mondtuk, én, a budapesti, és Judit, a szlovákiai magyar zsidó kislány. Amikor valami olyat mondott, amit nem értettem, addig faggattam, amíg rá nem jöttem, melyik az általa használt szó magyar megfelelője, így pár hónap elteltével Judit már éppen úgy beszélte a nyelvünket, mint magam, és én is jókora szókincsre tettem szert szlovák nyelven. Ha valamit úgy akart közölni velem, hogy a többi növendék ne értse, Judit rendre szlovákra váltott, így a Szőlő utcában töltött első év végére már magabiztosan használtam titkos nyelvünket.

Juditól még valami mást is megtanultam. Akarja látni?

És mielőtt még válaszolhattam volna, Zsófi néni pár lépéssel ott termett a gyapjúszőnyeg közepén, a kanapé előtt. Nyújtózott kettőt, hajlított a törzsén hármat, aztán terpeszbe állt, behajlította a térdét, megtámasztotta az öklét maga előtt, kitolta a fenekét, homorította a hátát, aztán mély levegőt vett, és előrukkolt egy olyan tökéletes angol spárgával, hogy menten leesett az állam.

Amilyen gyorsan szerény számtantudásomtól lett, utánaszámoltam: Zsófi néni bő két hónappal korábban lépett a nyolcvanhetedikbe. Erre az állam, ha lehet, még lejjebb esett.

– Néhány éve még az állóspárga is ment. Jutkának mindmáig sikerül, a múltkor az izraeli tévében is gond nélkül prezentálta, a portréfilmben, amelyet annak alkalmából készítettek róla, hogy az International Gymnastics Hall of Fame tagjai közé választották. Tudják, két világbajnokságot nyert Izraelnek az én jó kuzinom.

Azután Zsófi néni ismét a tűzhelyhez ment, és feltett forni egy újabb teáskannányi vizet. Miután

alágyított a kannának, egy fél percig elnézegetett a konyhaablakon át a Špilberk oldalában kigyvózó ösvények felé, aztán visszaült a konyhaasztalhoz, és folytatta:

– Nem volt alkalom rá, hogy apámnak is elbűszkélkedhessek a Jutka kuzinomtól tanultakkal. Apámat 1944 őszén lekísérték a nyilasok a Dunához. Megtörtént akkoriban, több embert tereltek össze a folyóparton, mint amennyivel estig végezni tudtak, és azokat, akikre a sötétség beálltáig nem került sor, visszavitték a gettóba, mondván, holnap is lesz nap. Talán apám is szerencsével járhatott volna, ha nincs az a fene nagy magyar öntudata. Szántai Péter bácsi később úgy mesélte: amikor az egyik keretlegény taszajtott egyet rajta, hogy „Mozogj, zsidó”, apám szelíden, de határozottan helyesbített: „Jobb szeretem, ha úgy mondják: mőzeshitű magyar”. Erre a nyilasok hangosan röhögni kezdtek, mire apám a Lánchíd pillérei felé intett, és rárivallt az egyenruhásokra, mondván: „Tudják meg, hogy mi, Oroszlánok is vagyunk annyira magyarok, mint maguk! Vagy talán semmiért rakatta fel a szobrunkat a hídra Széchenyi?” Erre nekiestek puskatussal, míg nem a nyilasok egyike megálljt parancsolt a többieknek, és azt mondta: ha már ekkora arisztokratával van dolguk, akkor hadd élvezzen elsőbbséget. Apámat a menet élére taszigálta, letérdeltette a rakpart szélére, és belelőtte a Dunába.

– Most arra gondol, vajon Szántai Péter honnan tudta ilyen részletességgel, hogyan veszett oda az apám? – folytatta Zsófi néni pár lélegzetvételnyi szünet után. – Nem kérdeztem soha. Nem volt bennem elég bátorság ahhoz, hogy halljam a válaszát.

Vendéglátóm elhallgatott. Nem hallatszott más, csak a forrásban lévő víz sípolása, azután Zsófi néni levette a tűzhelyről a teáskannát, és újabb filtert tett mindkettőnk bögréjébe, ráöntötte a forró vizet, letette a kannát maga elé a porcelán alátétre, és ismét megszólalt:

– 1945 áprilisának egyik reggelén megjelent Szántai Péter, hogy hazavigyen bennünket. Az otthon a térkép szerint még mindig ugyanazt jelentette, mint amikor majd' három évvel korábban, a kolostor lakójává lettem – csak hát apám már nem volt ott, hogy örvendhessen hazatérésünknek. Na meg aztán három esztendő nagy idő, s bár a patika, és felette a lakásunk megúsza a frontot és a bombázást, mégis idegennek éreztem magam benne. Igazándiból az volt számomra az otthon, ahol Judit van. A kolostorban töltött idő alatt ugyanis úgy egymáshoz nőttünk, hogy a hónapok múlásával fizikai valónkban is egyre erősebben kezdtünk hasonlítani egymásra, olyannyira, hogy a növendékek hamarosan csak úgy emlegettek bennünket: „az ikrek”.

Persze nem mindenben hasonlítottunk. Igaz, hogy szabadidőnket előszeretettel töltöttük gimnasztikai gyakorlatokkal, és gyakran tökéletes szinkronban treníroztuk magunkat, és az is igaz, hogy – növendéktársaink és az apácák rosszallására fittyet hányva – előszeretettel váltottunk szlovák nyelve, ha azt akartuk, a környezetünk ne értsen bennünket, azonban sok tekintetben homlokegyenest eltérőek voltak a szokásaink. Belőlem ugyanis a Szőlő utcában hitbuzgó katolikus lett – legalábbis ha gondok gyötörtek, vagy veszélyben éreztem magam, akkor a Miatyánk elmondása mindig megnyugtató és biztonságérzettel töltött el, és ez máig így van –, Juditnak azonban csak a közös imái szóltak magyarul és az úr Jézushoz, ha magában fohászkodott, akkor mindig héberül társalgott az Úristennel. Évekkel később, amikor a Keleti pályaudvar felé tartottunk, hogy elérjük a kassai gyorsvonatot, elmondta: egyszerűen sohasem lett képes úgy hallgatni a katolikus liturgiát, hogy ne hallja bele Jozef Tiso harsogását, amint reverendában uszít a zsidók ellen az eperjesi nagytemplom előtt.

Apropó Eperjes: Juditot nem kereste senki. Akik Budapestre tértek vissza, azok nem mind egyszerre érkeztek, volt olyan, hogy némelyek csak az év őszén bukkantak fel, akkortájt, amikor elkezdtek középiskolai tanulmányainkat, Kőbányán, a Szent László Reálgimnáziumban. Mire leesett az első hó, Judit már sejteni kezdte, hogy nem lesz, aki Eperjesen hazavárja. A következő év során pedig egyre gyakrabban érkeztek hírek arról, hogy zsidók híján újabban a magyarok és a németek vették át az ügyeletes közellenség szerepét azon a vidéken, ami azonban nem hogy elkeserítette volna Juditot, hanem új reménységet ébresztett benne – úgy okoskodott, az övéi talán azt várják, hogy normalizálódik a helyzet, és azért nem lépnek kapcsolatba vele, mert akkor bizonyára addig erősködne, amíg hazavinnék Eperjesre. 1946 tavaszán pedig már köztudott volt, hogy a magyar és a szlovák kormány meg egyezett arról, hogy annyi magyart fognak majd kitelepíteni az országból, ahány magyarországi szlovák jelzi a hatóságoknál, hogy a jövőben Csehszlovákiában szándékozik élni. Az én jó Judit kuzinom pedig ezekben a hírekben is megtalálta a reményforrást – abban bizakodott, hogy előbb-utóbb a szülei majd megjelennek egy bőrönddel a Maglódi úti patika előtt. Amikor pedig már nem talált újabb eseményt, amelyet derűlátó képzelete jó előjellel formálhatott volna át – nos, akkorra ismét régi-új aggodalmakkal voltunk kénytelenek birkózni.

Bár Szántai Péter igyekezett megkímélni minket az efféle hírektől, iskolába mi is jártunk, azt pedig, hogy a diáktársaink mit beszéltek egymás között,

semmi jó szándékú otthoni cenzúra nem volt képes befolyásolni. Mi is hallottuk a mendemondákat, miszerint a nagy zsinagóga szomszédságában keresztény gyerekek húsával dolgozó „szalámigyár” működne – még a címre is emlékszem, a Dob utca 7.-et emlegették mindig –, és a jóval valószínűbb híreket is arról, hogy zsidókat lincseltek a Lehel piacon. Tudtunk Kunmadarásról, a miskolci pogromról... De ezek a Maglódi úttól viszonylag messze voltak, mi pedig a saját bőrünkön semmit nem éreztünk mindebből – igaz, Judit és én a társaink szemében „a lányok a kolostorból” voltunk, tehát nem tudom megítélni, mi lett volna, ha ehelyett „a lányok a zsinagógából” szerepét osztják ránk.

A lincselésekről és a vérvád-hisztériáról szóló szóbeszéd, mire harmadévesek lettünk, végképp elapadt. Amikor az érettségire kezdtünk készülni, ismét megsaporodtak az aggasztó hírek – azzal a különbséggel, hogy a „rendcsinálók” ezúttal már nem a faji felsőbbrendűség nevében, hanem osztályharcos alapon követelték maguknak azt, ami a másé. Egyre gyakrabban jöttek a diadalmas híradások arról, hogy emennek vagy amannak a cégnek a vezetését átvette a munkásosztály a kizsákmányolótól, és hamarosan megsaporodtak azok az esetek is, amelyek során a vállalatok korábbi vezetőjét perbe fogták és halálra, vagy életfogytiglani fegyházra ítélték. Okot mindig találtak az ilyesmire – elvégre a legprofesszionálisabb vezető irányítása előtt is megtörténhetik, hogy megszalad a toll az éves termelékenység tervezésekor, az meg, hogy egy olajcég próbafúrásai néha nem találnak olajat, talán csak rendjén van, elvégre a Nagyalföld nem Kuvait, nemdebár? Akkor azonban mindez szabotázsnek számított, a cég ment az államhoz, a tulajdonos meg a dutyiba. Először a nagyokat államosították – a Weiss Manfrédet pár év múlva át is neveztek Rákosi Mátyás Vas- és Fémművekké –, aztán jöttek a száz alkalmazottal dolgozó cégek, aztán azok, amelyek tíz embert foglalkoztattak... És miközben Rosenberg Jutka és én még mindig a sikeres érettségi miatti eufória magasságaiban lebegtünk, jönni kezdtek a hírek „a Rajk-banda leleplezéséről”, és arról, hogy a volt miniszter imperialista titkosszolgálatok ügynöke volt, Tito, a láncos kutya szolgálatába szegődött, burzsoá restaurációt szervezett egy paksi csőszkunyhóban, sőt, még Rákosi elvtársat is meg óhajtotta gyilkolni.

Azután egy estén a Maglódi úti patika előtt is megállt egy nagy, fekete autó. Mi fentről, a lakrészről hallgattuk, amint a látogatók közölték Szántai Péterrel: a munkásosztály egészsége elsőrendű érdeke a proletárdiktatúrának, és ennek érdekében előbb-utóbb elengedhetlenné válik a patikák ál-

lami tulajdonba vétele, meg egyébként is, nincs tudomásuk olyan tényekről, amelyekkel érdemben lehetne cáfolni azt az esetleges vádat, hogy ő kényszer alatt íratta a saját nevére a tulajdonossal, a zsidó származású Oroszlán Hubával a gyógyszer-tárat, amely körülmény rávilágít, hogy neki, Szántai Péternek érdeke fűződhetett ahhoz, hogy nevezett intézménytulajdonosnak nyoma vesszen a fasiszta terror zűrzavarában. Végül közölték: egy héttel később visszatérnek majd, hogy „beszélgessenek még a patikáról”.

Szántai Péter két napra rá asztalhoz ültetett bennünket, és felvetette: miután mindketten betöltöttük a tizennyolcadikat, már kíséző nélkül is utazhatunk, és talán most jött el az ideje annak, hogy Judit kuzinom hazalátogasson Eperjesre, azonban jobb szívvel engedné el az útra, ha én is elkísérném. Úgyhogy ő már be is fizetett az IBUSZ-nál egy kelet-szlovákiai társasutazásra, nekem csak annyi a teendőm, hogy másnap a Mázsa téri fotográfusnál elkészíttessen az útlevelhez szükséges igazolványképet; az útiokmány, amellyel Judit érkezett pár éve, még érvényes kell legyen, csak nem lesz vele gond. Az utazás résztvevőinek Kassán biztosítanak majd szállást, onnan Eperjes már igazán közel van, ha az egyik napon a szervezett program helyett inkább azt választjuk, hogy elvonatozunk Judit kuzinom szülővárosába, akkor talán sikerült kiderítenünk valamit arról, mi történt a szüleivel.

És talán csodák is vannak még, tette hozzá Szántai Péter.

Bizony, csodáért kezdtem fohászolni magamban, amikor Hidasnémetinél kuzinom volt az egyetlen, aki a célszág útlevelét nyújtotta át ellenőrzésre. A határőr hosszasan belebámult az útlevelbe, aztán Judit arcába, és megkérdezte, milyen célból utazik Csehszlovákiába. *Co, nerozumiem*, felelt Juditom, nem is tudom, hogy azért, mert a stressztől hirtelen nem értette az egyenruhást, vagy csak eképpen akarta elkerülni a további kérdéseket. Mindenesetre a határőr bámulta még pár pillanatig, aztán belenyomta a pecsétet az útlevelbe, és visszaadta Juditnak, azzal, hogy „menjen csak, úgysisz oda való”.

Ám mindabból, amitől Judit pár évvel ezelőtt még „oda való”-nak érezte magát, Eperjesen szinte semmi nem maradt. A város, főleg a szanaszét bom-bázott, hídjait veszített Budapesthez képest, nagyobb pusztítás nélkül megúsza, ám azután, hogy leszálltunk a vonatról, és elindultunk a központ felé, Judit unokatestvérem arcára egyre erősebben ült ki a kétségbeesés. Nem is igazán a kétségbeesés, hanem valami borzalmas felismerésféle inkább. Azután a Szent Miklós-dóm és a Rákóczi-ház között

félúton Judit térdre rogyott, és elkezdett fennhangon, két kezét az égnek emelve, ordítva zokogni.

Letérdeltem mellé, és magamhoz szorítottam. Hosszú percekig öleltem, míg a járókelők a maguk dolgára ügyelve kerülgettek minket. Pár perc múlva sikerült megnyugtatom annyira, hogy már csak némán rázta a sírás a karomban, végül hamarosan elég erő gyűlt össze benne ahhoz is, hogy megszólaljon.

Nincs itt senki, érted? Zsófi, nincs már itt senki.

A zsinagógába be sem léptünk. Már az ajtóból látszott: nemcsak hogy zsidó módra tisztelni az Istent nem jár már oda senki, de valakik elvittek az imaházból mindent, amit elvinni érdemesnek tartottak – még a padsorokból is alig maradt valami.

És ekkor valaki megkopogtatta kuzinom vállát. Amikor Judit sarkon fordult, magyar-szlovák keveréknyelven kezdett örvendezni a hatvan körülinek tűnő férfinak, aki két oldalról arcon csókolta, majd – miután kezét nyújtott, és Fedák Lubor néven bemutatkozott – engem is jól megropogtatott egy erős öleléssel, azután megkért, hogy kövessük otthonába, ott majd nyugodtan beszélhetünk.

Fedák bácsi azzal kezdte, ami egyikünket sem ért váratlan hírként: hogy Rosenbergék közül senki sem jött vissza. És azzal folytatta, hogy a házhoz sem volna bölcs dolog visszamenni, mert ott most egy másik család lakik, komlósi szlovákok, mert-hogy a Magyarországról érkezett családoknak utalták ki azoknak az eperjesieknek az otthonát, akik – emlékszem, rövid hezitálás után így mondta Fedák bácsi – „már nincsenek itt”.

Fedák bácsi azt is elmondta: Rosenbergéket és a többi eperjesi zsidót néhány nappal azután hurcolták el, hogy szülei Juditot vonatra ültették a Budapestig szóló retúrjeggyel. Trézi néném és férje meghagyták Fedák bácsinál édesapám elérhetőségét, és megkérték, ha nekik majd nem áll a módjában, akkor ő érdeklődjék időnként Judit hógyléte iránt. Mint kiderült, anélkül, hogy tudtunk volna róla, apám, majd később Szántai Péter, valamint Fedák Lubor heti rendszerességgel váltottak levelet, legalábbis akkor, amikor még és már működött a postaszolgáltatás. Lubor bácsi elmondta: két hete levél érkezett Szántaitól, amelyben Péter bácsi közölte vele: Magyarországon „nehéz a nyár, és a forróság egyre elviselhetlenebb lesz”, ezért „ideje a lányokat kellemesebb vidékekre küldeni, új, árnyas oázisok felé”, tudja, hogy „az Eperjes–Pozsony útvonal ígéretes ebből a perspektívából”, ő majd „tudatja az illetékesekkel az útítervet, hogy ne törjék meg a kezdeti lendület”. Szántai levelében azt is hozzátette: „a honvágy halálos lehet”, azonban „Zsófiát közvetlen a háta mögött kíséri mindkét lány szeren-

cséje”, végezetül biztosított minket arról, hogy nagyon szeret minket, és megkért, bocsássunk meg neki.

Először nemigen értettük, mit akar mindez jelenteni. Aztán Lubor bácsi elmondta: azért nem enyhül Magyarországon a forróság, mert korábban zsidók voltunk, most meg burzsujok, az „új, árnyas oázisok” pedig Izráel frissen alapított államát jelenti. Amennyiben pedig a helyzet nyilvánvaló kilátástalansága ellenére is vissza akarnánk térni Budapestre, Péter bácsi arra az esetre is megtette a szükséges óvintézkedéseket, és „tudatta az illetékesekkel az útitervet”. Kérdésünkre, hogy ez vajon mit jelenthet, Fedák Lubor azt felelte: ha ő van Szántai Péter helyében, akkor a túra indulása utáni napon, amikor már biztos, hogy a határ túloldalán vagyunk, bejelenti a rendőrségen: azzal a szándékkal utaztunk Csehszlovákiába, hogy onnét nyugatra disszidáljunk.

És ha nem tévedek, azt is közölte a hatóságokkal, hogy magukkal vittek valamit, ami nem az önké, tette hozzá Lubor bácsi, aztán megkérdezte, máskor is hátizsákkal indított-e minket útnak Péter bácsi, ha utaztunk valahová.

Nem, hanem kofferrel, feleltük.

Fedák Lubor erre megkérdezte, melyik az én hátizsákom. Amikor rámutattam, lerakta maga elé az asztalra, bicskát vett elő, felvagdosta a szövetszabot egymáshoz rögzítő varrást, aztán egyetlen határozott mozdulattal feltépte a zsák oldalát a hát felőli oldalon.

A két szövetréteg közül zöld bankók sokasága potyogott ki.

Amerikai dollár, szólalt meg Lubor bácsi, miután felemelte az egyik bankjegyet.

Íme, a szerencse, amely közvetlen a háta mögött kísért az úton, kedves Zsófia, folytatta Lubor bácsi. És ne feledjék: a népgazdaság valutatartalékának átjátszása imperialista kézre nem elhanyagolható vétség, hanem államellenes bűncselekmény. A honvágó halálos lehet, feleltem.

Az attól függ, hogy melyik hazába vágyunk, vágta rá Lubor bácsi, aztán elmondta: a csehszlovák hatóságok jóvoltából egyelőre lehetséges és teljesen legális a kivándorlás Izráelbe, és kiváltképp a magyar okmányokkal rendelkező, így bizonyítottan a déli határ túloldaláról érkezett menekülteknek könnyű bekerülniük valamelyik transzportba. Ha ezt az utat választjuk, akkor a pozsonyi Zsidó Hitközség alkalmazottjának kíséretében, belügműnistrériumi jóváhagyással utazhatunk majd Dévényújfaluba, hogy azután a vármódság átkísérjen minket Marcheggbe, az osztrák oldalra, ahonnan a következő állomás már az új zsidó állam lesz.

Az Eperjesre érkezésünket követő harmadik reggelen már Pozsonyban, a Zoch utca 3. szám alatti jesiva épületében ébredtünk, Judit kuzinom és én. A Péter bácsitól kapott titkos útravalónak köszönhetően úgy éreztük, nincs anyagi kockázata annak, ha a pénz egy csekély hányadát koronára váltjuk, hogy belekóstolhassunk kissé a pozsonyi életbe. Nekem erre mintha nagyobb szükségem lett volna, mint Juditnak. Bár őbenne régi, kedves gyermekkori emlékeket ébresztett, amikor az újonnan érkezettek egy idő után rendre rákezdtek a *Báruch Atá Adonájra*, számomra ez idegen világ volt. Soha nem éreztem magam zsidónak, amíg mások nem tettek róla, hogy annak érezzem magam. Ráadásul Pozsony, persze a Duna impozáns jelenlététől eltekintve, túlságosan is emlékeztetett arra, ahogyan Kolozsvárt festette le apám az elbeszéléseiben. Úgyhogy amikor lehetett, kiruccantunk Judittal egy-egy sétára. A Váraljába, amely akkor még nem esett áldozatául a Duna-híd építésének, csak egyszer látogattunk el, ugyanis letaglózó volt látni a zsidók nélküli zsidónegyed, de örömmel kószáltuk végig az Óvárost a Dunától a Mihály-kapuig, és előszeretettel ültünk le egy feketére valamelyik kávéház teraszára. Ilyenkor Juditom nagy lelkesedéssel ecsetelte, hogyan jelent meg képzeletében a majdani, új élet Izráelben, a fiatal, erős, zsidó államban, ahol végre nem a többség ellen való cselekedet lesz, ha az állam polgára egyszerre merészel fiatalnak, erősnek és zsidónak lenni. Én meg közben arra gondoltam, mennyire is különbözik az ő lelkesedése az én szorongó várakozásomtól, amelybe napról napra erősebben vegyült bele az ismeretlenről való félelem – miközben Pozsonyban egyre otthonosabban éreztem magam.

Ebbe az otthonosság-érzésbe belesegített egy körkörös fiú is, aki éppen egyik kávézásunk során figyelt fel arra, hogy beszédünket halkabbra fogva magyarra váltunk – azokban az években ott nem volt túl célravezető nyilvános helyen magyarul szólni –, és amikor pironkodva elhallgattunk, hogy azután szlovákul folytassuk, odalépett az asztalunkhoz, kezét nyújtott, és egy olyan mosoly kíséretében, amelytől rögvést biztonságban éreztem magam, bemutatkozott, mondván: ő Pavol Záhorský, de Hegyaljai Palinak is nevezhetjük, ha úgy jobban tetszik, és ha valakinek gondja van azzal, ha Pozsonyban két szép lány magyarul szól egymáshoz, akkor majd ő elboronálja velük a dolgot; tudja, hogy kell, egy Lichtenfeld Imi nevű mőzeshitű magyartól tanulta, a várfalak alatti negyed hevenyészett edzőtermeiben.

Pavol azt is elmondta: nem kell feltétlenül Palesztináig szaladni ahhoz, hogy jó jövője legyen a ma-

gunkfajtának, igaz, hogy Pozsony és a szlovákiai városok már nem ugyanazok, mint a háború előtt voltak, de kissé nyugatabbra ott van Brünn, ami olyan, mintha Bécs lenne Duna nélkül, kisebb kiadásban, valamint a szántornyú Prága, ami meg mintha Párizs kisöccse volna, csakhogy még a söre is jó, ezekhez a vidékekhez amúgy sem köt minket senki és semmi, akinek és aminek az elvesztése fájhatna, a jövő viszont ott van, egy erős ország szellemi életének és művészetének, illetőleg iparának a központjában, egy olyan országában, ahol végre a nép az úr, és ebbe a népbe mindenki beletartozhat, aki hisz abban, hogy egy jobb és szebb világ épül a régi rend helyén.

Jól esett hallgatni, jól esett hozzábújni, jól esett érezni, ahogy átkarolt a sétáink során, és pár nappal a transzportunk tervezett indulása előtt, Judit le-sújtóan rosszalló pillantásaitól kísérve azt is megtudtam, milyen jól esik, ha búcsúzaskor megcsókol ott, a Zoch utcai zsidó iskola kapujában.

Így hát azon a reggelen, amikor a tervek szerint végső búcsút kellett volna vennem Pavol Záhorský-tól a pozsonyi főpályaudvaron, hogy azután Judit és én a jesiva százegynéhány másik lakójának társaságában vonatra szálljunk Ausztria felé, egy hirtelennek tűnő, de napok óta érlelt ötlettől hajtva kicsatoltam újonnan vett bőröndömet, kiborítottam a tartalmát az ágyamra, és így szóltam: Judit, én nem megyek.

Kuzinom ezen nem lepődött meg túlságosan.

Azon viszont már igen, amikor odanyújtottam neki útlevelemet, benne a fényképpel, amely akár az övé is lehetett volna, és azt mondtam: magyar menekültként könnyebb lesz az útja Marcheggig, és talán Palesztináig is, így hát útravalóul megajándékozom azzal, hogy Oroszlán Zsófiává, budapesti születésű mózeshitű magyarrá lehessen. Nekem pedig biztosan jól jönne a közeljövőben, ha Judita Rosenbergová, eperjesi születésű csehszlovák állampolgárnak mondhatom magam, ő pedig úgyis arra készül, hogy maga mögött hagyja mindazt, ami ezzel járt, és a fájdalmát mindannak, amit ezáltal veszített el.

Csak öleltük egymást hosszú percekig, azután kuzinom elindult egy új ország és egy új élet felé, én zokogtam egy kiadósat a párnámba, majd visszapakoltam a cókókjaimat az ágyról a bőröndbe, becsuktam magam mögött a jesiva ajtaját, bebállagtam az Óvárosba, leültem a kávézónk teraszára, rendelttem egy feketét, és vártam, hogy a vasútállomás irányából feltűnjön Pavol Záhorský, az elmaradt búcsúzás örömétől megruganyosodott léptekkel.

A következő őszön kezdtük meg az egyetemi tanulmányainkat Brünnben, Pavol leendő gépész-

mérnökként, és pedig irodalom és nyelvészet szakos hallgatóként. Jövevények voltunk, de nem idegenek. A megszállás idején a Természettudományi Kar professzorgárdájának negyedét végezték ki a nácik Mauthausenben, tehát, hogy úgy mondjam, volt közös kapcsolódási pont az oktatók és a magunkfajta között. Meg aztán szép számmal akadtak tanáraink között olyan magyar zsidók is, akik a *numerus clausus* idején nem fértek be a hazai keretbe, és Brünnben végezték egyetemi tanulmányukat, azután ide tértek vissza a háború végeztével, amikor Magyarországon már nem maradt kihez.

Szerelmesek voltunk, és boldogok. Hamarosan kiderült persze, hogy a szép új világ nem annyira szép, és helye sincs benne mindenkinek. Éppen elsőéves vizsgáink sikeres lezárását ünnepeltük, amikor kivégezték Milada Horákovát. Ekkor még elhittük, hogy valóban valami rettenetes dolgokat tervezgetett konspirátortársaival. Két évvel később, amikor Vladimír Clementis nyakát tették a hurokba, már nem voltunk ennyire hiszékenyek. De nem exponáltuk magunkat, ahogyan akkoriban szokás volt mondani. A pályakezdés izgalmával és sikereivel voltunk elfoglalva, aztán ötvenhárom nyarán, megismerkedésünk ötödik évfordulóján hivatalosan is Záhorskává lettem – persze nem Zsófia, hanem Judita Záhorskává, megtartva keresztnévemet, amely a kuzinom által rám hagyott dokumentumban szerepelt. Ekkor már Prágában éltünk, Pavol tervezőmérnökként dolgozott, én pedig kulturális újságíróként kaptam rendszeres havi fizetést azért, amit a legjobban szerettem csinálni: könyveket olvasni és színházba járni. Egyszóval eleinte volt annyi örömünk az életben, hogy ne ártsuk bele magunkat a politikába. Meg aztán nem is nagyon lett volna miért bízunk abban, hogy bármi is változhat.

Mígnem jött Dubček, és hinni kezdtük, hogy az egész ország számára új, jobb irányba fordulhatnak a dolgok. Csakhogy mind a ketten másképpen hittünk benne. Persze ekkor már nem ez volt az egyetlen nézeteltérés közöttünk. Tizenöt év házasságot tudtunk magunk mögött anélkül, hogy gyermeket fogantam volna, két év választott el attól, hogy betöltsem a negyvenet, és bár konkrétan sohasem mondta ki, tudtam: Pavol napjainak egyre nagyobb része telik azzal, hogy azon gyötri magát, lesz-e valaha apa belőle. Az én egykori erős harcosom a szemem előtt kezdett lassan, de biztosan átváltozni komor, kókadtt öregemberré. 1968 januárjától némi javulást hozott a kedélyében, hogy a legújabb fejlemények alapján látni vélte, amint a csehszlovák gépipar hamarosan a nyugati piacokat is beveszi, új, invenciózus, a KGST igényein messze túlmutató minőségű termékekkel, és ez a hozzá hasonló mér-

nőköket is újszerű szakmai kihívásokkal és sikerekkel kecsegteti majd – azt azonban kevésbé nézte jó szemmel, ahogyan én a szamizdat sajtó munkájába vettem be magam. A hivatalos fórumokon maradtam, aki voltam, Judita Záhorská, a *Mladá fronta* kultúrarovatának a munkatársa, azonban stencileg sokszorosított, titkosnak remélt összejöveteleken terjesztett kiadványokban, Sofie Oroszlánováként jegyezve cikkeimet arról írtam: a változások lendületét kihasználva, de a szocializmus kereteit megtartva vissza kellene térjünk az Első Köztársaság eszményeihez, és itt az ideje, hogy újragondoljuk Csehszlovákia viszonyát ahhoz is, ahogyan az állam a második világháborút követően a német, valamint a magyar nyelvű lakossággal bánt. Ez már a legmerészebb ellenzékiek némelyikének sem tett szert túlságosan – Pavolnak meg még annál is kevésbé. Nem mintha nem értett volna alapvetően egyet a gondolattal, hanem mert gyakorlatias mérnökemberként úgy hitte: nem éppen ez az a probléma, amelyért érdemes volna a karrieremet és a szabadságomat kockára tenni. Aztán az egyik veszekedésünk során azt vágta hozzám, hogy ha kevesebbet használnám a fejemet, akkor talán a méhemen is megfoganna valami.

Nem voltam dühös, csak végtelenül szomorú, amikor háromnapnyi hallgatás után eléálltam, és azt mondtam neki: Pavol, váljunk el.

Nem tudom, képes lett volna-e másvalakinek gyermeket nemzeni. Míg én augusztus 21-én virággal a kezemben próbáltam győzködni a páncélosokon érkező katonákat arról, hogy nem a helyes dolgot cselekszik, ő, mind mindig, most is a gyakorlatiasabb megoldást választotta. Jelesül a Molotovkocktél. Ott vérzett el egy baráti géppisztoly-sorozattól, a prágai macskaköveken. Én pedig elvált asszony helyett özvegygé lettem – még az első válóperes tárgyalásunk sem volt kitűzve.

Fél évre rá értem is eljött a nagy fekete autó. A vád természetesen államellenes bűncselekmény volt. Fasiszta restaurációt készítettem elő a stencilezett cikkjeimmal – amit talán két futballcsapatnyi közönség, ha olvasott –, ráadásul úgy, hogy közben a kétszeres világbajnok izraeli tornász, Sofie Oroszlán-Löw nevével is visszaéltem.

A magánzárkában először őrjöntem és ordítottam, azután pár napig csak bámultam magam elé szótlánul. A negyedik napon azonban odaguggoltam a priccs szélére, bemutattam rajta egy szépen, komótosan előadott bukfcenet, majd elismételtem hátrafelé is, aztán kipróbáltam, megy-e még a spárga, amelyet kuzinomtól tanultam, még Maglódi úti patikuslánycént.

Ment.

A tárgyaláson a nálamnál valamivel idősebb, és roppantmód jóképű ügyvéd, akit hivatalos védőként kirendeltek mellém, enyhítő körülményként hivatkozott állítólagos ideggyengeségemre, amelynek következtében stresszes állapotban bizarr tornamutatványokba kezdek, és nehéz élethelyzetekben tornásznőnek képzelem magam, persze csakis kivételes lelki nyomás alatt, mint amilyen nyomást házasságom megromlása és a Pavollal folytatott veszekedések jelentettek. Ennek megfelelően amennyiben felhagyok az újságírással, veszélyességem a közösségre nézve csekélynek mondható, és integrációt a szocialista társadalomba mi sem segítené jobban, mint ha a bíróság nem tetézné tovább a férjem elvesztése által amúgy is felfokozott lelki terheit, és csupán enyhébb büntetéssel sújtaná szakmai-világnézeti botlásomat.

1969 júliusában szabadultam. Éppen annyi felfüggesztett börtönbüntetést kaptam, amennyi időt előzetesben töltöttem, és rendőri felügyelet alá kerültem. Ám hamarosan rájöttem, hogy nem a börtön volt az igazi büntetés, és nem is az, hogy havonta egyszer be kell mennem a rendőrségre egy fájdalmasan bugyuta elbeszélgetésre.

Az elmémel követtem el a bűnt, és ennek megfelelően az elmémet büntették érte. Az újságtól természetesen kirúgtak. Próbálkoztam kisebb üzemi lapoknál, de gyakran még az első felvételi beszélgetésig sem jutottam el. Azután gimnáziumoknál, végül általános iskoláknál kilincseltem, de hasztalan. Végül, amikor már nyilvánvalóvá vált, hogy a szocialista Csehszlovákia dolgozóinak közösségében raktárosként sem kaphatok helyet, elegem lett, és a havi riport során ráripakodtam az ügyemmel megbízott belügyes tisztre, hogy ugyan mondaná már meg, hogyan lehetne hasznossá tenni magam a társadalom számára, ha minden meghallgatásról páros lábbal rúgnak ki.

A tiszt erre azt felelte, menjek el egy cirkuszba illegetni magam, elvégre az előzetesben, a priccsen is jól tudtam majomkodni.

Amikor a legközelebb vándorcirkusz érkezett a kerületünkbe, daške befizettem az egyik előadásra, azután a műsor után odamentem a porondmesterhez, csináltam előtte egy állospárgát, aztán bemutakoztam, és megkérdeztem, volna-e számomra hely a manézsion. Ezzel persze mindössze annyi volt a szándékom, hogy amennyiben éppen olyan spicli figyel, aki kötelességtudóan még a cirkuszba is elkísért, akkor jól felbosszantsam, meg azt is, aki majd a jelentéseit olvassa.

Legnagyobb meglepetésemre a porondmester így felelt: Záhorská asszony, hogyan is utasíthatnánk vissza egy Sofie Oroszlánovát.

Hamarosan kiderült, honnan volt a porondmester annyira jól értesült hivatalos és nem hivatalos munkásságomat illetően. Először az életben úgy éreztem: megtaláltam a számomra ideális munkahelyet. Miközben igyekeztem a lehető leggyorsabban elsajátítani a veszélytelenebbektől indulva, az igazán bravúrosak felé haladva a légtornászgyakorlatokat, megismerkedtem a társulat tagjaival: Georg Lanzer, a bohóc antifasiszta ellenállóként harcolt a megszállás idején Észak-Csehországban, azután nemzetközi szervezeteknél és a Kommunista Internacionálé testvérpártjainak elküldött petícióiban tiltakozott a nem szláv ajkú őshonos közösségek kitelepítése ellen, ezzel érdemelve ki a két évtizednyi börtönbüntetést; Juraj Suchý, a rozsnyói történész drámaszerzőként tett le néhány rosszul megválasztott szerkesztői asztalra olyan kéziratokat, amelyeket később alkalmasnak ítéltettek a közrend megzavarására, és bravúros műlovarnőnk, a Kassáról elszármazott, rézvörös üstökű Uršul'a állítólag a Milada Horáková által fémjelzett vétkes eszméket próbálta újjáéleszteni írásaiban.

Hamarosan friss újonccal gyarapodott a társulatunk: egyik előadásunk után odajött hozzám egy magas, jóképű férfiú. Hajdani ügyvédemre ismerem rá, aki megmentett a börtönbüntetéstől. Amikor hogyléte felől érdeklődtem, elmondta: az államellenes bűncselekmények elkövetésénél csak egyetlen dolog veszélyesebb, mégpedig az, ha valaki az államellenes bűncselekmények elkövetőit védelmezi, ezért most ő is új foglalkozást keres, és úgy halotta, a cirkuszunkban olyan munkaközösség állt össze, amelynek tagjává válni öröm és megtiszteltetés volna a számára.

Így lett először csak a munkában, majd hamarosan az életben is a társammá Jiří Kovařík. Neki köszönhettem azt is, hogy 1970 nyarán porondmesterünk végleg leparancsolt a légtornász-trapézról, mondván: az akrobatika nem bohóctréfa, ő pedig nem hagyhatja, hogy pár hónap múlva nagy hassal repkedjek a manézs felett. Így hát maradtam a buzogányos mutatványokkal és hulahoppkarikákkal kombinált talajgyakorlatoknál, és december közepén, akkor már hivatalosan is Judita Kovaříkováként, világra hoztam közös gyermekünket, Jaroslavát, aki huszonhét évvel később Markéta anyukájává lett – az én gyönyörű kisunokámé, akivel már találkoztak. Na de látom, üres a csészéje. Kér még egy teát?

Meg sem várva a választ, teletöltötte előttem a csészét. Belekortyoltam, aztán ismét Zsófi nénihez fordultam:

– Az kiderült, hogy mi lett Szántai Péter bácsival?

– Röviddel azután, hogy Judit és én átléptük a határt, lefogták valutaüzérkedésért, amiből végül azt kerekítették ki, hogy izraeli kapcsolatokat kihasználva, kiskorúakat használva csempészekként, nyugatra játszották át a népi demokratikus állam valutatartalékát. Amnesztiával szabadult az 1953-as amnesztia idején. 1956 utánról nincs semmi hírem róla.

– És a kedves férje?

– Kevéssel Csehország és Szlovákia különválása előtt halt meg, szívinfarktusban. Akkor már jó pár éve ugyanitt éltünk. A prágai lakást eladtuk, a kárterítést pedig, amit a restitúció során kapott a nagyszüleitől elkobzott földekért, hozzátoldottuk a vételárhoz. Jó lett volna itt öregedni vele. De nem panaszkodom: megérte Jarča londoni egyetemi ösztöndíját, és azt is, hogy amint lediplomázott, rögtön tanársegédként folytathatta ugyanott. Markétát sajnos már nem láthatta – pedig hogy örült volna neki, amikor a mi drága kisunokánk bejelentette, hogy ő is a Masaryk Egyetemre akar járni, mint a nagymama és a nagypapa, merthogy, bár az apja részéről angol, csehszlováknak is éppen annyira érzi magát, mint britnek. Cseh és irodalmat és nyelvészetet tanul, és a magyar szemináriumot is felvette – én pedig ügyelek rá, hogy a cirkuszi buzogányokkal is megtanuljon bánni, és bármikor prezentálni tudja az állóspárgát. Ki tudja, mikor hozza úgy megint a történelem, hogy jól jöhet az ilyen tudomány.

– Remélem, Judit néni ép és egészséges.

– Él és virul Tel Avivban, sok szép unokával. És persze ő is tudja még a spárgát. Minden héten beszélünk. Megfogadtuk egymásnak, hogy olyan sokáig maradunk egészségesek, ameddig csak lehet. Hát nem volna illetlenség rávésetni a másikunk nevét a sírkövünkre, csak azért, mert nem vigyáztunk eléggé magunkra?

– Drága Zsófi néni, ritka öröm azt látni, hogy valakit alaposan megpróbált az élet, mégis boldog. Hazalátogathatna néha Magyarországra is tanítani ezt! – mondtam, miközben magamra húztam a tornacsukát.

– Ó, fiatalember, nekem könnyű. Tudja, mi Magyarországon az emberek nagy baja? Mindenki hazafiúi kötelességének érzi, hogy válasszon a Trianon-trauma, vagy a holokauszt-trauma között. Nos, engem mindkettő kiválasztott magának, úgyhogy sohasem kellett bajlódnom ilyesmivel.

Azután még az ajtóból utánam kiáltotta:

– És ne feledje: ekkora hőségben a sörtől csak szomjasabb lesz! Meleg teát igyék, vagy ha már muszáj valami erőset, akkor inkább fröccsöt!

Avigdor Hameiri
Részlet a Pokol a földön
(Be gehenom sel mata, 1930)
című riportregényből

14.
„A ZSIDÓK ÁTHÁGJÁK
A TERMÉSZET TÖRVÉNYEIT”

Ez nem Aronov könyvének folytatása vagy utánzata. Ez a mélyen tisztelt orosz tanár, Szemjon Petrovics Galagon úr tiszteletteljes véleménye, aki az igaz tant terjeszti a fiatal nemzedék körében az ékes orosz Holmec kisvárosában.

Az első megdöbbenő dolog, amely itt megüti a füledet, az a Németországhoz való hozzáállás. Ez egy külön fejezetet érdemelne. A dolog ott kezdődik, hogy a foglyokat bensőséges tisztelet övezi, szívet melengető és roppant humánus elbánásban részesülnek. Enni és inni adnak nekik. A német, magyar, osztrák civil életükről beszélgetnek velük. Természetesen a német föld szülöttjének tartják a foglyot, még akkor is, ha éppen, esetünkben, a Kárpátok hegyei között született. A foglyot *nyemecnek*, vagyis németnek nevezik, még ha nem is *germanic*, vagyis születésénél vagy nemzetiségénél fogva nem is igazi német. Nem telik bele úgy fél percbe, és a fogoly már Németország magasztalását látja és hallja, melynek párját még a legnagyobb német sovíniszta sem hallott vagy akár hallatott. Németország jelenti a képzettséget, az értelmet, az erőt, a szépséget, mindent. Németország az egész világ érdemeinek zenitje. Nem szeretik a németeket, ezt folyvást emlegetik. Ezt ezerszer elmondják és ismételtetik. „Az igazságot azonban be kell ismerni. Németország a nemzetek legnagyobbika. Németország végül majd győzedelmeskedik.”

Hihetetlenül megdöbbenek. Ők maguk állítják ezt? Hisznek abban, hogy az ellenséges Németország megnyeri a háborút?

Ezután egy ennél még nagyobb meglepetés következik. Nemcsak, hogy hisznek ebben, hanem azt szeretnék, ha ez így is történe. Így bizony, szívből ezt kívánják.

Először azt hittem, hogy csak a zsidók, akiket roppantul nyomorgatnak, bíznak a németek győzelmében. Mondjuk úgy, hogy nem pont Németország győzelmében, hanem általában a cári Oroszország bukásában. Ettől a bukástól várják a politikai rendszer megváltozását, a forradalmat vagy bármilyen reformot. Időközben megértem, hogy nem feltétlenül a zsidók azok, akik ebben bíznak. Az oroszok úgy általában dicsőítik Németországot, hiszik és kívánják Németország győzelmét, bár tán nem ugyanaz a remény hajtja őket, mint a zsidókat. Pillanatnyilag nem tudnám megmondani, mi volt előbb. Vajon a Németország győzelmébe vetett hit miatt dicsőítik a németeket, vagy fordítva, Németország dicsőítése miatt hisznek abban, hogy az feltétlenül le fogja győzni ezt a semmirekellő Oroszországot.

Akárhogy legyen is, Németország a tökély megtestesülése. Szeretni a franciákat szeretik. Ez itt hagyomány. Bár ez nem csupán orosz hagyomány. Európa minden országában, Németországon kívül természetesen, létezik ez a Franciaország iránt táplált szeretet. Tiszteletet azonban Németország érdemel.

Németországot és népe nagyságát a dicshimnusz és a magasztalás különféle formái övezik. Igazi legendák ezek, melyek a német erőről, a német gazdaságosságban rejlő bölcsességről, a német iparról, és különösen a német titkosszolgálatok háború előtti, és az annak kezdetét kísérő tevékenységéről szólnak.

Ám ebben a dologban, a kémkedés dolgában, a zsidók és az oroszok véleménye eltér egymástól. Az oroszok abban hisznek, hogy a kémkedésben nem elhanyagolható része van az orosz zsidóknak, akik ravaszan segítették, és a mai napig segítik a németeket.

Roppan érdekes jelenség ez. Az oroszok minden külföldről érkező dolgot a mennyekig magasztalnak.

– *Eta zagranicni karandas!* Hát ez aztán a külföldi ceruza! – mondja különös vággyal a hangjában a kezében tartott ceruzáról, meglehetősen nyíltan utalva az orosz termék megfelelője iránt érzett mély megvetésére.

Aki azt hinné, hogy a szóban forgó illető színre és formára valóban azonosítani tudja, hogy a ceruza külföldről származik, és ennél fogva magasztalja, az nagyot téved. Néhány nappal korábban, még Darnicában, vettem egy zsebkést. Kis, fából készült, másfél kopejkás, egyszerű zsebkést. Ezzel vágom a nehezen harapható étkeket. Igazán jó minőségű és értékes zsebkést vásárolni ugyanis nem érdemes. A hadifogoly tábor tisztjei egyszerűen kitépik a kezdeből, és magukévá teszik. Van persze „stratégiai” magyarázata is a dolognak, mégpedig, hogy „a foglyoknak tilos fegyvert viselniük!”. A zsebkés, melynek az értéke meghaladja a tíz kopejkát, mindenképp veszélyes fegyvernek minősül. Ezt még a csortkovi hadifogoly táborban tudtam meg. Emiatt fondorlatos a fogoly, és csak olyan zsebkést vesz, amivel csupán szelni lehet.

Ez az egyszerű zsebkés minden kockázat nélkül tölti be küldetését.

A zsebkés még egy további dologra is alkalmas. Olyan, mint a lakmuszpapír, megmutatja az oroszok, de még a zsidók hozzáállását is a külföldi termékekhez. Mások társaságában üldögélek, és előveszem a zsebkésemet, hogy megpucoljak egy almát. Ekkor hirtelen a tekintetek mind a zsebkésre szegeződnek.

– *Vot, zagranicni nozsik! Avsztricski nozsik!* Nézd, micsoda külföldi zsebkés! Micsoda osztrák zsebkés!

– *Anu! Anu!* Gyerünk! Mutasd! – mondják mindannyian, én pedig némán átnyújtom nekik a zsebkésem. A csoport álmélkodva nézi és csodálja a kést. Mennyi, de mennyi kiváló tulajdonságot fedeznek fel rajta. Szépségét és különös esztétikumát dicsérik.

Végül felfedem előttük a titkot, hogy a kést itt, Oroszországban szereztem...

De mindezt hiába teszem. A zsebkés nem másé, mint az enyém, egy fogolyé. Tehát mindegy, hogy mit mondok. Csak azért mondom, hogy megtévesszem őket. Csupán udvariasságból hízelgek nekik, mondván hogy itt szereztem a kést Oroszországban...

Megpróbálom elmagyarázni nekik, hogy a külföldi áruk magasztalása és az orosz termékek iránti megvetés milyen óriási veszélyt rejt magában Oroszországra nézve, hiszen ez már olyan beteges méreteket ölt, amit mindenképp gyógyítani kell. Egyetértenek velem, persze, persze, milyen igaz, de mit van mit tenni, Oroszország kulturálatlan, durva és ostoba hely...

Egyrészt ez a viselkedésforma jellemző, másrészt ugyanezek, mikor az orosz népről kezdenek beszélni, határtalanul magasztalják és dicsőítik az orosz lelket, a „nagylelkű orosz természetet”.

E folyvást felhangzó „népdal” errefelé, mely feltehetően a bibliai versek párhuzamos szerkesztésének elvén, a gondolati ritmus tükrös ismétlődésén alapszik, így szól:

Durva az orosz és műveltsége kisszerű,
de az orosz természet végtelenül nagylelkű...

A dal a bibliai formaelv szerint fejeződik be:
Halleluja! A halleluja helyett ők azt mondják:
Khamjo!

Az orosz társadalom értelmiségije pedig mindezt a klasszikus líra nyelvére fordítja, amely az egyik régi orosz költő szájából így hangzik:

*Nasa Raszija vilikaja i ubilna
lis parjadka vnye nyet*

Széles az orosz földünk és termékeny,
de rend nincs benne

Ennek a széles és termékeny orosz földnek nem másra, mint Németországra van szüksége! A német rendre! Ó, Németország, hogy törölnének el végre a föld színéről!

– Tudja, hogy mi mindenre képesek a németek? Hogy miből képesek profitot termelni? Nemcsak hogy profitot termelni, de ezáltal győzedelmeskedni is?

– Miből?

– Guanóból!

– Hogy miből!?

- Guanóból! Galambürülékből! Bizony ám! Képzelve el, néhány évvel a háború kitörése előtt az oroszországi németek, vagyis a német ügynökök, akik Oroszországba jöttek, faluról falura jártak, és megvették a guanót a galambtenyésztőktől. Kikaparták az ürüléket a kalitkákból, fogták és magukkal vitték az egészet, mintha csak a legnagyobb kincsre tettek volna szert! Kezdetben ingyen adták oda nekik, még meg is köszönték az alapos takarítást. Később egy zsidó nem akarta ingyen odaadni nekik, hát fizettek neki. Ettől fogva fizettek az ürülékért! Nesze neked németek! Most pedig kiderült, hogy az ürülékünkéből bombákat gyártanak! Érti? Bombákat, amiket ellenünk vetnek be!

Én úgy hiszem, hogy a galambürülékben található magas nitrogéntartalmat hasznosítják.

Ilyen és hasonló beszélgetések mindennaposak az orosz otthonokban, zsidókéban és nem zsidókéban egyaránt. A mondás, amelyet folyton ismételnék, így hangzik:

- *A nyimec? A nyimec* az még a majmot is kieszelte!

A fenti mondás, hogy „a német még a majmot is kieszelte” meglepő újdonságként hatott rám. Nagy bánatomra nem is értettem teljesen, hogy mit is állít tulajdonképp. Senki sem vette a fáradságot, hogy megmagyarázza a mondás értelmét. Végül a néptanító Szemjon Petrovics Galagon volt csupán hajlandó felvilágosítani e „folklorisztikus szólás-mondás” - ahogy ő fogalmazott - jelentését illetően. A mondás eredetének története pedig így hangzik: Volt egyszer egy torz elméjű, de tanult, német filozófus, akit Djarvinnak hívtak. (Rögtön megértettem, hogy Darwinról van szó, de esetünkben tartasuk meg a Djarvin név használatát.) Ez a tudós úgy találta, hogy az ember a majom unokája! A Jóisten őrizzen meg minket, micsoda kitaláció!

A néptanító Galagon művelt ember, jártas a világ dolgaiban, különösen a politikatudomány és a diplomácia területén. Valódi öröm egy órácskát ücsörögni vele és a bölcselkedéseit hallgatni. Olyan ötvenöt év körüli, mégis mindenki velük tegeződik.

- Ugye, tudod - mondja, miközben a számolatlan csésze teák egyikét tölti ki nekem -, ugye tudod, *absztrejec*, miért tört ki a háború? A világégés? Elmondom, hogy miért. A világ túlnépesedéstől szenved, vagyis, leginkább Oroszország szenved ettől. Viszont túl sokat szenved, ugye, tudod. A gazdagoknak és a zsidóknak ez nem kellemes, tudjuk jól. Nem túl jó ez így, tudod ám! De honnan ez a túlnépesedés? Miért van - ekkor mintha a fülembé sügna -, miért van atyuskának oly sok gyereke? És a zsidóknak miért van oly sok gyerekük? Tudod, hogy miért?

Megkérdezem, hogy ki ez az „atyuska”? Margulisz megfejt nekem. Ez nem más, mint a nagytiszteletű cár őméltósága. A tanító így folytatja:

- Hogy miért? Talán, hogy egy falat kenyérért koplaljanak? Hogy lopjanak? Bár még akkor is lopnának, ha kicsit kevesebben lennének, ugyebár. Mert hát lopni kell, mivelhogy, ugyebár, az egyiknek sok van, s a másiknak semmije sincs. Hogyan is lenne ez lehetséges lopás nélkül? Nem így van? Ugye értjük egymást? Emiatt, ugyebár, emiatt úgy döntöttek az urak, vagyis a gazdagok, vagyis atyuska és a zsidók, vagyis mindazok, akiknek mindene megvan és félnek a lopástól, úgy döntöttek, hogy háborúba kezdenek, kisebb népiártást tartanak a nép körében, ugyebár. Egy túlságos mérszárulás azonban nem lenne túl hasznos, ugyebár, mivelhogy, ugyebár, hány embert kellene lemészárolni pontosan, hányat? Egymilliót, két milliót, na, tán hármat, mondjuk négyet vagy ötöt, ha kicsit túlzásba esünk, tán hatot is, ugyebár. Na, tán úgy gondold, hogy ez számításba jön nálunk? Sokan vagyunk, ugyebár, mint a réti egér, ugyebár, úgy szaporodunk, mint a nyulak. Mivelhogy, ugyebár, egyszerű nép vagyunk mi, kulturálatlan és műveletlen, mivelhogy a zsidók elbutítanak bennünket, ugyebár. Egy dolgot azonban jól tudunk, gyereket csinálni, ugyebár, szaporodni, mint a férgek. Ezt nem tagadhatod. Érted, ugye, néhány millió, ugyebár, néhány milliónak pusztulnia kell, egy pár millióval kevesebb tolvaj, ugyebár!

- Hogy is van ez, Szemjon Petrovics? - csodálkozom. - A hadseregük a tolvajok sereglete? Maguknál csak a tolvajokat sorozzák be katonának?

- Hogy csak a tolvajokat-e, kérded? Egyértelműen, ugyebár, mivelhogy ki nem számít tolvajnak, ugyebár? Na ki? Mindannyian tolvajok vagyunk! Mindannyian, ugyebár. Az egyik lop, de mégsem kapják el. A másik lop és elkapják. A harmadik nem lop, mégis elkapják, a negyedik pedig, ugyebár, egész életében arra készül, hogy lopjon, mégsem tudja eldönteni, hogy megtegye-e, ugyebár, egyszerűen nem tudja eldönteni. Csak erről van szó! Csak a zsidók nem lopnak. Mivelhogy, ugyebár, méltóságukon aluli, hogy lopjanak, ugyebár. A kiválasztott nép méltóságán aluli, ugyebár, ők, ugyebár, ahelyett, hogy lopnának, pénzzel megszerzik, amire szükségük van, de pénzt persze, ugyebár, azt soha nem adnának ki. Atyuska sem lop, ugyebár, hiszen minden az övé, ugyebár, minden, minek akkor lopni? Emiatt ment háborúba, a zsidók pedig segítenek neki ebben, ugyebár, segítenek neki, hogy végül megosztozzanak, ugyebár, megosztozzanak a zsákmányon maguk között, ugyebár. Az orosz med-

vét pedig jól ki lehet zsákmányolni, ugyebár. Jó zsákmány az, ugyebár! Ennyiről van szó!

Már értem is a háború okát. Jól van. Bár az atyuska és a zsidók közötti együttműködés nem teljesen világos számomra.

– És mi a helyzet a németekkel, Szemjon Petrovics?

– A németeket illetően, ugyebár? A németeket illetően? Hiszen te magad is *nyemec* vagy, bár ha nem haragszol meg rám, hogy igazat szólok, elmondom én neked az igazságot, ugye, értjük egymást?

– Az Isten szerelmére Szemjon Petrovics! Hogy bosszanthatna föl az igazság? Hisz nem vagyok zsidó!

– Pontosan! Így is van ez, kedves uram! Te oszt-rák vagy, nem pedig zsidó, mert hát a zsidók nem szeretik, ha az igazságot a képükbe vágják, ugyebár. Nyíltan megmondod nekik, ti csalók vagytok! Ők erre meg felhúzzák magukat, ugyebár. Az ember egyszerűen fogalmaz. „Megfeszítettétek a megváltót!” Erre ők azt mondják rád, „milyen ostoba vagy!”. Azt mondod nekik, ugyebár, így szólsz hozzájuk, „lemészároljátok gyermekeinket”, erre csak úgy felelnek, hogy „te részeges barom!”. Nem lehet velük szót érteni, ugyebár, soha, de soha! Ez egy olyan, ugyebár, olyan fura népség. Ugyebár, meg aztán még ravaszak is! Ravaszabbak a gazdagoknál, de még atyuskánál is, ugyebár. Mivelhogy, ugyebár, ő meg kissé ostoba!

– És mi van a németekkel?

– A németek pedig, ugyebár, a németek ugyan-csak túlságosan sokan vannak, bár az ő helyzetük még messze van a miénkétől. Számosak ők is, ugyebár, emiatt, ugyebár, szűkös nekik Németország, szűkös biza, ha érted, mire gondolok. Így pedig az egész világon uralkodni akarnak, ugyebár, pont mint a zsidók, ugyebár. Emiatt állapodtak meg egymással, ugyebár, titkos megállapodást kötöttek, ugye. Ha akarod tudni, még atyuska is részese e megállapodásnak. Atyuska, és az összes arisztokrata! Így bizony! Mindannyian együtt!

– Hogy lehet ez?

– Hogy ez hogyan lehetséges? Nagyon egyszerű. Atyuska az ördögbe, a mézsárszékre küld bennünket, a zsidók milliókat nyeréskednek a katonáknak utalt lábbelin, a katonákat pedig mezítláb hagyják a fagyban, hogy maguktól, a német ágyúk segítségével nélkül nyúljanak ki, ezen pedig roppant sok löszert spórolnak a németeknek, ugye. A németek pedig egyre csak területeket szállnak meg, és győznek, de biztosítják atyuskát, hogy megvédik őt a forradalomtól. Érted, ugye (ezt a legtitkosabb kinyilatkoztatásként mondja)! Mivelhogy, ugyebár, a forradalomnak jönnie kell, muszáj jönnie,

ugye. Jön a forradalom, atyuska pedig szart sem kap! Érted? Szart sem kap, nemhogy védelmet a forradalomtól, mivelhogy, ugyebár, a forradalom tüzét ők szították, maguk a németek, hogy majd eztán jöjjön atyuskának a feketeleves! Erről van szó, ugye érted! A zsidókat pedig, ugyebár, felszabadítják, így nem fognak többet lopni, ugye, hiszen nem kényszerülnek többet arra, hogy lopjanak, hiszen ez, ugyebár, méltóságukon aluli, ők pedig, ugyebár, a kiválasztott nép! Emiatt felszabadítják őket, és Vilgelm császár, a német Vilgelm császár (hogy miért mond mindig Vilgelmét Wilhelm helyett, rejtély számomra) lesz a pápa, ugyebár, áthelyezi székhelyét Berlinből Rómába, és Európa minden szárazföldjén és vizén ő fog uralkodni, ugyebár, magát pedig „Európa császára” címen fogja hivatalni, a zsidóknak adja majd az ő Jeruzsálemüket, a Szent Sírt, a Szent Sírt pedig átszállítják Rómába! Mert mit is kezdenének a zsidók a Szent Sírral? A Szent Sír nélkül is jó pénzt tudnak keresni, ugyebár.

– Hogy is van ez Szemjon Petrovics? A zsidók nyeréskednek a Szent Síron?

– A zsidók, ugyebár, mindenén pénzt keresnek, mindenhol megtalálják a számításukat! Akkor, régen a Messiást adták el harmincmillióért ugyebár...

– Úgy hiszem, tévedsz, kedves Szemjon Pet...

– Én biza nem tévedek, kedves uram. Ott harminc ezüstpénz áll, de ezt az egyik pápa írta bele a Szentírásba, aki korábban zsidó volt, ugyebár, áttért a keresztény hitre és pápa lett belőle, hogy beleírja a Szentírásba a „harminc ezüstpénzt” a „milliók” helyére, ugyebár, aztán meg, miután megfeszítették, eladták a ruháit a szatócsoknak, ahogy az ott meg is van írva, ugyebár. Te egy jóhiszemű *absztrajc* vagy, ugyebár, bocsánatodat kérem, de, ugyebár, ez bizony a helyzet. Ez minden!

– Miért adná oda nekik mindezt a cár Vilgelm?

– Hogy miért? Először is, a lábbelik miatt, ugyebár. Ahogy már mondtam, a lábbelik miatt, amiért a katonáinkat mezítláb küldik a frontra, hogy ott muníció nélkül pusztuljanak, ugyebár. Másrészt, még egy dologban segítenek a németeknek. Kémkednek számukra itt, minálunk, ugyebár?

– Hogyan? A zsidók kémkednek a németeknek?

– Úgy bizony, kedves uram! Ugye, érted? Úgy kémkednek a zsidók, hogy az az egész világon pártját ritkítja. Mindent jelentenek Vilgelm császárnak, ami itt történik, ugyebár. Mindent! Nemcsak, hogy minden hadmozdulatot, de minden tettet és szót is, ugyebár. Kifecseged az igazságot, legyen bár körülötted csend és nyugalom, holnapra már tudni fognak róla a németek, ugyebár.

– De hogyan képesek ezt véghezvinni?

- Hogy hogyan? Te egy nagyon naiv *absztrajc* vagy. Ennek számtalan módja van, kedves uram. Az egyik fellép a színházban, elmond egy anekdotát, a közönség nevet, ugyebár, a közönségünk ropant ostoba, ugyebár, azt' nevet. Ott ül egy német is, ő viszont jól megérti az anekdotát, rögtön fogja és jelenti. Vagy, példának okáért, ugyebár, ott van a megtömött libák esete is!

- Hogy milyen libáké?

- Hogy milyen libáké? A zsidók libát tömnek, de nem ám kukoricával, ahogy szokás, hanem arannyal, a-rany-nyal, kedvesem, aztán, ugyebár, elküldik nekik a libákat oda, Németországba, odaröptetik azokat, ugyebár, látod a libákat szállni az égen, és azt hiszed, hogy vadlibák, gágognak a levegőben, mintha mi sem történné, eközben kicsempézik az aranyunkat a németeknek!

- Ez aztán elképesztő!

- Bizony, hogy elképesztő! Ez csak magától értetődik, hogy mennyire elképesztő. Vagy, tudod, ott van például az akrobata...

- Milyen akrobata?

- Hogy milyen akrobata! Az az akrobata, tudod, az úszóakrobata, aki sok-sok aranyat nyelt le, aztán belevetette magát a Volgába, a víz alatt a tengerig

úszott, leúszott a tengeren, egészen Németországig, ahol kimászott a vízből, és átadta az egész aranyat a németeknek, hallod ám!

Kolosszális! Hogy ezek a zsidók mire nem képesek!

- Azonban, bocsáss meg Szemjon Petrovics, engedj meg nekem még egy kérdést. Hogyan lehetséges ez? Hogyan képes valaki ilyen hosszakat leúszni, nemhogy csak leúszni, de a tengerfenéken ilyen hosszú utat megtenni? Ez nem mond ellent a természet törvényeinek!?

- Láttál valaha olyan zsidót, aki nem hágta át a természet törvényeit!?

Egy zsidó társaságában mesélem el a fenti történetet. Megdöbbenésemnek adok hangot, hogy ez az ember néptanító lehet.

- És ő még nem is a legrosszabbak közül való.

- Hogyhogy ő még nem is a legrosszabbak közül való? Bár szívesen hallanám, hogy hogyan beszél a zsidókkal. Az arcukba vágja mindezt?

- Persze, ugyenezt mondja a szemünkbe is.

- Ezzel a zsidógyűlölettel!?

- Az oroszok következetesen képviselik a nézeteiket - mondja nekem -, ami a szívén, az a száján is, nem úgy mint a lengyelek vagy a németek, példának okáért. Nyíltan beszélnek, ez legnagyobb erényük is. Őszinte természetük nem hagyja, hogy eltagadjanak valamit vagy hazudjanak valamiben.

Úgy érzem, hiába próbálnék vitába szállni. Ez a hit „az oroszok nagylelkűségében”, vallásos hit erefelé. Hiába próbálnám bizonyogatni, hogy van különbség aközött, hogy valaki rejtegetni próbálja primitív gyűlöletét és aközött, aki nyíltan vállalja azt, természetesen nem a gyűlöletét nyíltan vállaló javára, hiszen a lényegi különbség a kettő között a szégyenérzet. Az, aki rejtegetni próbálja gyűlöletét, már eljutott a szégyenérzet egy olyan fokára, mikor már nem hisz abban, amit gondol. Aki ezt nem teszi, abban ez a szégyenérzet sincs meg. Minek nyíltan hazudni olyan dolgokról, amikről mindenki tudja, hogy ő maga sem hisz bennük!?

- Ez a probléma - magyarázzák nekem -, hogy ő teljes hittel hisz ebben!

- Olyan, aki hiszi, hogy a zsidók „át tudják hágni a természet törvényeit”, az iskolában taníthat!?

- Ilyen ez az Oroszország!

- És még forradalmár is!?! Reménykedik és hisz a forradalom eljövételében, amely majd megdönti „atyuska” trónját.

- Ez bizony Oroszország!

- És ez az ember véleményetek szerint egy jó tanító?

- Ilyen ez az Oroszország!

15.
A VESZÉLYES KÉM

Úgy tűnik, én lennék ez a szerencsétlen. Már jó néhány napja, hogy fájdalommal, lemondással és ingerültséggel teli titok szellője lengi be lágyan a kisvárost. Mit kéne tenni? Egy roppant veszélyes kémről sugdolóznak, aki titokzatos kapcsolatban áll a németekkel e kicsinyke kisvárosban – nyilvánvalóan a természet törvényeit áthágva! –, aranyat gyűjt a németek számára. A bizonyíték pedig...

„A bizonyíték pedig”, mindennél jobban ez foglalkoztat. Mivelhogy ez a „bizonyíték” a németek győzelmét jelentené a frontvonal teljes hosszán, olyanira, hogy egyfajta „lelkiismeret-furdalást” érzek, hogy hadifogságban vagyok.

Ha tudnám egyáltalán, hogy hol húzódik a frontvonal!?

Mintha én egy olyan győzelemben bíznék, amely megszállással és diktatúrával jár?

Kutatok a lelkemben és úgy találok, hogy mindent őszintén nem szeretném. Nem hiszek a háború megnyerésében. Van egy olyan érzésem, hogy ebben a nagy felzúdulásban a kis népek egyike sem, amelyeket az osztrák monarchiához vagy Németországhoz „csatoltak”, nem fog semmit sem nyerni Németország esetleges győzelmén. Magyarország pedig különösen nem. Mit is nyerhetnének? Magyarország területi növekedését senki sem akarja, az adókat úgysem Magyarországnak fizetnék a legigazott, legyőzött népek. Régi szólam ez már. Undorodom ettől az egész háborútól és minden vérontástól. Nem és nem áltatom magam, hogy örömtáncban fogok kitörni, ha az orosz katonák, akik nálunknál nem kevésbe szerencsétlenek, „győzedelmeskednének”.

Ezzel együtt azt sem szeretném hinni, hogy az az érzés, hogy tán legyőznek minket, ezt a szerencsétlen Magyarországot, amely mint egy kísértet követi a háborúskodó Németországot és Ausztriát, és amely az elválás búskomor, vérző dalait énekli a front teljes szélességében, ez az érzés, hogy talán legyőznek bennünket, nagyon fájdalmas. Magyarország szerepe olyan, mint a könnyelmű ifjoncé, aki szeretője, a szépséges Bécs után koslat. Őrzi és védelmezi. Béke idején fehér kenyeret, jó bort és még operettekét is ad neki, milliányi „ellátmányt” „udvara” számára. Most pedig, a háború idején, testével védelmezi, idegenekkel harcol érte, pusztulni hajlandó miatta, ezért az öregecske szeretőért, aki, az igazat megvallva, még mindig bájos, de mit is ad ő ennek a könnyelmű legénynek? Ha ez a szajha még győzedelmesen győzne is, szeretője pedig vérben úszva, az elszenvedett ütésektől fogait csikor-

gatva a földön fetrengene, ő biztosan találna valaki mást magának a pajzánkodásra...

Hogy is mondja a régi szólás-mondás?

„Mások csak viseljenek háborút, te boldog Ausztria, csak házasodj!”¹

Egy másik példa Franciaország szerepe e háborúban, amely ugyancsak egy szerelmes és lelkes ifjonc szerepéhez hasonlatos. Így Franciaország sem remélheti, hogy Angliához való hűsége révén bármit nyer ezen a háborún. Ha nyer, mégis mi jut majd neki a győzelmi indulókon kívül? De ha legyőzik, akkor jaj neki. Jaj neki, de nem Angliának.

Miért is tagadnánk? Két éven keresztül a szenvedések és a halál árnyékában vagy, azután a saját otthonodban még szívélyes fogadtatásra sem számíthatsz? Mint egy megtépázott kutya mész haza, és talán még jól el is vernek.

Ki tudna nekem akár egy kétszavas üzenetet csempészni a front állásáról?

Ahogy a hadi helyzetre vonatkozóan a hírszomjtól vezérelve véletlenül valami kérdést bökök ki, hirtelen mintha a zsidóknak, akik között éppen voltam, elállt volna a lélegzetük, valamifajta titkos nyomás, egyfajta idegenségérzet töltötte el őket, amely félelemmel és gyanakvással keveredik.

Csak ekkor látom, hogy ez a kellemetlen érzés nem új számukra. Néhány napja megszakadt közöttünk a korábbi szabad, baráti kapcsolat, ehelyett valami olyan lépett helyére, amely félelmet és gyanút áraszt magából.

Ekkor kezdem csak érezni, hogy a kisvárosi sugdolózások, melyek kezdetben nagyon óvatosan zajlottak, mára egy kifejezetten felém irányzott szóáradattá dagadtak.

Lassan megtudom e sugdolózások tartalmát, kémkedésről beszélnek, még hozzá nem csupán úgy kémkedésről általában, hanem egy kémkedő hadifogolyról.

Még hozzá egy hadifogoly tisztről.

Még hozzá, mondhatni természetesen, egy zsidó tisztről.

Végül egy lány kopogtat az ajtómon, belép és visszafojtott lélegzettel elmondja, hogy nagy veszély fenyeget, ugyanis én lennék ez a „híres-neves kém”. Természetesen ő tisztában van vele, hogy a dolog teljes képtelenség, s szívből hiszi, hogy én soha nem tennék ilyesmit, mégis mit van mit tenni, még a zsidók között is akad, akiket az irántam táplált gyanú magával ragadott, és úgy gondolja...

– Hogy? – kérdelem én.

– Hogy? – ismételte meg a leány e rövid kérdést, rám pillant, majd a földre szegezi tekintetét, és zokogni kezd.

- El kell szöknöd innen.

- Elszökni? Milyen kis buta vagy, kedvesem, hogyan is szökhették el? Hova is szökhették? Miért szökhének el?

- De mi lesz így?

- Hogy mi lesz? Oda megyek, ahová küldenek, kedvesem. Hadifoglyok százezrei vannak ebben az országban. Százezrek szenvednek, élnek és halnak meg, miért lennének én kivétel? Szívből köszönöm nektek azt a gondoskodást, amellyel ebben a néhány napban körülvettetek, de minthogy elfogadtam mindezt a jótéteményt, el kell fogadnom a rosszakaratot is. Mindemmellett mondd meg nekik, hogy nem vagyok kém. Nem az Ororszország iránti szeretet miatt nem vagyok kém, és nem is a Magyarország iránt érzett gyűlöletem miatt, hanem mert undorodom ettől az egész ostoba húhótól. És az irántatok érzett hála miatt sem tennék ilyet, hiszen tudom jól, hogy ez rátok, zsidókra nézve, akik jószágokban eltartotok, mit jelentene...

- Már hozzászoktunk ehhez - mondja a könnyeit törölgetve.

Ez a három szó megdöbbsent egyszerűségével.

„Már hozzászoktunk ehhez.”

Borzasztó.

Ez a három szó, amely azzal a gyengédséggel hangzott el, ahogy azt a fekete hajú, törékeny zsidó lány mondta, többet mond el az itteni zsidók helyzetéről, mint a teljes héber és jiddis irodalom.

„Már hozzászoktunk ehhez.”

Parancsot kapok: vissza Gluszkába, a konzervgyárba.

Azonnali hatállyal.

A „konvoj” már vár rám. Egy orosz katona.

A kisvárosban felzúdulás támad.

Összecsomagolom azt a néhány dolgot, amire szert tettem, de legalább van mit összecsomagolni.

Eljönnek hozzám elbúcsúzni.

Az őr nem engedi őket bejönni, néhány pillanat múlva a lány mégis belép. Néhány dolgot hoznak nekem, ételt és pénzt.

Miért jár nekem mindez?

Az egyik zsidó a fülembé súgja:

- Nem fog semmi baja esni! Gondoskodtunk erről. Haja szála sem fog görbülni, Isten ments'. Gondoskodtunk erről.

„Gondoskodtak erről”. Ki tudja, mennyibe került ez az ígéret e jóhiszemű embereknek, hogy nem fog semmi bajom esni! Ki tudja, mit áldoztak fel e „Rothschildok”, a jó cselekedetek oltárán, amely mindaddig érvényben lesz, míg el nem hagyom Gluszkát. Attól fogva senki nem kezeskedik majd épségemért...

Természetesen semmit sem vihetek magammal.

Pénzt dugnak a zsebembe.

Egy öreg zsidó a fejemre teszi a kezét, és tágra nyílt szemmel megáld.

Valóban létezik egy zsidó nép e földkereken, amelynek létezéséről eddig nem is volt tudomásom.

„Immár örömmel maghalok, minekutána láttam a te orcádat, hogy még élsz!”²

Gluszkában a diák várt rám szomorúan, osztóva bánatomban.

Ő teljesen biztos volt abban, hogy nem vagyok kém.

- *Eta Ruuszja!* - mondja - Ilyen ez az Oroszország!

Aztán a fülembé súgja:

- Ő volt az! Az a nyomorék tette ezt veled!

- De miért? Milyen célból?

- Hogy miért? Mert ilyen ez az Oroszország!

Az igazgató ugyancsak várt rám. Nagylelkűnek és roppant barátságosnak mutatkozott.

- Nincs miért aggodalmaskodni! - mondta, majd vállon veregetett. - Nem tesz semmit, nem fog éhen veszni, van elég kenyér Oroszország-szerte. Nem úgy, mint szülőföldjén, nincs itt ok aggodalomra!

Egy pillanatra elhallgat, majd így folytatja:

- Zsidók meg úgyis vannak mindenhol...

Én, látva, hogy nincs mit veszítenem, azt kérdezem tőle:

- Nikolaj Ivanovics tényleg úgy gondolja, hogy kém vagyok?

Harsányan felkacagott:

- Hogy tényleg így gondolom-e? Hogy is ne gondolnám így, hisz ti magatok valljátok ezt be!?

- Ki mondana ilyesmit, Nikolaj uram? Ki beszél-ne így!?

- Hogy kicsoda? Itt ni, ők azok! - és ekkor Margulisz és Pali felé bök, akik a kapu mellett álldogálnak, zsákuk a hátukon, készen az útra.

Rájuk nézek, és semmit sem értek.

Margulisz messziről, mintha szégyenkezve nézne felém. Leszegi a tekintetét.

Margulisz szégyelli magát!

Megérezem, hogy valami cselszövés van a háttérben, és elhallgatok.

A következő pillanatban azonban minden világossá válik számomra. Margulisz nem akart itt maradni és Pali sem. Emiatt úgy döntöttek, hogy velem együtt inkább a kémkedés gyanújába keverik magukat.

- Nem, Nikolaj uram! - mondom az igazgatónak

- Ez nem igaz, nem mondhatták, hogy kémek lennének, vagy hogy én kém lennék. Ez nem lehet igaz, soha nem hazudnának.

- Miért gondolja? - hallom Margulisz hangját a kapu mellől - Miért ne mondanánk meg az igazat, hogy tegnap küldtük el Németországba az aranyat? Miért szégyellné magát, hogy lenyelt egy egész tömb aranyat, majd azt a víz alatt úszva a Dnyeper-től a Rajnáig akarta vinni? Miért lenne szégyenletes, ha valaki igaz hazafi!? Nem igaz, Pali?

- Hagyjad! - mondja Pali Margulisznek az igazgató felé intézve a szavait - hagyjad, már tudja, hogy a németek a Brit-szigetek alatt ásnak, hogy ekrazittal a levegőbe röptésék azt, ezt már tudja, de azt még nem, hogy mindazon idő alatt, míg fogságban voltam, kétmillió galambot is betanítottam, hogy innét Németországba repüljenek, hogy ott robbanóanyagot szarjanak nekik.

- *Akb, madzsar zver!* Ez a magyar vadállat! - mondja az igazgató és kiadja a parancsot, hogy azonnal vigyenek minket a szeme elől:

- *Pasol!*

Elhagyjuk Gluscakot.

De hová tartunk?

16. A FÜLEM ÁRA

Gyötrő, hideg eső kísér minket utunkon.

Már vagy négy órája haladhatunk, gatyáig áztunk, a verejtéktől és az esőtől mindenünk lucskos.

Milyen jó, hogy legalább van egy csizmám. Ezer köszönet neked, Frejde!

Bokáig sárba süppedünk, az erdőben megyünk. Mindkét oldalunkon sűrű lombok, melyekről nagy, nehéz cseppek hullanak alá. Egy beteg madár sérülten csipog, mintha csak sóhajtozna.

A lábaink, akárcsak egy fekete tésztát, úgy gyúrják a masszát, slatty-slatty...

- *Khoroso?* - kérdi örünket Margulisz.

- *Malcsi!* Fogd be! - érkezik a kurta válasz.

Margulisz újra mondani akar valamit, ugyanaz a válasz érkezik.

Margulisz cigarettát vesz elő, és fáradt örünknek adja, aki sóhajtozik, akárcsak mi magunk. Az ör kurtán rámered Marguliszra, majd ingerülten kikapja kezéből a cigarettát, mintha csak a sajátját vette volna vissza. Tüzet keres a zsebeiben - Margulisz ad neki -, ugyanazzal az ingerültséggel ragadja meg a gyufásdobozt is -, majd rágyújt. Így szól:

- *Pasol!* Gyerünk!

Folytatjuk nyomorúságos dagasztásunkat, mi négyen.

Pali menetlépésben kezd haladni:

- Egy, kettő! Egy, kettő!

- *Malcsi!* Kuss legyen! - förmed rá az ör.

Pali így szól hozzám:

- Ha lenne a dolognak bármi értelme, itt és most, az erdő közepén, gondoskodnék róla, hogy alulról szagolja az ibolyát!

Továbbhaladunk, zuhog az eső. Néha lecsillapodik, bár makacsul tovább szemerkél, majd újra rázendít.

Hátunk mögött hirtelen örünk köhintését halljuk, olybá tűnik, mintha egy váratlan mozdulatot tenne. Megállok és ránézek.

- *Pasol!* - förmed rám - *nu, pasol, vperjot!* Gyerünk, nyomás előre!

Megyünk tovább, ő pedig ott marad, ahol volt, elmaradozik, a köztünk levő távolság pedig negyven-ötven lépésnyire nő.

Megállok, utánam pedig Margulisz és Pali is. Erre az ör ránk emeli puskáját, elordítja magát, de ami ekkor történik, öt másodperc gyors leforgása alatt zajlik le. Meghagyom két barátomnak, hogy váljanak szét, és hátulról megkerülve vegyék körbe örünket. Szétválnak és rohannak, cikázva megkerülik őt. Rám lő, de én is elszaladok, és megbújok egy széles törzsű fa fedezékében. Tovább tüzelne, meghúzza a ravaszt, de az nem engedelmeskedik, eztán Pali felé fordítja fegyverét, aki már a háta mögött van már, Margulisz egy párducugrással a háttára veti magát, a fegyvert a földre rántja, Pali mellette terem és a fegyver csövét a sárba döfi, míg odaérek hozzájuk a puska egyszer a földbe tüzel, az orosz erre megharapja Margulisz kezét, ah! Öklömmel arcon ütöm, a puska már Palinál van, aki átnyújtja nekem:

- Tisztelettel jelentem, íme a fegyver!

Az ör orra vérzik, a sárban fekszik és megpróbál felkelni. Ráemelem a puskát:

- Felkelni!

Felkel.

- *Pasol!* *Vperjod!*

Előremegy, majd rám néz, megáll, felemeli a kezét és könnyörögni kezd.

- *Vperjod!* *Vperjod!* - üvöltöm.

Tovább könnyörög, térdre esik.

Meghagyom Marguliszra, hogy magyarázza meg neki, hogy semmi bántódása nem fog esni.

Nem akar mozdulni, tovább könnyörög:

- *Pan!* Uram!

Rácélzok és tovább üvöltöm: „*vperjod!*” Az orosz mintha egy lépést tenne, majd felém fordul és tovább kérlel.

Látom, hogy így nem fog menni. Nem hisz nekem. Kiürítem a puska töltényeit, elveszem a táskájában levő muníciót, majd visszaadom neki a fegyvert:

- *Nu, pasol!*

– *Paszibo, pan!* Köszönöm, uram! – mondja és elindul.

Margulisz, mint aki lelkiismeretesen végzi munkáját, elővesz egy cigarettát, átnyújtja neki és azt mondja:

– *Beri, szbolocs!* Nesze, te rohadék!

Elveszi a cigarettát, alázatosan megköszöni, ragyújtunk, majd tovább haladunk. Pali és Margulisz előtte mennek, én mögötte haladok.

Némán megyünk. Egyetlen szót sem szólunk.

Nem messze egy közeledő szekeret pillantunk meg. Egyszerű parasztszeker, amely elé három ló van befogva.

– Nem lesz ez így jó – mondja Margulisz – ez a rohadék majd elmondja nekik, mi történt, azok meg ránk vetik magukat, és kedvük szerint elbánnak velünk.

– Ki fél ezektől! A töltények nálunk vannak! – mondja Pali. Ránéz az őrré és ujjával figyelmezteti: vigyázz magadra!

Az őr mindenféle jelekkel és szótöredékekkel bizonygatja, hogy ő az ég világon semmit sem fog tenni.

Ahogy a szekér a közelünkbe ér, mégis beszédbe elegyedek velük. Három orosz paraszt ül a szekéren, Margulisz megnyugtat bennünket, hogy őrünk az irány felől érdeklődik. A parasztok válaszolnak valamit, nevetnek, az egyik kissé kapatos. Hozzánk beszélnek. Megmutatják az utat, majd újra felnevetnek. Az egyik ezt mondja: nem, nem az a jó irány. A másik azt mondja: de bizony, az az irány. Menjenek egyenesen!

Mi pedig elindulunk. Újra az őr mögé kerülök. Szakad az eső. Csöndben vagyunk. Megyünk és egyre csak megyünk. Megyünk és a sárban cuppogunk. Már dél elmúlt, három körül járhat az idő. Az út azonban csak nem tűnik véget érni. Egy útkereszteződéshez érkezünk, őrünk pedig abba az irányba akar fordulni, melyet a parasztok mondtak nekünk, de ez az út a végtelen erdőbe vezet. Az út csak félig-meddig nevezhető útnak, a sötét, sűrű erdő fái közt vezet.

Nincs már erőnk tovább menni. De nincs hova leülni.

Gyanúsnak tűnik nekem a dolog. A diák Antonin azt mondta nekem, hogy legfeljebb három óra alatt az állomáson leszünk.

De mi mást tehetnénk? Tovább kell mennünk.

Egy farönk fekszik az út szélén. Leülünk. Cigarettákat adok mindegyiküknek, őrünket is beleértve. Roppant hálás nekünk. Mintha egy másik ember vált volna belőle. Nem mérgelődik és nem parancsolgat. Margulisz beszédbe elegyedek vele, az orosz pedig lassanként, dadogva kezdi kiönteni előtte eső-

től átnedvesedett szívét, szidni a „parancsot”, amely gyalogosan vezényelte erre az útra. Margulisz a királyok, császárok, cárok és tisztek kontójára „lelki” békét, „különbékét” köt vele. Az orosz ekkor hirtelen egy borzalmas titkot árul el nekünk: az a szemét igazgató másfél rubelt ígért neki, ha útközben „levisz minket az ösvényről”. Ez pedig azt jelentette, hogy ha valami jelet visz neki arról, hogy megölt bennünket, és különösen, hogy velem végzett, akkor...

Nem hiszek neki. Mária életére esküszik. Esküdjése közben többször keresztet vet.

– Miféle jelet? – kérdem, miután átgondoltam, amit mondott, és úgy találtam, hogy nincs rajtunk semmiféle megkülönböztető jel. Ruhadarabot, vásznat és hasonlót ugyanis gyilkolás nélkül is lehetne vinni. Miféle jelet? Kérdem, és hitetlenkedve röhögsélek.

– Az egyik fület – böki ki az orosz nemes egyszerűséggel.

Egy pillanat alatt felforr a vérem. Egy fület. Nem többet, nem kevesebbet.

– De mivel vágtad volna le azt a fület?

Az orosz újra habozik, majd bocsánatot kér. Próbálgatja, vajon tényleg hű barátok lettünk már. Végül elővesz a zsebéből egy kiskést, és felmutatja nekem: ezzel. Mindjárt meg is magyarázza: a zsebkés nem az övé, az igazgató adta oda neki, a „szent küldetés” céljára.

– De miért szent? – kérdem.

– Mert hát zsidrák vagy. Ezt árulta el az igazgató, mikor kezembe nyomta a zsebkést. Te vagy az Antikrisztus, aki megölte Jézust.

Rögtön tőlem is megkérdezte, kétkedve, félősen:

– Tényleg zsidrák vagy?

Megvallom neki, hogy tényleg zsidó vagyok, bár nem az Antikrisztus. Nem gyűlölöm Jézust, csak az olyan keresztényeket, mint amilyen az igazgató is. Ezt megérti, és ezzel egyet is ért. Ezután azt kéri tőlem, hogy adjam vissza neki a töltényeket. Természetesen nem most rögtön, hanem mikor majd elérkezünk a vasútállomásra. Borzasztóan szigorú büntetésre számíthat, ha nem kapja vissza. Ígéretet teszek neki, majd újra utunkra indulunk.

Újra elmúlik egy órácska, és a nap leáldozóban van.

Az őr elárulja nekem, hogy nem ebből a tartományból való, életében nem járt erre. A fronton volt, megsérült, miután felgyógyult, őrségi szolgálatra osztották be a konzervgyárba. Nem ismeri az utat. A parasztokat is elátkozta...

Hirtelen egy hintó jelenik meg a láthatáron.

Hál' Istennek.

A hintóban egy fekete szakállú orosz pópa.

Mikor a pópa meghallja az úticélunkat, tördelni kezdi a kezét. Kiköp egyet, és így szól:

– *Jakh, mirzavci, kakoj szkandal!* Ó, azok a sátán-fajzatok! Botrányos!

Vagyis a parasztok kissé félrevezettek bennünket. Nem jó utat mutattak meg nekünk.

– Ilyen az orosz paraszt! – mondja lehangoltan a pópa irántunk mutatott irgalommal a hangjában.

– Még a szerencsétlen hadifoglyot is becsapják, és kegyetlenkednek vele! Ilyen ez az orosz paraszt! Kedveseim! – folytatja – Soha ne higgyetek az orosz parasztnak! Ez egy felelőtlen nép, *khamjo!*

Újra kiköp egyet, szidja és átkozza a parasztokat, megmutatja az utat visszafelé, aztán balra és nem jobbra. És hogy ne kérdezzük meg többet a parasztokat. Gonosztevők mindannyian, *khamjo!*

Utunkon visszafelé újra emlékezetembe idézem a liberális igazgató „grandiózus tervezetét”, az emberiség megváltását. Margulisz segítségével megkérdem őrnöket, hogy a hadifogoly élete tényleg így olcsó-e Oroszországban?

– Nem mondanám olcsónak, másfél rubel nem olyan rossz pénz – válaszolja egy félénk nevetés kíséretében, azonban a már ismerős szomorúsággal.

– A hadifoglyok vagy megtalálják itt a számításukat, akár meg is házasodnak, vagy kivert ebként döglenek meg. Ha megbetegszene, egy nagyobb kocsin összegyűjtik, és élve egy mésszel teli gödörbe hajtják őket. Még papot se hívnak.

Majd hozzát teszi:

– Biztos nálatok is így van ez.

Pali tiltakozik:

– Lehet, hogy nálunk is meghalnak a betegségekben. Ez még meglehet, de hogy gyilkosságért másfél rubelt fizessenek!? Mondd meg neki – fordul Marguliszhoz –, mond meg neki, hogy valaki gyilkosságért másfél rubelt kapjon, ilyen nálunk nem fordulhat elő!

Margulisz fordít. Az őrn elhallgat. Később bocsánatkérések közepette azt mondja:

– De hiszen azt mondta, hogy ti vagytok az Antikrisztus. Esküszöm! Azt is mondta, hogy ha elhözöm a fület...

Újra előveszi és felmutatja a zsebkést:

– Ezt is odaadta nekem...

Ekkor fogja és erővel a sárba hajtja a zsebkést.

Felveszem a földről, és magamhoz veszem.

– Ezt majd még megmutatom a parancsnoknak – mondom.

Őrnök rám pillant, majd így szól:

– Ezek mind egyformák. Ne mutasd meg! Rám csak bajt hoz, de neked nem fog segíteni.

Megérkezünk a vasútállomásra. Visszaadom őrnöknek a töltényeit. Kezet szorítunk. A tenyere nedves.

Avigdor Hameiri frontról hazaküldött képei

Átad minket a parancsnoknak. A parancsnok megkérdezi, hogy honnan hozott bennünket. Azt mondja, hogy a gluscaki konzervgyárból. A parancsnok dühös lesz:

– Mit küldözgetik a hadifoglyaikat? Nincs mit enni adni!?

Elküldi az őrnöket.

Vagyis az igazgató nem jelentette a parancsnoknak, hogy kémek lennénk?

– Persze, hogy nem – mondja Margulisz –, mert biztos volt abban, hogy megkapja a füleket!

Még ahhoz sincs kedvem, hogy elmondjam mindezt a tisztnek, örülök, hogy betuszkolnak bennünket a vonatba.

Belépünk a szalmával teli fürkébe, leülünk, hogy együnk valamit a Holmecban kapott ételekből, de mielőtt még az első falatot lenyelnénk, már mindhárman vakaródnizni kezdünk.

Még a szemünk is majd' kiugranak a helyükről. Minden kezdődik előlről.

17.

EGY NAGYON HOSSZÚ ÓRA

A homeli fogolytábor. Egy hatalmas barakk, melyben közel háromezer hadifogoly van. A barakk telis-tele „ágyakkal”, vagyis a fal mentén, egymásra épülő három sor priccsele. Egy pillanattal azután, hogy őrnök, ki a vonattól a táborba kísér bennünket, bevisz minket a hadifoglyok barakkjába, a tábor egyik parancsnoka jön oda hozzánk, és azt

parancsolja, hogy kövessük az irodába. Rögtön felismerem, hogy cseh. Mindegyikünkhöz odalép, átvizsgálja a zsebeinket, minden valamilyen értéket jelentő tárgyat, így a zsebkést, az órát, a cigaretta-tárcát és a gyufákat is mind elveszi tőlünk. Ezután kinyitja a csomagjainkat és kiráz belőle mindent, amit kaptunk vagy vettünk a gluscaki tartózkodásunk során. Az erőtlén próbálkozásra – nem tiltakozásképp, de legalább hogy megtudjuk, miért veszik el tőlünk mindezt –, a szokásos válasz érkezik: a fejre mért öklöcsapás. Most Pali tanulta meg a leckét. Ezután természetesen igyekszünk mindent e tapasztalat nélkül megtudni.

A fogolytáborban megtudjuk, hogy e barakkban több mint négyezer fogoly van összezsúfolva, úgy mint a heringek a dobozban. Ez nem egy állandó hadifogolytábor, itt a foglyok csak átmenetileg tartózkodnak, innen irányítják át őket más hadifogolytáborokba. A hadifoglyok között több száz sérült vagy beteg is van, akik semmilyen orvosi ellátást sem kapnak. Az orvosi vizsgálat annak a tábornak lesz a feladata, ahová ma vagy holnap vagy akár egy hónap múlva viszik őket. Az egész teljesen véletlenszerű. Hogy hová? Senki sem tudja. A bevett gyakorlat szerint a németeket Szibéria távolabbi, a magyarokat pedig az Európához közelebb eső felébe küldik, és csak a különféle „osztrákokat”, a ruténeket, a szlovákokat, a bosnyákokat, a horvátokat és az erdélyi románokat küldik Belső-Oroszországba, vagy Ukrajnába, ahol különféle munkákat végeznek majd.

A hadifoglyok koordinátorai és a tábor parancsnokai a csehek. Ahogy megtudjuk, nemcsak itt, de mindenhol máshol is. Nem csupán a csehek, hanem azok a csehek, akik „a Cseh Légiónak tartoznak, melynek küldetése Csehország felszabadítása, az Anglia és az antanthatalmak támogatásával felállítandó cseh királyság létrehozása”. Nagyon is érthető, hogy az irántunk táplált gyűlöletük egészen átható. Azt beszélnek, hogy fentről olyan parancs érkezett, méghozzá cseh részről, amely megtilt minden, a német, osztrák és magyar hadifoglyok elleni bosszútól vezérelt tettet. Ez nagyon is valószínű, hiszen a Cseh Légiónak élén, ponosabban a cseh felszabadítási mozgalom élén professzor Tomáš Masaryk áll, aki meggyőződéses szocialistaként, humanista és altruista nézeteiről ismert. Ha igaz, hogy Masaryk a vezetőjük, akkor bizonyosan kiadtak egy ilyen parancsot, a valóságban azonban itt szörnyű dolgokat követnek el. Úgy tűnik, hogy a katona lélek nem hallgat olyan nagyon a fentről érkező parancsokra, különösképp, ha hadifogoly tiszttel van dolga, aki oly hosszú időn keresztül élésködött rajta, és tisztán lenézéssel beszélt vele... Természetes,

hogy emiatt borzalmas drákói törvényeket hoznak, és ha valaki a legkisebb mértékben is áthágja azokat, pokoli kínok várnak rá...

Miért osztották ki pont rájuk az oroszok a hadifogolytábor vezetését? Ez megvilágítást nyer a foglyokkal való bánásmódjukban. Emellett „értének” a hadifoglyok nyelvén, így nem lehet becsapni őket és hazudni nekik. Jól ismerik a régi bajtársaikat, így karmaik közül nincs menekvés.

– Maguk az oroszok jó és érzékeny emberek – halljuk ezt azoktól, akik már néhány hónapja itt vannak –, emiatt, pontosan emiatt adtak át bennünket a cseheknek. Ők majd „jól ellátják a bajunkat” és úgy bánnak majd velünk, ahogy hadifoglyokhoz illik!

A cseh hadifoglyok vagy csatlakoznak a Cseh Légiónak, vagy a hadifogolyéletet választják, és Szibériába irányítják őket. Az irántuk tanúsított bánásmód mégis humánus.

A zsúfolt barakkban eközben süketítő hangzavar uralkodik. A kiáltások, beszélgetések, sóhajtozások, halálhörgések, segélykiáltások, vízért való könyörgések, siránkozások, nyögések, átkozódások és szitkozódások elegye ez a legkülönfélébb nyelven. Elátkozott szimfónia ez, ha valaki az első néhány órában kiállja a próbatételt, és nem veszíti el az eszét, soha többé nem fog már félni a pokoltól.

A kiáltások közepette pedig hirtelen kihallod ezt a rettenetes szót:

– Anya!

Még van mit ennünk, még minden rendben, de mikor megpróbálnánk magunkhoz venni valamit, ez lehetetlennek bizonyul. Egyetlen falat kenyér sem megy le a torkunkon. Csak rágom és rágom, de nyelni már nincs erőm.

Eközben a csípések özöne mindenfelől. Az élésködők az egész testünket ellepik.

Pali csak ül, és az örületes összhangot hallgatja, a szeme kidülled. Az arca rezzenéstelen és rendkívül sápadt. A fogát csikorgatja, és a szeme vérrel telik meg. Mikor ránézek, a szalmába rejti arcát, a kezeivel a halántékát szorítja és a fejét a priccbe veri, és úgy bög, mint a vágásra vitt bika. Valami furcsa hangon mondja:

– Megőrülök! Felkötöm magam! Ah!

Közelebb húzódnak hozzá, megsimogatjuk, biztatjuk.

Margulisz lefekszik mellé, arccal szemben velem:

– Pali! Drága Palim! Mi van veled? Ne légy ostoba!

Margulisz zokog. Zsebkendőjével megtörli a szemét, és így szól:

– Édes Palim, gazdálkodni kell a béketűréssel és a könnyekkel. Úgy tűnik, lesz ez még rosszabb is.

Kelj fel, Pali, ha még téged is elvesztünk, mi lesz velünk!?

Mérgesen hátba böki:

– Kelj fel, ne szórakozz velünk! Te csibész!

A magyar legény felkel, ránk néz, összeszedi magát és azt mondja:

– Bocsásatok meg nekem, kissé elfelejtkeztem magamról. Ott az a beteg... Folyton csak azt kiáltozza „Anyá...” nem bírom hallgatni... Tífuszbeteg, de nincs, aki adna neki egy pohár vizet... Én meg itt ülök, és meg sem mozdulok, hogy esetleg segítsék neki... Most meg... Nézzétek.... Úgy tűnik, már nem is kiabál...

Így igaz, a fiatalember körül kisebb mozgolódás támad – jönnek, hogy kivigyék...

Pali újra összeomlik, a haját tépi:

– Hová viszik!? Hová!? Anyám!

Odamegyek az egyik orosz őrhöz, és megkérdem, hogy lehet-e venni valamit. Azt válaszolja, hogy azzal a feltétellel szabad a városba menni, hogy az ember nem hagyja el a fogolytábort engedély nélkül. Akit engedély nélkül fognak el, arra a legsúlyosabb kiszabható büntetés vár.

Sietek, hogy megosszam ezt Palival. Megyünk a városba.

Bemegyünk egy zsidó boltba. Az egyik leány meglátja Palit és elfehéredik. A házba siet, de azonnal vissza is tér két nővére és anyja társaságában. Egymás között jiddisül beszélnek. Megdöbbennek Pali szépségén.

– Bárcsak olyan szép lehetnék, mint ő! – mondja egyikük. – Oh, nézd, micsoda szempillák! Milyen homlok! Micsoda szemek!

Az anya így szól:

– Szegény gyermek, anyja ölén lenne a helye.

Kihasznlom a szimpátia e megnyilvánulását, és beszélgetésbe elegyedek velük. Mikor megtudják, hogy Holmucból jövünk, a fiatalabbik így szól:

– Itt él egy család, akinek rokonai vannak Holmucban, idehívom őket.

– Jobb lenne, ha mi mennénk hozzájuk, nem?

Egy zsidó családhhoz visz minket. Meleg, baráti fogadtatásban részesülünk, tele együttérzéssel. Minden jóval ellátnak bennünket. Holmuc minden egyes lakosát ismerik, roppantul örülnek a holmuciaci jószívűsége hallatán. Néhány perccel később a ház megtelik Palit bámuló lányokkal...

– „Termékeny fa József, termő ág a forrás mellett, ágai átnyúlnak a kőfalon”.³ – mondja Margulisz, mintha nem tudná, hogy van itt olyan, aki talán hozzá hasonlóan ismeri a bibliai verset. Így is van, és nagyon örülnek, hogy van köztünk egy tanult bóher. Tanakodni kezdenek, hogy hogyan segíthetnének nekünk? Tanácstalanok. Egyelőre sehogy

sem tudnak hatni a parancsnokságra. A csehek senkinek sem hagyják, hogy a hadifogolytáborban maradjon. Margulisz hirtelen így szól:

– Ha még egy percet itt kell ülnöm, megőrülök! Nem lehet vakarózni! Ez egyszerűen borzalmas!

Bosszantásul még felajánlják, hogy az éjszakára maradjunk náluk a városban. Mindhármunknak van elég hely. Pali örömmel elfogadja a meghívást. Margulisz észervétlenül megböki:

– Megőrültél Pali!? Már csak a tetveink hiányoznak nekik, nemde!?

Pali elgondolkozik, úgy tesz, mintha eszébe jutna valami, és bocsánatot kér, hogy nagy bánatunkra ma éjszaka nem maradhatsz náluk. Szigorú parancsot kaptunk afelől, hogy tilos a városban éjszákázni.

Az egyik leány megígéri, hogy közbenjár az ügyünkben. Ismer valakit a csehek között, ő majd elrendezi a dolgot.

– Ez sajnos lehetetlen, nagyon köszönjük, azonban ez sajnos képtelenség. Éjszakára vissza kell térnünk a táborba. Már most nagyon későre jár, azonnal indulnunk kell.

– Így bizony! – helyesel Margulisz teljes szívből. – Most azonnal indulnunk kell.

Már készülődik is. Minden marasztalás hiábavaló, mennünk kell. A leányok el szeretnének kísérni bennünket az út egy részén.

– Nagyon köszönjük, de ez is tilos. Isten ments'. Ez veszélybe sodorhatja őket...

Nagy nehezen megszabadulunk tőlük. Mikor a látótávolságon kívülre kerülnek, az egyik kapualjba zsúfolódunk, és elkezdünk vakaródzni.

– Ó! Mennyország! – mondja Margulisz.

Állunk, és jóízűen vakarózzunk. A semmiből előtűnik egy asszony. Ekkor mindhárman széles mozdulatokkal heves veszekedésbe kezdünk. Sikerül elkennünk a dolgot...

A fogolytáborba sietünk.

– Na, mit szólsz? – kérdi Margulisz Palihoz fordulva, miután megérkeztünk a barakkunkba. – Van ennél csodálatosabb hely? Itt legalább annyit vakarózhatsz, amennyit csak akarsz!

Gondolatát egy bibliai verssel zárja:

– „A hűséghez hűséges vagy, a feddhetetlen emberhez feddhetetlen vagy”⁴ és a vakaróznak vakarózni való vagy!

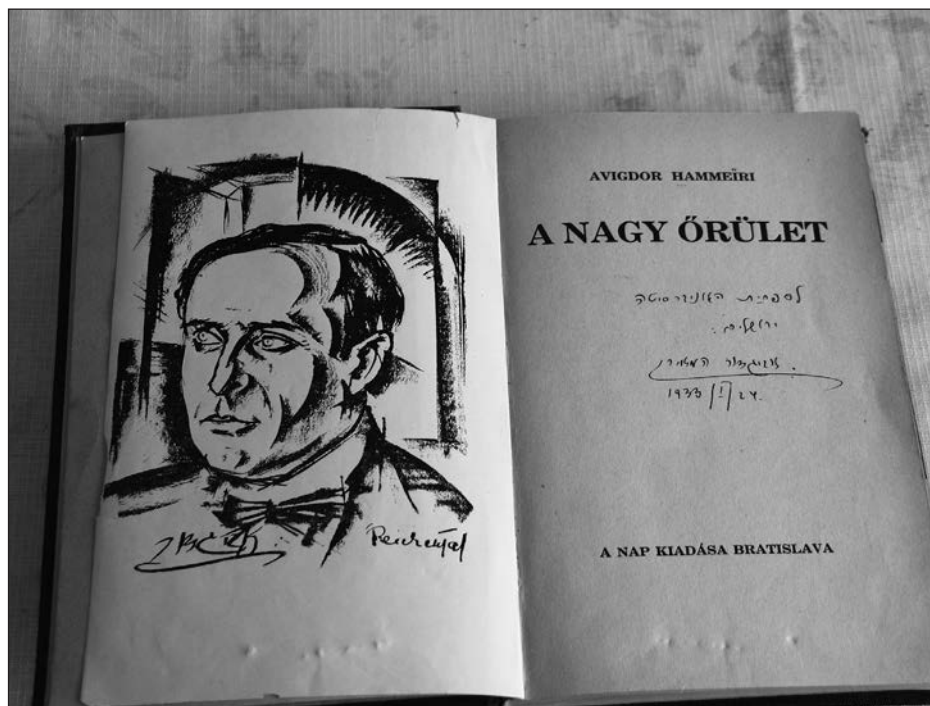
Lefekszünk. Nagy a hangzavar, de mintha kevésbé nyöszörögnének.

Margulisz felriad, és azt mondja:

– Bocsásanak meg uraim, rögtön visszatérek.

És kimegy.

Várunk. Nehéz elaludni. Pali azt kéri tőlem, hogy meséljek valamit. Szereti, mikor az asztronó-

Fotó: Kőhányai János

A Nagy Őrület első magyar kiadása, a Sifriat Leumi gyűjteményéből,
a szerző bejegyzésével

miáról, a világmindenséget érintő fogós kérdésekről mesélek neki. Mesélek neki, és ő kérdez, akár egy gyermek. Tovább mesélek, megölel, és azt mondja:

- Milyen jó lenne, ha most édesanyám meghalna!
- Megörültél Pali? Csak rád vár!

- Igaz, vár rám. Az igazság az, hogy hiába vár. Tényleg, a Jóisten miért is nem könyörül meg rajtam és viszi el édesanyámat...

Még jó, hogy ekkor Margulisz visszatér!

Kezében egy jókora csomag és két üveg. Az egyikben benzín, a másikban szűrt olívaolaj. A benzint fertőtlenítésre használjuk. Nem engedélyezték, hogy bármit is elégezzünk, így benzinbe mártjuk a ruhadarabjainkat, aztán olajjal kenjük be őket. Mindeközben Margulisz orra alatt ezt mormolja:

- „Jól meggyúrni, jól meggyúrni”⁵...

Fél óra múlva már egymás mellett fekszünk. Pali középütt.

Még nem volt alkalom tisztázni, miért is lehetséges, hogy a Marson intelligens lények éljenek... De Pali már mély álomba szenderült...

- Micsoda ötlet! - hallom, ahogy Margulisz magában álmélkodik. - Micsoda ötlet!? Meghívunk minket maguknál aludni! Te jó Isten!

Később pedig:

- Nem hiszem, hogy volt az életemben ennél borzasztóbb egy óra. Egy egész órán keresztül vakaródzás nélkül ülni! Iszonyat! Úgy éreztem, hogy ha még egy pár percig e szép leányok mellett kell ülnöm anélkül, hogy megvakarhatnám magam, elered az orrom vére! Micsoda egy óra volt! Te jó Isten, micsoda egy óra!! Maga a pokol!

Héberből fordította: Hunyadi Zsombor

JEGYZETEK

¹ A latin szólás Publius Ovidius Naso *Hőnők levelei* című művének egy versrészletén alapszik (13.84). Később, e szólást módosított formában a Habsburg dinasztikus házasságok sikerességének jellemzésére használták: „Bella gerant alii, tu felix Austria nube!” L. Jon R. Stone: *The Routledge Dictionary of Latin Quotations: The Illiterati's Guide to Latin Maxims, Mottoes, Proverbs and Sayings*. Routledge, New York, 2004. 12.

² Móz 1 46,30.

³ Móz 1 49,22.

⁴ Sámuel 2 22,26.

⁵ Az idézett mondatrész a zsidó reggeli imából ('saharit') származik. Az imarész a jeruzsálemi Templom idején hozott áldozatok elkészítését tárgyalja. Lásd Slomo Tal, ed.: *Szidur rinat Iszrael: nusab askenaz*. Ha-Miszrad le-Injanei Dat sel Medinat Iszrael, Jeruzsálem, 1977. 33.

Soros Tivadar
(*Teodoro Schwartz*)

Szibériai Robinsonok

Sok-sok évvel ezelőtt, kisgyermek koromban egyszer szelíden megkérdezte tőlem drága édesanyám, olyan szelíden, ahogy csak egy szerető édesanya tudja:

– Kisfiam, mi akarsz lenni, ha nagy leszel?

Mire én egy hét-nyolc éves fiú öntudatosságával azt feleltem:

– Világutazó vagy felfedező!

Édesanyám – jól emlékszem – rám nézett, finom kezével végigsimított kétes tisztaságú fekete hajamon, és elnevette magát.

– Jaj, drága kisfiam, mire te nagy leszel, addigra már mindent beutaznak és felfedeznek!

Gyermekszívem elszorult, és ott helyben felnőtte szerettem volna válni, hogy senki ne vághasson a terveim elébe. Hogy irigyeltem Robinsont, Stanleyt, Kolumbuszt és társaikat, akik mind olyan szerencsések voltak, hogy korábban születtek és éltek, mint én!

Sok év telt el azóta, csupa hosszú, megpróbáltatással terhes év, de most, amikor beszámolni készülök a szibériai erdőségeket átszelő kalandos utazásomról, emlékeim közül elsőként gyermeki álmodásaimnak ez a perce tolul fel.

Az álmokból sajnos valóság lett, mert a sors vakvéletlene a Távol-Keletre vetett, majd sok ezer versztányi járatlan utat – gyakran tévutat – járatott be vélem, a szibériai erdőségeken és a rejtélyes, vészterhes tajgán keresztül.

Tömören fogom leírni mindazt, ami velem történt, örökbecsű művet senki ne várjon tőlem, mert a tollnak mestere nem vagyok – saját élményeim, érzéseim hű visszaadására törekedhetem csupán.

Írásom célja csak annyi, hogy emléket állítson a sok szenvedésnek és kinnak, amit az embernek a huszadik században, „a humanizmus korában” megélnie adatott.

Olvassák el, és... soha ne vágyjanak arra, hogy Robinson váljék magukból!

I. fejezet

(amelyben tájékoztatjuk a kedves olvasót a hadifogság örömeiről, a hadviselő felek emberségéről, és még valamiről, ami nélkül ez a történet nem is tartana tovább)

HADIFOGSÁGBAN

Ott, ahol Mandzsúria Kelet-Szibériával határos, az Usszuri és az Amur folyamok találkozásánál terül el Habarovszk városa. E pezsgő nagyváros tőszomszédságában zord temető épült élő embereknek: a hadifoglyok tábora. Otromba kaszárnyaépületek vastag falai mögött tengette itt életét kétezernél is több fogoly. Mintha csak vérszomjas építőik képzeletét tükröznék, a falak téglavörösen meredtek a szögesdrót kerítésekre, ezek mögött senyvedett a sok német, török és magyar, akiket háborúba kényszerített a XX. század. Ha valaki három-négy – de sokan akár öt-hat – évet lehúzott ebben a kaszárnya-kriptában, az elsirathatta élete tavaszát, mert innen csak az evilági lét örömeit elszalasztva, megvénülve került ki.

Szibériát ekkoriban igazi politikai földindulás rázta meg. Az antant 1918-ban úgy döntött, hogy fegyveres beavatkozással békíti meg (persze, a saját javára) a viszálykodó pártokat. Nem múlt el nap, hogy Habarovszktól 500 versztára, Vlagyivosztokban ne szálltak volna partra újabb és újabb, változatos bőrszínű és nemzetiségű katonák. Angolok, franciák és kanadaiak, amerikaiak és olaszok, kínaiak és japánok sereglettek ide, hogy együtt védelmezzék meg a humanizmus fennkölt eszméit.

Mivel a mi táborunk mind az amerikaiak, mind a japánok érdekövezetébe beleesett, ezért ezek ketten felváltva ejtettek minket hadifogságba, hogy ki ki eldicsekedhessék a maga diadalával.

Így esett, hogy nekem háromszor is volt szerencsém hadifogságba esni. Előbb az oroszok, azután az amerikaiak, végül a japánok kéretlen, de annál

meghatóbb vendégszeretetét élvezhettem. Talán apróságnak tűnnek ezek a változások, de pénzügyi következményeik nem voltak elhanyagolhatóak. Akkortájt ugyanis a rubel napról napra veszített értékéből: mi, tisztok, ötven rubel helyett először huszonöt dollárt, majd ötven jent kaptunk, más szóval ötszázszor annyit, mint azelőtt. Nem csoda, hogy Szibéria sok ezer hadifoglya mind az amerikaiakkal szeretete volna elfogatni magát. Megjegyzendő, hogy amikor egy fogolyküldöttség szívhez szólóan őszinte szavakkal ecsetelte a Petropavlovskban sínylődő sorstársainak kínját, akik közül két hónapon belül kétezret vitt el a tifusz, az amerikai vöröskeresztes vezető csak ennyit felelt: „Amerika könnyeivel enyhíti a szenvedést, pénzzel viszont nem!”, s azzal kiosztott néhány imakönyvet és pár rózsafüzért.

Igaz, hogy anyagilag javult a helyzetünk, és mi lettünk a „milliomos hadifoglyok”, de aki velünk élte volna meg ezt a koldus milliomosságot, annak nem lett volna mire irigykedni. Legtöbb sorstársunk már régóta nem kapott hírt a szeretteiről, és búsán tekintett sötét jövője elé. A szüntelen létbizonytalanság, a nők nélküli egymás mellett élés, a túlszűfolt helyiségek (hatvanan-hetvenen laktunk együtt), a fojtogató bűz és a miazmás levegő nem csak idegrendszerünket kezdte ki, hanem lelki egyensúlyunkat is felborította, s a zaklatottabb elmék az örület határára sodródtak. Napról napra többen kerültek olyan lelkiállapotba, hogy már nem tudták elviselni a „milliomoslét” állandó kételyekkel párosuló terhét.

Mennyire irigyeltük a minket irigylők életét! Ők bármilyen nyomorban tolták-húzták is életük szerkerét, mégis legalább szabadon mozoghattak, s így egy percre megfedekezhetek kínjaikról. De mihez kezdünk, mitévők legyünk mi? Panaszaink közt ezeken a kérdéseken rágódtunk szüntelen, de választ senkitől se kaptunk.

Morrow amerikai ezredes megígérte, hogy hamarosan repatriálnak minket, de ígérete üres szó maradt. Janin őméltósága, francia tábornok, kézzel írott levélben biztosított segítőkészségéről akkor, amikor a hajói még fel sem tűntek a tenger kék horizontján, sőt talán még ki sem futottak kikötőikből. Szép erény az együttérzés, és a vigasztalás, nem is kerül sokba. Janin még azt is ígérte, hogy azonnal megsegít bennünket, ha készek vagyunk fegyverrel a kézben megindulni nyugatnak, hogy az Urálon átkelve áttörjük az úgymond fenyegetően közelgő bolsevikok arcvonalát. (Ekkortájt Kolcsak orosz tábornok már kivonult seregével Omszkból.) Napról napra újabb ígéretek hangzottak el, de mindennap csak újabb csalódással lettünk gazdagabbak. A min-

dent tagadó borúlátás lassanként kiterjesztette sötét szárnyait, s azok árnyékában a remény legkisebb szikrája is kihunyott. Ajkunk hallgatásra görbült, csak néha-néha hangzottak föl a szokásos panaszok: „Nem bírom már tovább!” – „Már öt éve nem kaptam levelet.” – „Biztosan rám se ismer majd a kislányom!”

Tízennyolc éves voltam, amikor besoroztak és elkezdtem a katonaéletet. Mostanra betöltöttem a huszonnegyediket is. Ki adja vissza elveszett ifjúságomat? Mihez kezdjek? Hová menjek?

Mit tegyünk? Bármit, csak el innen, ahol nehéz malomkövek örlik fel az ember lelkét. Menekülni, fölröppenni a szabad égre, szárnyalni a messzi hazai földig, ahol szerető öleléssel várnak szüleink, menyasszonyunk... Ekképp született meg lassanként a szökés gondolata.

Keletnek induljunk, Vlagyivosztk felé? Azon a tájon szigorú az ellenőrzés, híre ment, hogy egy szökevényt még Kanadából is visszahoztak. Nyugaton, Kolcsak generális frontján ezer veszély fenyeget, de egy kis szerencsével ott talán mégis többre lehetne jutni...

– Tavasszal nekivágunk! – ezt ismételtük egymásnak vigaszul, bátorításul. Szibériában októbertől júniusig tart a tél: nem szabad habozni, ki kell használni a kedvező évszakot, mert azután már hiába volna minden próbálkozás. Meg kell szökni! Másképp nem menekülhetünk meg!

Járványszerűen kezdett terjedni az orosz nyelv tanulása, és mindenki igyekezett elsajátítani valami mesterséget is. Nekem sem kellett külön elmagyarázni, hogy egy doktori diploma fabatkát sem ér, ha az embernek idegenben kell megkeresnie a betevőt. Így történt, hogy 1919-ben beálltam géplakatostanoncnak, azzal a gondolattal, hogy ez a mesterség átsegíthet egy hosszú utazás megpróbáltatásain is. Nehéz volt minden áldott nap nekidurálnom magam a tanonckodásnak, hisz a szokatlan munka roppantul kifárasztott. Ám a hét-nyolc órás munkaidő után épp ez a fáradtság volt a leghasznosabb, hisz gyorsan álmatlan álomba ringatott.

Hirtelen nagy változások álltak be a politikai helyzetben, és fölkavarták a hadifogolytábor látszólag nyugodt, egykedvű életét. Kiderült, milyen hamis volt eddigi felfogásunk, az, hogy „engem nem érdekel a politika!”, „nekem semmi közöm hozzá!” stb., hiszen a külvilág politikai eseményei hozzánk, a mi szögesdrót mögötti kriptánkba is elértek. Lelkünkbe egy csipet reménység költözött.

A nagyhatalmak eredménytelen szibériai háborús kalandja ellenszenvtől övezve az utolsókat rúgta, ráadásul összes tervének fiaskója láttán Kolcsak generális kormánya is lemondott, hogy átadja

helyét az új rendszer erőinek. Először az olasz, francia, kínai és angol csapatok vonultak ki Szibériából. A hátramaradt amerikaiakat a japán pénzzel megkent orosz sajtó azzal gúnyolta, hogy „az amerikai cowboyok azt gondolták, Szibériában minden marha odafér a vályúhoz”. Végül Amerika is jobb belátásra tért, és hazarendelte csapatait.

Szibériában így csak a japán seregek maradtak, s közben hétmérföldes léptekkel közeledett a Vörös Hadsereg. 1920. február 10-én érték el és vették be Irkutszkot, Mongólia kapuját. Mi, szerencsétlen, tétlen szemlélők, dobogó szívvel vártuk, hogyan zajlik le a két kolosszus találkozása. Nem Szibéria sorsa izgatott minket, nem is az, hogy miképp fordul a két ellenséges erő hadiszerencséje, hanem saját életünk, jövőnk miatt fogott el az érthető félelemmel elegy türelmetlenség.

Az egyformán izgatott ború- és derűlátók által terjesztett kósza pletykák és harctéri értesülések vakító élességgel világitották be a nagy színpadot, amelynek történéseitől függött a mi sorsunk is. Végül egyre többen adtak hitelt annak a híresztelésnek, hogy Oroszországban már nincsenek is hadifoglyok, mert az ottani kormány mindenkit réges-rég hazaküldött... Mennyi könnyet, mennyi szenvedést okozott ez a kitaláció! Hány ember veszett oda később e jó szándékkal, vigasztalásképp terjesztett mendemonda miatt...! De mi elhittük, hogy a hír igaz, és... meghoztuk döntésünket.

Nekünk elegünk lett! A békeszerződést már több mint két éve aláírták, mi pedig itt tétlenkedünk reményvesztve a kínai határvidéken. A kormányok a kisujjukat se mozdítják értünk, ezért sürgősen magunknak kell kezünkbe vennünk sorsunk alakulását.

Néhány sorstársunk szeme titokban felcsillant, s napról napra többen kérdezték egymást suttogva: „Te is?” Nem volt nehéz rájönni, miről van szó: a küszöbön álló szökésről. Könnyű kérdésre könnyű volt a válasz, de az édes remény mosolya kísértte: „Én is!”

A japán parancsnokság váratlanul úgy döntött, hogy feladja Habarovszk nyugati részét és Amur kormányzóságot, s a teljhatalmú tábornok búcsúzóul sok szerencsét kívánt a sokat szenvedett orosz népnek. Végre! Eljött a tettek ideje!

Odakint negyvenfokos fagy csikorgott, míg idebent, a kriptánkban türelmetlen reménységgel várakoztunk... vártuk a feltámadást. A kékesfehér hótakaró fölött távoli ibolyaillatként lengedezett, csábított... a szabadság lehelete!

II. fejezet

(amelyben az olvasó megtudja:
a szökéshez nem elég az elhatározás)

A SZÖKÉS

Mint amikor hosszú szárazság után elered az eső, úgy hatott a bátortalan, elerőtlenedett hadifoglyokra az elhatározás, hogy megszöknek. A szökés az önállóság, a férfias tetterő bizonyítéka.

Szökésről csak március első napjaiban lehetett szó, mert bármennyire is vágyott mindenki a szabadságra és a friss levegőre, a februári tisztizsoldot (50 jent, mai pénzben kétmillió osztrák koronát) azért senki nem hagyta volna szívesen a japán álmokasszában.

– Ki tudja, mire lesz még jó, ha van a zsebünkben legalább egy marék apró! – gondolta minden szökni készülő.

Március elsején már jól láthattuk az ablakból, hogy az Amur folyó jegén a hótakarót sötét pontok pöttyözik: az első szökevények. A szökéshez különben nem kellett Monte Cristo grófjának lenni, és kiki csak a legszükségesebb holmiját pakolta össze, vitte magával.

1920. március 3-án reggel én is mindent, amit használhatónak vagy alkalmasnak véltem, összecsomagoltam a hátizsákomba, szerény tőkém (110 jent) egy zacskóban az ingem alá rejtettem, egy noteszbe összeírtam pár bajtársam címét, hogy hazatérésem után értesítem a családjukat, majd megkezdtem elhatározásom teljesítését.

– De azután írjál! Pár nap múlva indulok én is... én is! – így búcsúztattak kórusban barátaim, amikor két másik bajtársammal, hamis tábori útlevelemmel kísérteltünk az átkozott hadifogolytáborból. Voltak persze olyanok is, akik romantikusabb szökést szerveztek maguknak: titokban kimásztak a drótkerítés alatt, vagy a szemetesokocsiba rejtőzve csempésztették ki magukat.

A kerítésen túl azonban nem voltunk teljes biztonságban. A japánok még helyükön voltak, és minden irányban járőröztek. Hamis útlevelem csak a táborból egyversztányi távolságra érhetett valamit, ezért igyekeztünk elkerülni, hogy vendégszerető japán járőrök marasztaló karjai közé fussunk.

A várostól, amelynek távoli fényei után oly sokszor vágyakoztunk barakkjaink ablakából, több kilométer széles folyó választott el minket.

Csak a folyópartra érve mertünk fellélegezni, ám azt is észre kellett vennünk, hogy a tomboló szél hókristályokat szór fülünkbe, szemünkbe, nya-

kunkba, és minden nyomot elfedő hótakaróval lepi be az utat.

A széllel szemben kellett utat törnünk. A csontig ható hidegben nem egyszer meg kellett állnunk, hogy dörzsölgetéssel élénkítsük fejünk, arcunk hólepte részeit, nehogy elfagyjanak. Közben csak olyan emberfeletti erőfeszítéssel tudtunk előregázolni a kötésig érő hóban, hogy az ingünket csuromvizesre izzadtuk. Lábnk gépiesen vitt előre, de lanyhuló mozgásunk egyre nagyobb fáradtságról

árulkodott. A folyó jegének közepén pihenőt tartottunk. De jó is lenne hagyni, hogy apránként betemessen a hó, míg tágra nyílt szájjal szívjuk be a friss, csípős levegőt! Csak az értheti meg ezt az érzést, aki maga is megtapasztalta, hogy mit jelent az erőltetett menet. Ám akárhogy erőlködünk, a szél-fúvásban csak hat óra alatt tudtuk megtenni a rendes körülmények között két óráig tartó utat.

Amikor beértünk Habarovszkba, ott már 250-300 hadifogoly lézengett. Minden kávézóban és cukrászdában, minden körúton szökevényekbe botlott az ember. Az oroszok nagyon kedvesen viselkedtek velünk. „Polgártársnak” szólítottak, és jólelkűen megmosolyogták, amikor lelkesen vagy épp elragadtatva bámultunk meg egy kirakatot vagy egy csinos leányt. Érthető, hogy élénkség és jó hangulat lett rajtunk úrrá, mintha varázsütésre megfiatalodtunk volna. Úgy tűnt, jók a kilátásaink. Mindeddig a támadó japánok és a lakosság között partizánháború dúlt, s ezért valahol mindig tönkre volt téve a vasútvonal. A japán békenyilatkozat után viszont a partizánok visszatértek az erdőkből, és a japánokkal együttműködve kijavították vagy újjáépítették a tönkrement sínpárokat, hogy a japánok mihamarabb kivonhassák csapataikat.

– Hallottátok a hírt, hogy holnap indul az első vonat Oroszországba? – kérdezte mérnök barátom, akivel a Bolsaja utcán futottam össze.

– No, arra mi is fölkapunk! – feleltem mosolyogva, önbizalommal telve. – Ha másképp nem megy, akkor a kerekekhez kötözzük magunkat!

Már korán reggel beálltunk a jegypénztár előtt tolongó tömegbe, és hosszas lökdösődés után sikerült is jegyeket szereznünk, habár el voltunk tökélve arra is, hogy ha minden kötél szakad, potyautas-ként vágunk neki az útnak. A negyven marhava-gonból álló szerelvényre körülbelül kétezer hadirokkant és beteg szállt föl. A hadifoglyokat a betegek közé sorolták. Beférkőztem az egyik vagon ötven utasa közé. A hordóba rakott heringek sincsenek annyira összepréselve, mint mi voltunk, mégis örültünk a zsúfoltságnak, mert a testek természetes melege helyettesítette a fűtést.

Senki nem tudta, hol lesz vonatunk végállomása. Egyesek azt állították, hogy meg se állunk Moszkváig, míg a kétkedőbbek szerint csak pár száz mérföldre számíthatunk. Az egyes vélemények között hét-nyolcezer verszta volt az átlagos eltérés. Órákig vártuk türelmetlenül, vacogva vonatunk indulását. Vártunk, várakoztunk... de a szerelvény egy hüvelyknyit sem moccant. A peronon hirtelen megjelent egy százados, és a bejelentendő szenzációtól vörösén, izgatottan elkiáltotta magát:

– Hallották, emberek? A japánok ma agyonlőt-

tek három hadifoglyot. A lazarett sarkánál akartak megszökni. Az őrszemek észrevették és Uheda százados parancsára lelőtték őket.

– Szörnyűség! Kegyetlenség! – kiáltozták a hadifoglyok a vagonokból.

– Kiket lőtték le?

– Pirost, Gerbert, a harmadiknak a nevére nem emlékszem!

A három fiatalember sorsa, akik úgy haltak meg, hogy még alig éltek, mindnyájunkat megdöbbentett – ám a fagyban az érzéseink is annyira elzsibbadtak, hogy hamarosan megfeledkeztünk a dologról. Talán még az is fölmerült bennünk: milyen jó, hogy nem velünk történt a szerencsétlenség.

No végre! Vonatunk meglődült, és a derülátóbak máris számolgatni kezdték, hogy milyen napi átlagsebesség mellett érhetünk el három hét alatt Európába. Az volt csak nagy kár, hogy a vasutasok közül senki nem tudta bizonyosan megmondani, mi lesz a végállomásunk.

Mozdonyunk szinte lépésben vánszorgott előre. Hat napba telt, amíg Blagovescsenszkbe értünk. Itt az egyik vasutas, akivel már elbeszélgettem sötét kilátásainkról, szinte kérlelve győzködött:

– Ne menjen tovább! Maradjon csak itt! A városban majd kap munkát. Itt olcsó minden, megélhet a fizetéséből. Innen távolabb nem termelnek semmit, éheznek az egész vidék, mert a japánok nem vonultak ki a Bajkálon túli területről. A maga érdekében mondom: maradjon csak itt, amíg kedvezőbbre nem fordul a helyzet!

Néhány bajtársamra hatással volt a figyelmeztetése, de a legtöbben úgy döntöttünk, hogy folytatjuk az utazást. Még tíz napig zötykölődtünk tovább csigalassúsággal, s alig haladtunk előre nyolcszáz versztát, mert a felrobbantott hidak helyén mindennütt ideiglenes, gerendákból és talpfákból rögtönzött átkelőkön kellett áthaladnunk.

Újságokhoz mindeközben nem jutottunk, pedig ekkor a legapróbb hír is jelentősen befolyásolhatta volna döntéseinket.

Az egyik éjszaka vonatunk megállt, és rögtön szóltak, hogy nem is indul tovább, mert frontvonal állja az utunkat.

Lesújtottan, viszontagságos sorsunkat átkozva kóvályogtunk a sínek között. Mitévők legyünk? Visszafelé induljunk el, vagy előre? Lehetetlen, hogy front húzódjék előttünk, hisz az ellentmondana a japánok békenyilatkozatának.

Amíg céltalanul ódöngtünk ide-oda, észrevettem, hogy a mozdonyunkra két vagonot kapcsolnak rá. Rögtön odasiettem, hogy tájékozódjam, és kezdetleges orosz tudásommal rákérdeztem:

– *Kuda?* Hová?

– Kszenyjevkába! – volt a válasz.

– Ott van a partizánok parancsnoksága, oda rendelték munkára – magyarázta az egyik orosz.

– Nem vinnének el engem is magukkal?

– Civilek nem utazhatnak vasúti munkásokkal. Maga munkás?

Otthagytam őket, hogy megbeszéljem a dolgot sorstársaimmal. Jelentkeztek is közülük tizenegyen, akik szívesen beálltak vasúti munkásnak. Még aznap éjjel elváltunk a többiektől.

Kszenyjevka, végállomás. Ebben a falucskában a természet nem ad magától semmi mást, csak aranyat. Amikor egyszer megkérdeztem egy falubélit, a harcban álló felekre utalva: „Az idevalósiak milyenek: vörösek vagy fehérek?”, azt felelte: „Sárgák!” – tudniillik csak az aranyat szeretik.

Munkához láttunk. Mindennapi gondjaink terhét enyhítette a remény, hogy hamarosan folytathatjuk utunkat. Ám hiába, mert múltak a napok, a napokból hetek lettek, a hetekből pedig hónapok. Egyre több hadifogoly tűnt föl a környéken. Sokszor beszélgettünk sorsunkról, és arról, hogyan javíthatnánk rajta, ám hiába szőttük képzeletdús terveinket. Egy dolgot azonban holtbiztosan tudtunk: ha elmúlik június-július, onnan kezdve ismét a jól ismert és rettegett szibériai tél vár reánk.

Három hónap telt már el, amióta elhagytuk a hadifogolytáborát, és kalandos elhatározásunk eddig nem járt több eredménnyel, mint hogy egy olyan helyen, ahol május 25-én havazik és méteres hótakaró borít mindent, testet-lelket őrölő napi munkánk után szózott halat vacsorálhattunk.

Ideje volt, hogy elhatározásra jussunk. Ezért május 29-ére összehívtuk a hadifoglyokat az összes környékbéli településről, hogy véglegesen határozunk következő lépéseinkről.

III. fejezet

(amelyből az olvasó arról értesül,
hogy őserdőn nem könnyű átvágni)

A MEGBESZÉLÉS

Ilyenképpen tehát május 29-e lett a döntő nap. A természet, mintha maga is új kalandokra készülne, új ruhába öltözött. Minden pompásan kizöldült körülöttünk. Szibériában szinte csak egy percig tart az átmenet a télből a nyárba, s a fák, mintha éreznék, hogy nem tart soká az örömök évada, sietnek élni – akárcsak azok az emberek, akiknek rövid élet adatott, s akik ezért egyik napról a másikra, a pillanat gyönyöreinek élnek. A fák egy héten belül kirügyeznek, kizöldellnek. Mi sem mutathatta volna jobban az itteni fák életerejét, mint az, hogy néha a levágott, leveleiktől megfosztott ágaik is újból kirügyeztek.

Alighanem ez a párnapos tavasz volt jó hatással a hadifoglyok hangulatára, mert most a szokásosnál élénkebben beszélgettek barakkjaik előtt. Az összejövetelen a vélemények – ahogy ez már lenni szokott – erősen megoszlottak. Egyesek szerint az lett

volna a legokosabb, ha visszaindulunk Blagovescsenszkbe, míg mások amellet kardoskodtak, hogy folytassuk utunkat tovább nyugat felé.

Egy román anarchista azt tanácsolta, hogy vágjunk keresztül az erdősegen. Javaslatát hatásos érveléssel támasztotta alá: szerinte az orocson törzs tagjai, akik az erdőben születvén és élvén úgy ismerik azt, mint a tenyerüket, segítségünkre lehetnének és kalauzunkul szolgálhatnának.

Egy osztrák fogoly térképet húzott elő a zsebéből, és ezt fejtegette:

– Miután a partizán hadsereg topográfiai részlegén dolgozom, gyakran töröm a fejem rajta, hogyan lehetne eljutni Európába, és igyekszem mindenről tüzetesen tájékozódni. Nos, a vasútvonalat tönkretették. A vasúttól északra nem vezet út, de még ha vezetne is, arrafelé azt kockáztatnánk, hogy vörös, fehér vagy japán csapatokba ütközünk. Miután a célunk az, hogy ép bőrrel jussunk vissza Európába, nyilván el akarjuk kerülni a háborúskodást. Keletnek visszafelé indulni szintén kétes kimenetelű vállalkozás. Habarovszknál ismét áll a japán front. A Szungari folyását követve ugyan el lehet jutni Harbinba, Mandzsúria fővárosába, de... de azt, hogy ott éppen milyen színezetű kormány van hatalmon, nem tudja senki. Ha vörös rezsim van, akkor fehérnek néznek, és falhoz állítanak. Ha fehér rezsim van, akkor vörösnek néznek, és falhoz állítanak. Az egyetlen lehetőség eddig is és ezután is: irány nyugat!

– Tőlünk északra e szerint a térkép szerint nincsen se város, se falu. Ez azt jelenti, hogy arrafelé szűz erdősegek terülnek el. Nyilván élnek ott nomád bennszülöttek, de merrefelé? Nem tudja senki. De nézzetek csak ide! Itt két nagy folyó, az Olekma és a Vutyim halad párhuzamosan, s végül a Léna folyamban egyesülnek. Tőlünk csak pár száz versztányira esik az említett két folyó felső folyása. Tutajokat építünk, és folyóhátan jutunk el a Lénáig. Békeidőben gőzhajók is jártak Irkutszk és Jakutszk között. Még az is lehet, hogy ma sem állt le teljesen a hajóforgalom. Jakutszktól még 2500 verszta a távolság, de az már semmiség a magunkfajta vándorlegénynek. Irkutszkból persze már gyorsvonaton indulunk tovább.

– De fegyverre is szükségünk lesz, hogy megvédjük magunkat! Fegyvert honnan veszünk? – aggodalmaskodott egy pék.

– „Bunkókkal az erdősegen át”! Nem is rossz cím egy fantasztikus kalandregénynek – szellemeskedett valaki.

– Lovak nélkül őrültség lenne nekivágni az erdőnek! – vetette ellen panaszosan egy huszár, akinek lovak nélkül nem is volt világ a világ.

Csak úgy röpködtek a megjegyzések, a zűrzavarban végül már a mellettünk álló szavát se hallottuk.

– Csönd legyen! – kiáltotta el magát az osztrák.
– Lovak nélkül megleszünk valahogy, fegyvert pedig tudunk szerezni!

– Honnan?! – zajongott egyszerre három-négy kételkedő, és a hangos megjegyzések zűrzavarában ismét odalett az érthetőség.

– Csöndet, az ördögbe is! Ha csönd lesz, megmondom! Azt javaslom, menesszünk küldöttséget Silov ezredeshez, a partizánok főparancsnokához (ő most a DVK¹ elnöke), és kérjünk tőle segítséget. Ha ad, annál jobb, ha nem ad, akkor sem veszítünk semmit, ha megpróbáljuk.

A javaslattevő, Hochenberg mellé engem választottak a küldöttségbe, mert mi ketten tudtunk a legjobban oroszul. Egy ilyen tárgyalás nem is folyhatott más nyelven, csak oroszul.

Kszenyovszkaja vasútállomásán állt a hadtörzs szerelvénye, és annak egyetlen első osztályú fülkéjében lakott Dimitrij Silov, volt cári tiszt. Az ő vasúti kocsiába kapaszkodtunk fel, hogy megpróbáljuk megnyerni ügyünknek. Segédtszije hűvös udvariassággal fogadott.

– Mit parancsolnak az elvtársak?

Tüstént látnivaló volt, hogy a segédtszjt nem tartja magát az orosz etiketthez, hiszen ő éppen teázott, de minket mégsem kínált teával. Orosz fogalmak szerint ez sértéssel ér fel.

– Fontos dologban szeretnénk szólni a főparancsnok úrral.

– Ő most nagyon el van foglalva. Próbálják meg a törzsparancsnokkal elintézni az ügyet – felelte, és ismét kis rosszindulattal méregetett minket.

– Ezt a dolgot mi csak a főparancsnok úrral beszélhetjük meg – kötöttük az ebet a karóhoz.

A határozott fellépés sehol sem olyan hatásos, mint Oroszországban. Ezt tapasztaltuk most is, amikor a segédtszjt egy perc múlva már mosolyogva tessékelt be a kocsi belsejébe:

– A főparancsnok elvtárs várja magukat!

A fülkébe lépve meglepetten láttuk, milyen otthonos a berendezés, és szinte a műértő élvezetével telepedtünk a puha párnázatú plüss karosszékekbe. Középmagas, mandulaszemű, rezes arcbőrű férfi fogadott bennünket: ő volt Silov. Már az első percben látszott, hogy nem fajtiszta orosz, ereiben mongol-burját vér is kering. Rám, aki már évek óta ki-

zárólag férfitársaságban töltöttem napjaim, nagy hatást tett az ezredes szinte lányos szépsége. Udvariisan szolt hozzánk, és szép csengésű hangja rögtön barátságos hangulatot teremtett.

Mindenről részletesen beszámoltunk neki: kínjainkról, terveinkről, reményeinkről.

– Ezredes úr, maga, aki a japán iga ellen harcol, nyilván megérte, hogy nekünk is van valamelyes jogunk a szabad életre. Csak azt kérjük, hogy eltávolozhassunk, ha lehet... némi fegyverrel.

A főparancsnok figyelmesen végighallgatott.

– Sajnos, a hadtörzs beleegyezése nélkül én nem dönthetek egymagam, de huszonnégy órán belül végleges választ kapnak.

Csodát reméltünk – és csoda történt. Másnap délután hívtak a parancsnokhoz. Nagyon barátságosan viselkedett, és tüstént parancsot adott, hogy gyűjtsanak a szamovár alá: hogyan is tárgyalhatnánk tea nélkül? Nyájasan érdeklődött, hogy érezzük magunkat. Végül a cukrozatlan tea hörgölgetése közben előállt a farbával:

– Tudna maguk közül valaki új térképeket készíteni?

– Meghiszem azt – feleltem magabiztosan. – Tisztnek tanultunk, gyerekjáték nekünk a térkép-rajzolás.

– Nagyon örülök, mert nagyszerű az ötlet, hogy az erdőségen keresztül kerüljék ki a frontvonalat. Nekem elhiheti: nemcsak a maguk helyzete bizonytalan, hanem a miénk, partizánoké is. Ha a japánok megtámadnak, magam sem tudom, merre meneküljünk. Keleten, Habarovszknál a japánok lövészárkai állják utunkat, nyugaton, a tajgában meg éhen halnánk. A japán hadifogság igazán nem volna ínyünkre. Ezért mi is komolyan gondolkozunk ugyanazon, amin maguk. Csapataink siralmas állapotba kerültek. Katonáinknak már csak pár tucat történyük maradt, és utánpótlásra sehonnan sem számíthatunk. Ennek ellenére készek vagyunk áldozni a maguk vállalkozására. Én tudom, hogy a hadifoglyok ördögien ügyesek. Nekünk is érdekünk, hogy kiutat találjunk, ezért lehetővé teszem maguknak, hogy megvalósítsák a kidolgozott tervüket. Válasszon ki húsz-harminc embert, és mi felkészítjük őket az útra. Már ki is adtam a parancsot Gruzinszkij segédtisztnek. Cserébe azt kérjük, hogy készítsenek egy jó térképet az útjukról, hogy szükség szerint mi is elindulhassunk ugyanarra!

Hogyisne ígértük volna meg neki a térképkészítést! Igéretet tettünk volna mi bármire, csak vághassunk már bele a tervünk megvalósításába!

Sorstársaink a táborban üdvrivalgással fogadták sikerünk hírért.

IV. fejezet

(amelyben fölvázolunk néhány figurát, akikkel együtt kell élnünk, és alkalomadtán meghalunk)

A TOBORZÁS

Most kezdődött csak meg az igazán komoly munka. Az erdőségen áthatoló expedíció tagjainak kiválogatása és lehető legjobb felszerelése nagyon fontos feladat volt. Egy sarkutazó, egy afrikai felfedező alighanem jót mulatott volna a mi ügyefogyott útrakészülődésünkön.

Kétszáz-háromszáz hadifoglyot élt a környéken, és kivétel nélkül mindegyik kész lett volna belevágni bármilyen kalandos vállalkozásba, akármilyen kinnal-bajjal jár is, mert úgy érezték, hogy mostani nyomorult helyzetükben bármi változás csak javulást hozhat.

Az útnak indulók kiválasztásánál – hiszen az expedícióban csak húsz-harminc fő vehetett részt – elsősorban a rátermettség, a munkakészség, a szakértelem számított. Figyelembe vettük azért az is, hogy kit kihez fűz barátság. Néha egy rokonszenves arc is elég volt a szerencsééhez. Csoportunk rendkívül tarka képet mutatott nemzetiség, életkor, tudás, társadalmi állapot, műveltség tekintetében, és ezek a tényezők mind jelentősen befolyásolták a kiválasztást.

A szerencse először két osztrákot, Dolfit és Sepfit talált meg: partizánként ők már két évet leéltek az erdőségekben.

De hát hogyan? Osztrákok az őserdőben? Közismert tény, hogy a nevezett náció tagjai Bécset és környékét lakják, ahol van bőven szinte minden, éppen csak őserdő nincsen. És mégis ez volt a valóság: két osztrákunk az erdőségben élt.

Dolfi és Seppi hadifoglyok voltak. Az 1918-as évben sok hadifoglyot beállt a Vörös Hadseregbe. Amikor 1918 nyarának végén a fehérek visszafoglalták Szibériát, a vöröskatonákat javarészt megölték, és csak kis részüknek sikerült az erdőbe vagy a hegyek közé menekítenie az életét. Szibériában a kényszerű betelepítések dacára csak a vasút környéke és a folyók partja lakott terület. Közép-Szibéria java részét a sok ezer négyzetversztányi néptelen táj adja, a tajgának nevezett erdőség. A vörös rezsim bukása után Dolfi és Seppi az őserdőbe menekültek. Ha megéheztek, felkeresték a legközelebbi falut, és a parasztoktól kenyeret vagy más elemőzsiát vásároltak aranyért vagy ezüstért cserébe. Aranyuk volt ugyanis, amíg ki nem merült a csitai

bank aranytartaléka. (Ezt a bankfiókot 1918-ban rabolta ki az úgynevezett „anarchista század”.) A parasztok a szigorú tilalom ellenére élelemmel segítettek a partizánokat. Pedig ha valakit följelentettek, hogy segíti a bolsevikokat, akkor megtorlásoként fölégették az egész falut, és férfit, nőt, gyereket kardélre hánytak. Akkoriban nem volt szokás különbséget tenni vörösgárdista és bolsevik között. A mindennapi betevőre ezenkívül még úgy is szert tehettek, hogy kisiklattak és kifosztottak egy-egy vonatszerelvényt.

Amikor azonban nyakára hágtak az aranynak, a fehérek serege és a japánok pedig kíméletlenül kiirtották több falu lakosságát, akkor tarthatatlanná vált a szabadrabló életmód. Mint veszett kutyákat üldözték a partizánokat, volt olyan nap, hogy a vadászathoz értő kozákok huszukat-harmincukat is agyonlőtték. Seppi és Dolfi együtt élték át a hosszú hónapokat és ezt a néhány szörnyű napot. A közös szenvedés még jobban megedzette barátságukat.

– Mondjátok, mi volt a legborzasztóbb, amit át kellett élnetek? – kíváncsiskodtam egyszer, amikor a tajga veszélyeiről és borzalmairól beszélgettünk.

– Amikor megettük Hans elvtársat.

Dolfi oldalba taszította Seppit.

– Nem szégyelled, hogy ilyesmikről fecsegsz? – sziszegte a fülébe, de Seppi nem zavartatta magát, és teljes lelki nyugalommal folytatta a történetet.

– Akkoriban tízen éltünk együtt. Eleinte ugyan harminc fős volt a csoportunk, de a halál étvágya kielégíthetetlen. A beleink görcsbe rándultak az éhségtől, nem maradt egy morzsa ennivalónk sem. Már az elhullott lovunk húsából se maradt egy cafat se, kínunkban a patáit meg a bőrét rágcásáltuk. Hans egyszerűen beleőrült az éhezésbe. Kórházba nem vihettük, mert a tajgában nincsen kórház. Ha valaki ott megbetegszik vagy megsebesül, az nem számíthat segítségre, és orvos híján hamar örök álomra hunyja a szemét. Mit is tehattünk volna a szerencsétlen bajtársunkkal? Nekünk is kopogott a szemünk az éhségtől, úgyhogy... végül megettük Hansot. Evés közben arról beszélgettünk, milyen zordul bánt el vele és velünk a sors. Később még megettünk valaki mást is, de őt már azért, mert kiérdemelte a büntetést. Ennivalót lopott a közösből... Igaz, az ő húsa már jobban ízlett... Nem igaz, Seppi?

Ezt az elborzasztó közjátékot csak azért idéztem föl, hogy éreztessem, micsoda szakadékba taszította a háború az „embereket”.

Igaz persze az is, hogy egy őserdei utazásra nem lehet kizárólag makulátlan úriembereket toborozni. Igen komoly érvek szóltak Seppi és Dolfi mellett. Két év őserdei élet számos tapasztalattal vértelte

fel őket; kockázatos utunk során nekünk pont ilyen emberekre volt szükségünk. Amikor megkérdeztem, készek-e részt venni kockázatos vállalkozásunkban, azt felelték: „Kész örömmel, csak dolgozni nem szeretnénk útközben. Már két éve úgy élünk az erdőben, hogy dolgoznunk nem kell, és szeretnénk, ha ez most már mindig így is maradna!” „Mi ennél jobbat érdemlünk!” – tette hozzá Seppi. Hosszú alkudozás után végül arra jutottunk, hogy ők ketten fel lesznek mentve a nehezebb testi munkák alól.

Jól fel akartunk készülni minden elképzelhető nehézségre. Mi lesz például, amikor elfogy a magunkkal vitt eleség? Honnan szerzünk akkor táplálékot?

– Majd halászkodunk, vadászunk! – határoztuk el. – Az erdőnek nagyon gazdag az állatvilága. Lép-ten-nyomon bölénybe, medvébe, szarvasba, vad-disznóba botlik az ember. A folyókban meg nyüzsgönek a halak.

– Nem fogunk éhen halni! – jelentettük ki magabiztosan. – Akkor most a feladat: halászt, vadászt találni!

Hamarosan meg is lett a vadászunk. Akadt közöttünk valaki, aki azt állította, hogy a boldog békeidőkben orvvadászként praktizált az Esterházyak birtokain. Nagy örömmel választottuk meg fővadászmesterünké. Persze, expedíciónk minden egyes tagja több oldalas leírást érdemelne jellemére vagy épp jellemtelenségére nézve. Foglalkozásuk, illetve legjellemzőbb karakterjegyük szerint így lehetne besorolni a résztvevőket: egy széplelkű ügyvéd; két normális agronómus; egy hivatalnok, ám lelke mélyén alanyi költő; egy lakáj; két lakatos; egy hivatásos altiszt; egy szabó; néhány földműves.

Olvasómnak nyilván tüstént föltűnt a nők teljes hiánya. Valójában nők nélkül szándékoztunk útra kelni, de az utolsó pillanatban egy orosz hölgy, akit gyöngéd érzelmek fűztek egy hadifogolyhoz, közölte, hogy ő is velünk tart. Hiába tiltakoztunk, hiába festettük le neki expedíciónk minden várható nehézségét.

– Egy életem, egy halálom! – jelentette ki. Levágta a haját, nadrágba búj, és követte szíve választottját. (Csak a történeti hűség kedvéért teszem hozzá, hogy nyolc évvel idősebb volt kedvesénél.)

Két-három napba telt az alapos felkészülés, de végül meglett mindenünk, ami kellett, gyógyszerektől a varrókészletig. A hadtáposoktól megkaptunk mindent, amijük csak volt – éppen csak nekik sem volt sajnos szinte semmijük. A legnagyobb gond a lovakkal adódott. Huszonöt lovat kértünk, és meg egyeztünk abban, hogy a folyót elérve majd vissza-

küldjük őket. A partizánok parancsnoksága már kiutalta nekünk a lovakat, ám mégsem kaptuk meg őket, mert partizántól lovat kapni nem gyerekjáték. Az expedíció fiatalabb tagjai már azon voltak, hogy gyalog vágnak neki az útnak. Az idősebbek és a korábbi partizánok kötötték az ebet a karóhoz, hogy lovak nélkül nem szabad nekivágni az őserdőnek. Két pártra szakadtunk, a lópártiak álltak szemben a lovatlanokkal. Az időjárás az előbbieknél kedvezett. Eleredt az eső, és szüntelenül, éjjel-nappal szakadt.

– Vágjatok csak neki lovak nélkül! – gúnyolódott az ellenpárt. – Hogyan tudnátok elvontatni az élelmiszert, ha ilyen időben még mátha nélkül is derékig süppedtek a sárba?!

V. fejezet

(amely látni engedi, hogy – amint az életben lenni szokott – igen lassan jutunk csak egyről a kettőre)

AZ ELSŐ AKADÁLYOK

Különvonatunk megállt. Mostantól kezdődik az igazi utazás! Leugráltunk, és gyorsan kirakodtuk kevéske holminkat. A vasútvonallal párhuzamosan folyt a Csornij Urjum nevű folyócska. Útitervünk azt diktálta, hogy át kell kelniük rajta. Térképünkre jóformán patakként volt berajzolva, amelyen nem lesz nagy kunszt átgázolni. Bezzeg annál több akadályra bukkantunk a helyszínen! Szándékunk szerint tüstént nekivágunk volna az útnak, hogy legyűrjünk néhány versztát: csak hogy pár száz lépés megtétele után nem patakkal, hanem habzó, örvénylő, tomboló folyóvízzel találtuk szemközt magunkat.

– Ezen a borzalmon soha nem jutunk át! – kiáltott fel egy nyakigláb, „nagyszájúnak” is csúfolt útitársunk – később azután bőségesen kiérdemelte a gúnynevét. Mindnyájan meggyőződünk róla, hogy a folyón nem kelhetünk át csak úgy menetből, hiszen hídnak nyoma sem volt. Nem maradt más hátra, mint hogy letáborozunk. A vasúthoz közel, egy tavacska mellett vertünk sátrat. Volt ugyanis egy kis vízálló sátrunk, de csak tíz ember fért el benne. Közben pedig szépen egyenletesen, megálíthatatlanul szakadt az eső. Már annyira átáztunk, hogy egyetlen lucskos, tocsogós szivacsnak éreztük a testünket.

Végül Dolfinak támadt egy ötlete, hogy mit tehetünk az átázás ellen:

– Hántsunk fakérget esőkabátnak, az nagyon vízálló!

Nekiláttunk. Eleinte ügyetlenül dolgoztunk, de aztán kihegyezett fadarabkák segítségével egyre jobban haladt a munka. A fakéreg jó szolgálatot tett, csakugyan megóvott a makacs esőtől, habár a közérzetünket ez vajmi kevésbé befolyásolta: a kedvünk épp olyan borús maradt, mint addig. Reménytelen helyzetünknek csak a lehántott, csupaszfatorzsek voltak tanúi: megannyi sejtelmes gyertyaként meredtek az égre.

Mit tegyünk? Honnan remélhetünk segítséget? Sátrunktól pár száz lépésre egy félelmetesen zúgó hegyi folyó állja utunkat. Hogyan kelhetnénk át a túlpártjára? Erre a kérdésre senki nem tudta a választ. Felkerestük tanácsért a környéken fellelhető vasutasokat is. De ők is csak azt mondták, amit már jól tudtunk: a folyón nincsen híd. Illetve van, de csak délebbre, százötven verszta járásra. A Csornij Urjum kizárólag a rendkívüli esőzések miatt duzzadt fel, máskor egy kisgyerek is át tud gázolni rajta. Ezerszer is visszakérdeztünk:

- Hogy lehet átjutni a túlpartra?
- Meg kell várni az eső elálltát – jött a válasz.
- De ha egy álló hónapig esik az eső?
- Akkor egy hónapig kell várni – felelték bele nyugvóan.

„Az istenek ellen hiába küzdenék” – mondta Goethe. E mondás igazát könnyen beláthattuk, amikor tanúi voltunk, hogyan esik, zuhog, szakad a kérlelhetetlen eső. Társaink többségét elfogta az idegesség: egyesek minden akadály dacára megakarták kísérelni az átkelést, mások valami megváltó ötlettől vagy az idő változásától reméltek megoldást. Sajnos, hiába írtunk júniust, a folyó vize olyan hideg volt, hogy az ember egy percig se tarthatta benne a kezét. Hosszan tartó munkára nem is gondolhattunk.

Az egyetlen – és a legkényelmesebb – megoldás a várakozás volt.

Másnap újabb kellemetlenség adódott. Kiáltozás, izgatott megjegyzések törték meg a csöndet. Ügyeletesünk reszketve számolt be róla, hogy két hulla fekszik a síneken. Hamarosan kiderült, hogy lódögökről van szó, lovak kerültek a vonat alá. Csak az értheti meg, hogy milyen szerencsétlenség ért bennünket, aki már maga is tapasztalta, hogy milyen felbecsülhetetlen segítséget jelent ilyen környéken a ló, az ember hű barátja. Az sem döbbenet volt meg minket ennyire, ha nem két ló, hanem négy ember halálhírét kapjuk. Hogy mi okozta a balesetet, arra könnyű volt rájönni. Már említettem, hogy útra kelő társaságunkban a legkülönbébb emberek verődtek össze. Akadtak köztünk olyan városiak is, akik még soha életükben nem láttak lovat közelről, és halvány segédfogalmuk se volt a gondozásukról.

Az az útitársunk, aki régebben a huszároknál szolgált, királyi méltósággal kiadta a parancsot: „Minden lovat kikötni, lábukra láncot, aztán hagyjátok őket legelni.”

Fő lovászmesterünk meg is mutatta, hogyan kell úgy kikötni a lovakat, hogy ne tudjanak elszabadulni. Csakhogy néhányunk nem rendelkezett a szükséges tapasztalattal. Született bölcselőként tudták viszont, hogy kellemetlen dolog lovak lábát emelgetnie annak, aki nincsen biztosítva lórúgás ellen.

A lovakat nyilván csak tessék-lássék pányvázza ki valaki, a pányva kioldódott, a lovak elkóboroltak. Két jószág éppen a sínekre tévedt, amikor lassan közelített feléjük egy szerelvény. Ha az erdőség közepén vakító fényszórókkal tart felé egy vonat, attól még az ember is megrémülhet, nemhogy az olyan ló, amelyik – legjobb tudomásunk szerint – soha nem látott még vonatot. Megtörtént a katasztrófa, vértócsa tanúskodott a jóvátehetetlenről. Átkoztuk a sorunkat, de már nem segíthetünk a dolgon.

Továbbra is szakadt az eső, de egy maréknyian mégis lementünk a folyóhoz körülnézni, hogy nem jut-e eszünkbe valami okos dolog. Köveket hajigáltunk, hogy megpróbáljuk megállapítani a folyó szélességét. Végül 42 méterben maradtunk.

Beszélgetés közben az agronómus elmesélte, hogy a háborúban az utászoknál szolgált, és ott látta, hogy nem is olyan nagy ördöngösség a hídverés. Elmagyarázta, hogy milyen egyszerűen lehet farönkökből alapozás nélkül hidat készíteni. A híd vázát a parton kell összeácsolni, a szerkezetet egy ponton lerögzíteni, majd az egészet a vízre taszítani. Ha a váz hossza nagyobb a folyó szélességénél, akkor a túlsó vége mintegy megkapaszkodik a túlparton, és azzal készen is áll a híd.

Először csak félig-meddig értettük meg a tervét, de aztán rajzokkal, skiccekkal, gyufaszálakkal szemléltetni is tudta, így a végén mégiscsak hinni kezdtünk neki.

Este nagytanácsot tartottunk a tervről. Rossz volt a közérzetünk, borúlátó hangulat uralkodott. Igen szigorú parancsokat adtunk ki. Úgy döntöttünk, éjjeliőrséget állítunk, hogy a jövőben elkerülhessük a kellemetlen meglepetéseket. A hídépítés tervéről megoszlottak a vélemények.

A szkeptikusok szerint nyugodtan várhatunk addig, amíg a vízszint alábbszáll.

– De ha hónapokig esik, akkor hónapokig várunk? – kérdezték mások. A többség úgy döntött, hogy belevágunk a munkába.

– De akkor mindenki dolgozzon! – kiáltotta a nagyszájú.

– Általános munkakötelezettséget kell bevezetni! – tették hozzá mások.

Csak Seppi és Dolfi kaptak felmentést. Nekik a konyhán kellett szolgálatot teljesíteniük.

Éjféltajt én voltam az ügyeletes éjjeliőr. Bőven jutott időm a töprengésre. Vajon fogok még valaha párnás ágyban aludni? – tűnődtem.

A nagy nedvességben alig pislákol, már-már kihunyt a tábortűz – akárcsak az én reménységem.

VI. fejezet

(amelyben hatalmas, hegyeket mozdító erőfeszítésekről olvashatni)

AZ ÁTKELÉS

Hajnali négy órakor volt ébresztő. Minálunk csak a nap kelt föl szaporábban. A fák nem is lehettek volna nedvesebbek, mindenén áthatolt az esővíz. Ha csak hozzáért egy falevélhez az ember, máris egész záport kapott a nyakába. A puha talaj is tele szívta magát a csapadékkal.

Kezdetét vette a nehéz fizikai munka. Baltánk, fűrészeink megtörték a szűz tajga mélységes csöndjét. Nagy odaadással dolgoztunk. Akadt közöttünk, aki korábban még soha nem kóstolt bele a testi munka örömeibe. Ezeknél nagy akaraterő és becsvágy pótolta a hiányzó jártasságot. Minden fizikai feladatnál lényeges, hogy szakszerűen használjuk szerszámainkat, mert így könnyebb munkavégzéssel, feleakkora erőbedobással kétszeres eredményt érünk el. Be kell vallanom, hogy némelyikünk soha nem hallott még az erőtakarékoság elvéről, és az ügyesebbek gyakran szemlélték kajánul, hogyan kapja marokra a baltát a széplelkű ügyvéd úr. Nem maradtak el a gonoszkodó megjegyzések sem.

A tizenöt méter hosszú farönköket emberfeletti kínlódással tudtuk csak levonszolni a partra. Tizenhárman, tizennégyen is kellettünk, hogy egy ilyen fatörzset elcipeljünk, és még így is minduntalan úgy éreztük, hogy a teher súlya alatt beszakad a vállunk. Három hosszú gerenda egymáshoz csatlakoztatva már kiadta a híd kívánt hosszúságát.

Gyakran megszenvedtük műszaki felszereltségünk hiányait. Nem volt például elég nagyméretű vasszegünk, ezért kénytelenek voltunk faszögeket és rudakat használni. Három nap múlva, napi tizenkét óra munka árán már büszkén szemléltettük az eredményt: a híd váza készen hevert a parton.

Kimerítő munkánk közben alig figyeltünk oda az időjárásra, pedig az elemek a bolondját járatják velünk. Hol kékklett az ég és hétágra sütött a nap, hol meg eleredt a zivatar. Ahogy egy nagyvilági úr tu-

catszor is átöltözik napjában, úgy változott naponta tucatszor is a szeszélyes idő.

De mi ügyet se vetettünk az idő járására, csakis a hídépítés kötött le mindenkit. Bárcsak beválna a tervünk... ha a híd elég hosszúvá sikerül, akkor máris elhárul előlünk az első nehéz akadály. Az első győzelem aztán már meghozza a többit is, gondoltuk.

Jelentős előkészületeket kellett tennünk a híd „vízre bocsátásához”. Mindenkit mozgósítottunk. Eljött maga a partizánparancsnok is, és húsz kozákokat bocsátott rendelkezésünkre. Az volt a szándékunk, hogy lehántolt fatörzseken csúsztatva juttatjuk a folyóig a hídvázat.

A terveket készítő agronómus adta ki a parancsokat:

– Kövekkel és kötelekkel rögzítsétek a híd elülső részét!

– Fogd erősen azt a huzalt!

– Te miért nem dolgozol?

– Én dolgozom, a kozákok viszont nem csinálnak semmit.

– Elszakadt a kötél!

– Három ember azonnal ide!

Számos parancs és ellenparancs hangzott el, miközben nagy érdeklődéssel figyeltük, hogyan fogja elfordítani az ár ereje a hidat a másik part irányába. Mivel tartottunk tőle, hogy a híd esetleg nem bizonyul elég hosszúnak, a közepén is megerősítettük vastag fémhuzallal, és csak lassan hagytuk elfordulni. Köztudomású, hogy a fa könnyebb a víznél, így fennmarad annak felszínén. Csakhogy a mi a hidunknál nem úgy történt, ahogy a fizikatankönyvekből megtanultuk. A híd erős akadályként feszült az előretörő víztömeg útjába, és csodálkozva észleltük, hogy középső részét az ár ereje a víz alá nyomja. Csak a híd elejét és végét láttuk, a közepe vagy fél méterrel a víz alá került.

Ez a körülmény lehetetlenné tette a folytatást. Minden hiába! Úgy tűnt, oda a munkánk, kárba veszett az erőfeszítésünk.

Csak egy módon lehetett talán még menteni a helyzetet: valami alépítménnyel meg kellett emelni a középrészt. De a jéghideg vízben erre gondolni sem mertünk.

„A balszerencse ritkán jár egyedül, és aki gondal fekszik, gondal is kel” – tartja a burját közmondás. Testi és lelkiezőnkre egyaránt súlyos csapást mért ez a kudarc – pedig a sors egyéb csapásai még csak ezután következtek.

Amikor a partizánok parancsnoka látta, hogy tervünk kudarcot vall, kijelentette, hogy visszavonja kiadott parancsát. Tudja, hogy már eddig is két lovat veszítettünk, ezért most visszakéri a többit, amit adott.

Magunkban háborogtunk az újabb mizérián, de kifelé semmit sem mutathattunk, jobban tettük, ha alkuval próbálkozunk. Beszélgetés közben kiderült, hogy a döntésnek valójában komolyabb az oka. A parancsnokság teljesen átírta az eredeti terveket. A japán veszély miatt most azt szeretnék, ha egész hadtesteket is át lehetne vonultatni az őserdőn. Orosz szakértők el fogják készíteni ehhez a térképet, és annak alapján építik majd meg munkások a kijelölt utakat. Ezért mi maradhatunk is mint útmunkások, feladatunk az lesz, hogy az első 40 versztát szekérrel járhatóvá tegyünk. Ha ezt elvégezzük, neki is vághatunk isten hírével a vadonnak.

– De lovak nélkül nem tudunk dolgozni! Ki szállítja majd az ellátmányt? – tette szóvá képviselőnk.

– A partizánoknak sincs elég lovuk. A huszáraink gyalog csatáznak – jött a válasz.

Hosszas alkudozás után a parancsnok mégis hagyott nekünk tíz lovat. – Akinek nem tetszik, az vissza is mehet.

Most láthattuk, milyen erős gyökeret vert időközben az őserdei út eszméje. Mindössze öten döntöttek úgy, hogy visszaindulnak.

Minket is megpróbáltak rábeszélni.

– Álmodozás a ti tervetek! Nem fog sikerülni, odavesztek mindannyian.

De mi nem hallgattunk rájuk.

Láttam egyszer egy amerikai színdarabot, „Árvíz” volt a címe. Ebben a drámában, amikor már remény sincs a túlélésre, az emberek mind kedvesen, nyájasan, szeretetreméltóan bánnak egymással.

En nem tapasztaltam, hogy a halál közelsége jobbá tenné az embereket. Többségüknél minden mást legyűr az önszeretet. Emlékszem: a visszatérni szándékozók tudták, hogy mi is az életünket kockáztatjuk, és adott esetben a legapróbb tárgyon múlhat a túlélésünk, mégis „elfelejtettek” visszaadni egyet-mást, és csak az utánuk lovagló járőreink tudták elérni, hogy mindent visszaszolgáltassanak.

Életünk tele volt váratlan fordulatokkal, minden pillanat újabb meglepetéssel szolgált. Amikor másnap reggel a folyóra néztünk, a hidunknak már nyoma se maradt. Éjszaka annyira felduzzadt a folyó, hogy a víz ereje elszakította a három vastag fémhuzalt, és magával ragadta az egész hidat. Mint később hallottuk, ácsolmányunk hamarosan szétzúzta a tőlünk százötven versztára délre lévő használható hidat. Hatalmas munkánknak nemcsak hogy nem vettük hasznát, hanem végül másoknak ártottunk vele.

E közjáték végeztével új vállalkozásba fogtunk, de most már orosz mester keze alatt. Közönséges hidat építünk! Faanyagot a közelből hordunk össze hozzá. Ám végül ez az új próbálkozásunk is kudarcba fullt, illetve vízbe, mert a folyó gyors sodra mindig elragadta a faanyagot.

Közben sikerült szert tennünk néhány ladikra. Hogy örültünk! Pontonhidat állítottunk össze belőlük. Ily módon aztán végre sikerült elérnünk a túlsópartot, de visszajövet a hullámok átcsaptak a pontonhíd fölött, és csak rendkívüli erőfeszítéssel tudtuk megmenteni a ladikokat. Összesen tíz napig tartottak próbálkozásaink, de végül sikerrel jártunk. A két part között kifeszítettünk egy fémhuzalt, és arra ráerősítettük az egyik ladikot. Így már át tudtuk szállítani az ingóságainkat is. Még a szekereket is szétszereltük, hogy át lehessen vinni őket. A lovakat átúszattuk.

Történt azért egy nagy szerencsétlenség, amely főleg ínycsebb útítársainkat búcsította el. Legkedvesebb bocink kiugrott a ladikból, és kereket oldott.

VII. fejezet

(amelyikben bebizonyosodik:
néha jó, ha az embert üldözik)

AZ ÜLDÖZÉS

Átjutottunk tehát a túlpartra. Ez persze viszonylag szerény eredménynek tűnhet, számunkra mégis nagyon sokat jelentett. Máris derülátóbban tekintetünk kalandos vállalkozásunk elé. Estéknként kellemesen elheverésztünk a sátorban. Frissen vágott fágákat tettünk a tábortűzre a szúnyogok ellen. Lehunyt szemmel fekdüdtünk gypágyunkon, vitakoztunk vagy viccelődöttünk, a széplelkű ügyvéd időnként előadásba kezdett az élet értelméről, netán a világ mechanikus és szellemi felfogásáról. Úgy éreztük, még a vadon is szebb ruháját öltötte fel nekünk. A fák, bokrok és cserjék a zöld minden árnyalatában pompáztak. Több száz éves gigászi fáóriások tanúskodtak a természet életerejéről.

A természet pompájával valamelyes ellentétben állt mindennapi étrendünk szerénysége. Jóformán csak sózott hallal és kenyérral táplálkoztunk. Agronómusunk egy reggel azonban fontos felfedezést tett.

– Nézzétek, mit találtam! – kiáltotta lelkesülten. A tavalyi avarszőnyeg alatt rejtőzködő vadszederre bukkant. Már réges-régen nem kóstoltunk gyümölcsöt, és nagyon is ínnyükre volt a szeder savanykás íze. Képzeltetni, milyen öröm fogadta a parancsot, hogy szedret kell szedni a közös konyhára. Ez a munka jobban esett mindenkinek, mint a fűrészelés vagy a venyigegyűjtés.

A szederkeresés közben nagyot sóhajtott a diákunk:

– Milyen kár, hogy az agronómus nem talált a szeder mellé cukrot és tejszínt is! – De azért csak telitömte a száját a savanykás szederral.

Ez az epizód nem befolyásolta fő feladatunk, az útépítés teljesítését. Napi 11-12 órát dolgoztunk. Az éjszakai őrsem már hajnali négykor felvert minket, és csak este tízkor térhettünk nyugovóra. Minden nap újabb gonddal járt. Nem gyerekjáték járható utat építeni lápvidéken. Egyenként vertük le a cölöpöket, s aztán azokon tudtunk csigalassan előrejutni a szekerekkel. Aki nem próbálta, az el se hiszi, milyen nehéz dolog lovat befogni. Sokunkat kellemtelen meglepetés ért, amikor kiderült, micsoda ügyesség, találékonyság, sőt ravaszság szükséges ehhez a feladathoz. Aki nem ismeri ki magát a lószerszámban, annak bosszantó következménnyel kell számolnia: a ló kirúg a hámból. Vagy ha nem ez a baj, akkor valami más jön közbe. Ha a ló úgy

van fölszerelve, ahogy kell, akkor meg a kerék dől ki a tengelyből, mert a csapszeg nem bírja el a terhelést.

A lovakat köztisztelet övezte, és jobb lett volna világra se jönnie annak, aki miatt egy lónak lába törött vagy fölsebződött a háta.

A legyek és a szúnyogok napról napra elviselhetetlenebbé tették az életünket. A nap minden órájának megvolt a maga vérszívója. Délelőtt és éjjel leginkább a szúnyogok támadtak, déltájban előkerültek a döglegyek, délután meg a muslincák. Nem túlzok, ha azt mondom, rovarmariádok döngtek körülöttünk. Néha olyan vadul támadtak ránk, hogy hiába próbáltunk védekezni, szemünk-szánk telement velük. Szúnyoghálónk nem volt, rögtönzött kendőink nem nyújtottak elegendő védelmet. De a lovaink még nálunk is többet szenvedtek. Állandó csapkodással mi még csak el tudtuk hessegetni magunkról a sok vérszopót, de a szerencsétlen lovak hiába csapkodtak a farkukkal, nem ért az semmit a rovarfelhők ellen. Szürkénk színét éjféketére változtatta az egész testét ellepő szúnyogfelhő és a rászáradt vér. Akárhányszor pihenőt tartottunk, rögtön hatalmas tüzet raktunk, hogy annak a füstjével ijesszük el az élősködőket a lovainktól.

Az okos lovak is érezték a füst üdvös hatását, és olyan közel húzódtak a tűzhöz, hogy már-már megégették a homlokukat.

Vállalt munkánkkal szerettünk volna minél hamarabb elkészülni, mert tartottunk tőle, hogy a beálló tél meghiúsítja a tervünket. Mindig arra kerestünk utat, ahol ritkásabban álltak a fák. A talaj egyenetlen volt. Hegynek föl köves és meredek, a völgyben pedig süppedős, lapályos. Főleg a lép nehezítette a haladást, minden erőfeszítésünk ellenére sem tudtunk napi négy-öt versztánál többet megtenni. Feladatunk meghatározása úgy hangzott, hogy „tegyük járhatóvá” az utat. Nos, ez a kifejezés igen rugalmasan értelmezhető. Így aztán már a tizenegyedik napon úgy ítéltük meg, hogy elkészültünk a munkánkkal. Ezt jelentettük a munkavezetőnknek, és – mivel Oroszországban minden lehetséges alkalommal kérni kell valamit – ruhát és élelmiszert kérelmeztünk.

– Szerintetek ez az út készen van? Ezen nemhogy szeker, de egy ló se tud elhaladni! – vetette ellen.

– Mi beleadtunk apait-anyait, és a mi szekereink el tudtak jönni az úton. Ha a mieinknek sikerült, akkor mások járművének is fog! – feleltük.

A munkavezető végül kijelentette, hogy mindenről jelentést tesz a parancsnoknak, de ő nem nagyon hiszi, hogy az elengedne bennünket.

Volt már alkalmunk tapasztalni, hogy mit jelent az ilyen jelentéstétel: újabb tárgyalásokat, újabb ha-

lasztást, újabb idővesztéséget – akár több hónapnyit is.

Amikor mindenkihez eljutott az újság, többen felpaprikáztak.

– Mindig is mondtam, hogy az oroszok eddig is becsaptak, ezután is be fognak csapni! – jelentette ki az egykori lakáj.

– Már régen itt kellett volna hagynunk őket, de túlságosan is hallgattunk a mi „urainkra” – szájalt a nagyszájú.

Nem maradt veszítenivalónk. Számba vettük birtoktárgyainkat és döntést hoztunk. Volt négy zsák kenyerünk, néhány pud rizsünk és zabkásánk, egy pud sónk. Végszükség esetére ott a lovaink, az erdőségben pedig nyilván találunk halat-vadat. Femenként hatvan font élelemmel számoltunk, az másfél hónapra szűkösen elég lesz. Volt ezenkívül kilenc puskánk, meg fejszénk, baltánk, fűrészünk, fúrónk, egyéb szerszámunk bősséggel, valamint iránytűnk és tájolónk is. Felszerelkeztünk olyan fogóeszközökkel is, mint szög, gyufa, puszkagolyó, aprópénz.

Mindnyájan jó egészségben voltunk, élni akartunk, és rövid töprengés után úgy döntöttünk, hogy engedély nélkül is nekivágunk az útnak.

Ketten vállalták magukra azt a feladatot, hogy visszalovagolnak és megszakítják a kapcsolatot a külvilággal, vagyis elvágják a két part között kifesztett fémhuzalt. Mi többiek lázas sietséggel látunk munkához. A szekereket nem akartuk magunkkal vinni, helyettük hordtáskákat fabrikáltunk. Az utazók tízfős csoportokra oszlottak. Egy-egy lóra két-három ember jutott, hogy gondját viseljék a jószágoknak és szükség esetén segítségére legyenek. A lovakra fölrakodott holmit teljes egészében közvagyonnak nyilvánítottuk. Ha ezenkívül bárki bármit cipelt a hátán, arról csak önmagának tartozott számadással.

Még nem hasadt a hajnal, amikor visszatértek veritékező küldötteink, és népes karavánunk fölkerelkedhetett. Büszkeség töltött el bennünket, amikor végigtekintettünk a gondosan fölmálházott lovakon, a dolgukra figyelő férfiakon és a szélben búcsút bölintő faóriásokon.

Az útirányt pofonegyszerűen kitűztük. Egy folyócska mentén haladtunk, amely egy idő után az Oljokmába torkollik. Siettünk, de mégis jó párszor meg kellett állnunk, ahányszor csak lövés jelezte, hogy kioldódott egy kötél, elszakadt egy heveder, lecsúszott egy nyereg, vagy bármi más okból újra kellett málháznia.

Még hat órája se voltunk úton, amikor egymás után három lövést hallottunk. Megegyezés szerint ez vészhelyzetet jelzett. Seppi és Dolfi a lovakkal

Az Illusztrációkat a *Hadifogoly magyarok története* című könyv II. kötetéből vettük
(Budapest, 1930)

maradtak, mindenki más a lövések irányába rohant. A sűrű erdőben nem ment könnyen a futás, bukdácsoltunk rendesen, közben még arra se jutott időnk, hogy eltöprengjünk, miféle veszély fenyeget. Amikor aztán a helyszínre értünk, mosolygó, ölelkező emberek képe fogadott: néhány idegen is volt a mieink között.

Mi történt? Hogy kerültek ide ezek az idegenek? Pár percen belül mindenre fény derült. Amikor a partizánok parancsnoka megtudta, hogy elhagytuk a helyünket, kiadta a folyóparton őrködő kozákoknak, hogy vegyenek minket üldözőbe és kobozzák el minden vagyontárgyunkat. De az átkelő ladik már nem volt a helyén, és a kozákok közül csak hatnak sikerült átúsztatnia a folyón. Hármuk Oroszországból származtatnia a folyón. Ezek már régóta csak azon törték a fejüket, hogyan juthatnának haza. Most eljött az alkalom. Jelentkeztek, hogy elindulnak a nyomunkon, de igazából csak haza akartak jutni ők is.

– Engedélyt kérünk, hogy veletek tartsunk – szólt a legidősebb, akinek szemébe lógott a haja –, és minden, ami a miénk, mától a tiétek is!

– Hurrá! – kiáltottunk fel egyhangúlag.

– Éljenek kozák testvéreink! – tették hozzá néhányan.

Nagy szerencse ért ezekkel a kozákokkal. Három jó hátas és három puska sokat jelent, még akkor is, ha ezentúl több éhes szájat kell etetni.

No de kerekedjünk föl mielőbb! Újraosztottuk a csomagokat, hogy némi könnyebbséghez juttassuk lovainkat. Késő estig meneteltünk. A jeles napot dupla rizsadaggal ünnepeltük meg, és hatalmas tábor tüzet raktunk. Szinte indiánoknak tűnhettünk, amikor napbarnította arcunkra vetődött a máglya vöröslő fénye.

Három nap menetelés után minden különösebb közjáték nélkül elértük az Oljokma folyót.

VIII. fejezet

(amelyből az olvasó megtudja,
hogy vademberek nemcsak Európában vannak,
hanem Kelet-Szibériában is)

AZ OROCSONOKNÁL

Sokszor éreztük már eddig is, hogy hiába az ember minden tudása, okossága, akarata, önfeláldozása, mert a természet erejével és szeszélyével nem vehetjük fel a harcot. Hogy süt-e a nap vagy esik, az látszólag jelentéktelen tény, mégis milliók életét befolyásolja.

Az Oljokma folyót mindig bizonyos nyugtalansággal emlegettük. A térkép szerint ez sokkal nagyobb vízfolyás, mint a Csornij Urjum, ezért legalább három napot szántunk arra, hogy átkeljünk rajta valahogy.

Pedig épp ellenkezőleg!

Míg az Urjumnál összeesküdött ellenünk a sors, az Oljokmánál éppen hogy szerencsével jártunk.

Már napok óta szép, nyugodt időnk volt. Derűs kékből pompázott az ég is. Nap uraság hétágra sütött. Nem esett, így a folyó szintje is lejjebb szállt. Az Oljokma vize ugyan komoran feketéllett és sebesen áramlott, de jó gyerekként viselkedett, nem csapott nagy zajt a hullámaival.

Még a lovakat se málháztuk le, amikor két jó úszó már ki is próbálta, hogy milyen mély és milyen gyors a folyó.

– Fogadok a mai száraz kenyereembe, hogy nem lehet rajta átgázolni! – kiáltott fel a mindig borúlátó diák.

– Hetek munkájába fog kerülni, hogy átkeljünk rajta! – tette hozzá valaki.

De a borúlátás ez alkalommal rossz tanácsadónak bizonyult. A folyó nem volt mélyebb két arsinál, vagyis mellközépig se ért, s így ember, állat különösebb nekikészülődés nélkül átgázolhatott rajta.

A víz erejével azért számolnunk kellett, ezért erős botokkal szerelkeztünk fel, és néhányan össze is kötötték magukat egymással. Haladéktalanul nekivágtunk, és hamarosan boldogan, de kimerülten tapodhattuk a túlpárt bársonyos homokját.

Ezt a boldogságot egész napos pihenővel, valamint általános mosakodással tettük emlékezetessé. A pihenőt kiérdemeltük, a mosakodásra rászorultunk. Ilyen öltözetből kinéztek volna bennünket bármely világi helyről. Ruhánk csupa szakadás volt, a csak pár hete is még olyan erős és tartós cipőink is szétesőben. Ingünk félig fekete lett a beszáradt verítéktől. Arcunkat, fejünket ellepte a

szőr és a haj, a bajusz és a szakáll. Az olvasó, aki rendes körülmények között él, el se tudja képzelni, micsoda gyönyörűség, ha az ember végre levetheti háromhetes, mocskos ingét, és frisset húzhat a helyébe. Közülünk legtöbben tehát ruhájuk foltozásával vagy testápolással foglalkoztak, míg négyen lóra kaptak és az orocsonok keresésére indultak.

Az orocsonok! De sokszor hallottuk már emlegetni őket! Régóta tudtuk, hogy az Oljokma folyó környékén él egy ilyen nevű nomád bennszülött csoport. A kérdés az volt, hogyan jutunk a nyomukra. Letáborozásunk után tüstént leadtunk néhány lövést, hogy felhívjuk magunkra a figyelmüket. Semmi eredmény. Nagy szerencse lett volna számunkra, ha az orocsonok nyomára jutunk. Talán szerezhetünk tőlük élelmet, esetleg még útikalauzunkként is szolgálhatnak. Nagy kíváncsisággal vártuk, sikerrel jár-e az orocsonkeresés. Eltelt három-négy óra, de útitársaink még mindig nem tértek vissza.

– Biztos valami bajuk esett – hallatszott az egyik csoportból. Kivételesen nem a mindig borúlátó diák, hanem az egyik földműves tette ezt a megjegyzést.

– Az orocsonok talán elfogták és megölték őket – vélekedett valaki más.

– Az orocsonok a legrendesebb emberek a világon – fogta a pártjukat Dolfi, aki csak most avatkozott a beszélgetésbe. – Meg aztán Seppi se hagyja csak úgy eltenni magát láb alól – tette hozzá magabiztosan, amire nyilván volt is alapja valakinek, aki már két évet leélt az őserdő öln.

– No de mégis mi történhetett, hogy még mindig nem tértek vissza? – okvetetlenkedett megint valaki.

– Ugyan micsoda? Nem találtak semmit, és most szégyellik, hogy üres kézzel kell visszatérniük. – Ez volt az általánosnak tekinthető vélekedés.

Az ilyen beszélgetések egyébként roppant sajátos módon zajlottak. Három nyelv volt használatban: a német, a magyar és az orosz. A nemzetközi segédnyelv szerepét elsősorban az orosz töltötte be, de jelentős részt kapott azért a gesztusnyelv is.

Már kis híján beesteledett, amikor társaink visszatértek. Már messziről kiáltották:

– Megtaláltuk őket!

Rögtön körbefogtuk és kérdésekkel kezdtük ostromolni a megtérőket.

– Hol, mikor, kivel találkoztatok? Hogy néznek ki?

– Miből élnek? Igaz, hogy csak rénszarvast tartanak? El fognak kalauzolni minket? Megijedtek tőletek?

Persze, nem volt könnyű minden egyes kérdést megválaszolniuk.

Társaink már négy órája barangoltak, amikor végre rábukkantak egy orocson falura: férfiak, nők,

gyerekek éltek ott. Az orocsonok nagyon elcsodálkoztak az idegenek láttán. Egy volt csak közöttük, aki érintkezett már korábban oroszokkal. Így aztán igen nehézkesen lehetett csak szót érteni velük. Hosszas magyarázkodás után csak megértették, hogy nyugat felé tartó vándorok vagyunk, és nagyon sok érdekes tárgyunk van. Ez utóbbi okból ráálltak, hogy rögtön felkeressenek minket, hátha lehet csereberélni. Társainknak azért kellett már az orocsonok előtt ideérniük és szólniuk, hogy felhessen készíteni a lovakat, nehogy megbokrosodjanak az orocsonok rénszarvasai láttán.

– Már jönnek is! – figyelmeztetett az ügyeletes őrszem. És csakugyan, már fel is tűnt a harmincnyolc emberből álló, sajátos karaván. A rénszarvasok kecses, ideges, érzékeny állatok voltak, némelyiknek 12-16-felé ágazott a koronája. A férfiak egyenként ülték meg a réneket, a nők viszont két-három gyereket is felvettek maguk mellé. Férfiak és nők egyforma ruhát viseltek, mindet rénszarvasprémből szabták.

Első ránézésre nem látszott nagy különbség férfi és nő között; közelebről azután anyyi, hogy a nők kevésbé kopott prémet hordtak.

Rögtön ráismertünk a mongol embertípusra: jellemzően ferde és metszett szempárjuk, kiálló pofacsontjuk és tömpe orruk hasonlóvá tette őket a szintén kelet-szibériai jakutokhoz és burjátokhoz. A gyerekek elég satnya növésűek voltak, sokuk púpos.

Találkozásunk kölcsönös, őszinte örömet ébresztett mindenkiben. Leginkább a rénszarvasok és a gyerekek arattak tetszést, pár percen belül megbátortunk velük. Gazdagságunk fitogtatására egész kis kiállítást hordtunk össze, egy fél órán belül ünnepélyesen meg is tudtuk nyitni. Száztíz különböző tárggyal tudtunk kirakkolni. A közönség mindenén ámuldozott, de leginkább a zsebtávcső, az öngyújtó és a batiszt zsebkendők nyerték meg tetszésüket: rögtönzött kirakodásárunk megérdemelt sikert aratott. Az orocsonok szinte megrohmozdottak, ki-ki a maga jószágát akarta a miénkhez cserélni. Meghívtak, látogassuk meg a falujukot. Úgy döntöttünk, meghosszabbítjuk a pihenőt, és csakugyan felkeressük vendégszerető új barátainkat.

Eszperantóból fordította Ertl István

¹ Távolkeleti Parancsnokság.

A Brüll Bormanufaktúra ajánlata

Tokaji Kóser Furmint 5769 (2008) édes
Tokaji Kóser Furmint 5772 (2011) száraz
Tokaji Kóser Furmint 5775 (2014) édes

A pincészet budapesti lerakata további 9 fajta száraz, édes és aszúborot tart raktáron, különböző évjáratokból, valamint egyedülálló különlegességeket, mint pl. a Triászt.

A Brüll Bormanufaktúra borai több mint százéves saját furmint tőkékről származó válogatott fűtőkből készülnek, hagyományos borászati eljárással.

A kóser borokhoz a heksert Radnóti Zoltán rabbi adja.

Minden palack külön számot visel, és a címkére pedig a megrendelő neve, s kívánságra, külön szöveg nyomtatása is kérhető.

Közvetlenül a borásztól kaphatnak információt a megrendelhető borokról és a szállítás feltételeiről.

brull@brullnote.com

vagy a +36 20 5192323 telefonszámon

Lengyel Andrea
Kozma Lajos,
a modern magyar iparművészet
reneszánsz embere

Kozma Lajos építész, iparművész, tipográfus (1884–1948) – eredeti nevén Fusch Lajos – azon nagy magyar újtók közé tartozott, akik az Osztrák–Magyar Monarchia liberális légkörében felnőve lehetségesnek tartották nemcsak a polgári és nemzeti, zsidó és magyar azonosság összeegyeztethetőségét, hanem a művészet és az ipari vállalkozás összekapcsolását is. A Budapesti Műhely megalapítása kimagasló eseménye úgy Kozma életének, mint a magyar iparművészet fejlődésének. Egyrészt, mert a művész ekkor lépett önálló útra és fogott bele saját tervei, ötletei megvalósításába, másrészt, mert a legelső magyar lakberendezési vállalat életre hívása mellett egyúttal márkát is teremtett. Legfőképpen azonban azért, mert a műhelyhez kötődően új stílust álmódott meg, melyet a magyar enteriőrművészet Kozma-barokk néven jegyez. A Műcsarnok idején *Kozma-Klasszik*. A *Budapesti Műhely és Kozma Lajos* című tárlata a művész szakmai életútján, valamint az általa készített lakberendezési tárgyakon keresztül mutatta be a Budapesti Műhely mint korának egyedülálló vállalkozása történetét, a megalapításától a felszámolásáig.

A tárlat a Műcsarnok egyterű kiállítótermében kapott helyet, amelyben funkcionálisan egy polgári előszoba, étkező, nappali szoba és egy hálószoba került kialakításra. (Ötletesen oldották meg a stilizált helyiségek elkülönítését, plafonról lelógatott

Kozma Lajos

Forrás: Magyar Építészeti Múzeum, 2018

táros módon épen megmaradt az 1964-ben tűzvészben elpusztult Rózsavölgyi Zeneműbolt berendezéséből. A falakat a művész bútorrajzai, grafikái, plakátjai, valamint Pécsi József fotós korabeli fényképei díszítették. A kiállítás Horányi Éva muzeológus, kurátor, Kozma munkásságának szakértője útmutatása alapján készült.

A BUDAPESTI MŰHELY

Kozma Lajos 1906-ban szerzett építészmérnöki diplomát a József Nádor Műegyetemen, de nem kapott önálló építészeti megbízást egészen 1914-ig,

**A Budapesti Műhely rekonstruált portálja
Budapest, V. Szabadság tér 15.**

így szakmai életútjának korai szakaszában elsősorban grafikus, valamint enteriőrművész munkássága teljesedett ki. 1909-ben egyéves párizsi tanulmányútja során Henri Matisse tanítványaként tanult festészetet, itt ismerkedett meg Ady Endrével is, akinek több verses kötetét illusztrálta. 1910-ben újra Budapesten folytatta sokoldalú munkásságát: asztalokat, paravánt, ülőbútort, kávé és tea készleteket tervezett a New York kávéház részére, díszleteket készített Bárdos Artúr és Révész Béla által alapított Új Színpad részére. 1911-ben élete újabb fordulatot vett: építészként csatlakozott Lajta Béla építészeti irodájához. Lajtának alapvetően a grafikus vénája „jött kapóra” a homlokzattervek és belső terek, enteriőrök megrajzolásához. (Kozma saját lakása ekkor éppen a Lajta által tervezett, a VIII., Népszínház utca 19. szám alatti Harsányi-bérházban volt található.) Részt vett Lajta három

kiemelkedő alkotása, az Erzsébetvárosi Bank, a Vas utcai iskola és a Szervita téri üzlet-bérház (ún. Rózsavölgyi-ház) épületek homlokzati díszítésében. (Az építészttörténészek előtt ma sem egyértelmű, hogy mely díszítőelemeket tervezte maga Kozma és melyeket Lajta. Az általuk használt formavilág olyanmennyire hasonló, hogy a stílusjegyeik egyértelműen nem különíthetők el.) A Rózsavölgyi-házhoz kapcsolódik Kozma első önálló feladata: a Rózsavölgyi Zeneműbolt enteriőrjének megtervezése, amit a kritika is a magyar iparművészet kiemelkedő alkotásaként értékelt és tette őt országosan ismert művésszé. Ez a siker inspirálta arra, hogy önállósuljon, és saját vállalkozásba kezdjen. Az építészeti irodát hátra hagyva 1913 nyarán alapította meg a Budapesti Műhely Lakberendező Vállalatot.

**A Budapesti Műhely rekonstruált portálja, faragás
Budapest, V. Szabadság tér 15.**

Hálószoba-enteriőr, szekrény
Kozma Lajos, Budapesti Műhely, 1914

A vállalkozás életre hívásához és felépítéséhez a német Werkbund, valamint az 1903-ban megalapított osztrák Wiener Werkstätte műhely mintája adta az ötletet, ahol az ottani alkotóközösség művészei magas színvonalú kézműipari tárgyakat állítottak elő. A Budapesti Műhely nyolc-tíz asztalos, faszobrász, kárpitos szakemberből állt. Elsősorban bútorok kivitelezésére szakosodott, de készítettek lámpákat, tükröket, lakástextíliákat is, melyeket maga Kozma tervezett. A bútorok bemutatására, értékesítésére egy kétszintes bemutatótermet alakított ki Budapest belvárosában, a Szabadság tér 15. szám alatti Deutsch-bérpalotában, melynek alsó szintjén a tehetősebbek, felső szintjén pedig a szerényebb igényű vásárlók részére mutatta be kínálatát – funkcionálisan, azaz szobaenterióként berendezve. A műhely szövetkezeti formában működött, azaz a szakemberek saját műhelyükben, saját szerszámmal alkották meg az előre megrendelt bútorokat és szállították fel eladásra a bemutatóterembe. A Budapesti Műhely mint márka bevezetésére Kozma komoly gondot fordított, megtervezte a Műhely arculatát és hirdetési kampányt indított be. Megrajzolta a cég szignetjét, mellé a fejléces levélpapírt (több típust is használt), bélyegzőt, plakátot, reklámképeslapot tervezett. A Szabadság téri bemutatóterem enteriőrjét a kor legnevesebb fényképészével, Pécsi Józseffel fotóztatta végig. (Pécsi József

Hálószoba-enteriőr, franciaágy
Kozma Lajos, Budapesti Műhely, 1914

volt a mestere Friedman Endrének és öccsének, Kornélnak, akiket ma Robert Capa és Cornell Capa néven jegyez a fotótörténet.) A felvételekből katalógust készített, amelyhez Vitéz Miklós ismert újságíró, színházi szerző írta a szöveget. Az enteriőről készült fényképeket a műhely bemutatásával nemcsak a hazai, hanem a német szakajtóban is megjelentette, ennek köszönhetően élénk külföldi érdeklődés kísérte alkotótevékenységét. Pár hónappal a Budapesti Műhely létrehozása után Kozma megalapította a Budapesti Textilművészeti Műhelyt és egyedi arculattal látta el. A Textilművészeti Műhely előállításban készültek a saját tervezésű modern lakástextíliák és bútorszövetek, melyek tervezésében két alkotótársa, Románné Goldzieher Klára és Lakatos Artúr képző- és iparművészek voltak partnerei. Ez időben Kozma és Lakatos Artúr az Iparrajziskolában tanítottak, így a kisebb munkákat ott szőtték le, a nagyobb megbízások kivitelezésére a kispesti Hungária Jacquard Szövőgyárral kötöttek szerződést. Kozmával együtt dolgozni rang volt. Említésként álljon itt egy-két név a műhely munkatársai közül: Arnót Dezső, Bíró Mihály, Falus Elek, Heisler József, Kozma Károly, Lakatos Artúr és Maróti Géza. Kozma szignetjével látta el minden egyes bútorát, azaz védjegyezte, ez alapján azonosíthatók egyébként mind a ma napig.

Ebédlőberendezés, tálalószekrény
Kozma Lajos, Budapesti Műhely, 1914

Az akkori európai színvonalú pályakezdés ívét megtörte az első világháború, azt követően pedig a 1920–1930-as évek gazdasági recessziója, a műhely mestereit behívták katonai szolgálatra, és ez alól Kozma sem lehetett kivétel. Tüzérként szolgált végig az első világháborút. A háborús években is dolgozott: ekkor születtek a „Minitűrők” sorozat lapjai, valamint a lányainak rajzolt mesekönyvei. 1918-ban tért vissza a frontszolgálattól. A háború okozta alapanyaghiány és beszerzési nehézségek is

Ebédlőberendezés, tálalószekrény, faragás
Kozma Lajos, Budapesti Műhely, 1914

**Karosszék a Rózsavölgyi Zeneműbolt berendezéséből
Kozma Lajos–Arnót Dezső, 1912**

hozzájárultak ahhoz, hogy divatba jöttek az olcsóbb, színesre festett bútorok. Kozma ekkor dekoratív papírmasé kisbútorokat, ún. papírvitrinákat tervezett apróbb csecsebecsék számára.

Az elapadó megrendelések, a folyamatos pénzhiány visszavetették a vállalat működését, így Kozma javaslatot tett a szövetkezet felbontására, és 1919-ben ő maga ki is lépett belőle. Munkatársai Arnót Dezső vezetésével megpróbálták a vállalkozást fenntartani, de az 1923-ban végleg megszűnt. A Budapesti Műhely története nem csupán kultúr-történeti-iparművészeti szempontból fontos, hanem maga a márka kialakítása, piaci bevezetése akár tananyagként szolgálhatna a mai gazdasági főiskolák marketing szakán. A Budapesti Műhely díszes, faragott portáljának rekonstrukciójára 1995-ben, a Deutsch-bérpalota teljes körű felújítása során Dévényi Tamás építész irányításával került sor.

KOZMA LAJOS ÉLETÚTJA AZ I. VILÁGHÁBORÚ UTÁN

Miután a Budapesti Műhely gyakorlatilag megszűnt, Kozma pályája az építészet felé fordult, de együttműködése a Kner család gyomai nyomdájával folyamatos maradt, akiktől 1918 óta kapott megrendeléseket könyvillusztrációk készítésére. 1919-ben a Tanácsköztársaság idején a Művészeti

**Ebédlőberendezés
Kozma Lajos, Budapesti Műhely, 1914**

és Múzeumi Direktórium tagja lett, a Műegyetemen éppen induló Lakásművészeti Tanszéken egyetemi tanárrá nevezték ki. A Tanácsköztársaság bukása után elveszítette egyetemi állását, a Magyar Mérnök és Építész Egylet kizárta tagjai sorából. Alkalmazkodva a kor igényeihez és a saját lehetőségeihez a Horthy Miklós kormányzóról elnevezett korszakban neobarokk villák tervezésébe kezdett. 1925-ben belső berendezésiért, bútoraiért Iparművészeti Nagy Aranyéremmel tüntették ki. Az 1926-os amnesztia után felvételre jelentkezett a Kamarába, ahová csak két évvel később, 1928-ban vették vissza.

Pályájának csúcsát az 1930-as évek jelentették, amikor építészként is bemutatkozott. 1930-ban felépült a Divatcsarnok (VII., Rákóczi út 72–76.), 1934-ben az Átrium-ház (II., Margit krt. 55.), 1935-ben az Üvegház (V., Vadász utca 29.) és 1938-ban a Régiposta-ház. Az általa tervezett épületek közül több mint negyven valósult meg, melyeket nem kímélt meg az idő, volt, amelyik elpusztult és a többségét teljesen átalakították. Az ismertetésük egy külön tanulmány témája lehetne. Létezik azonban egy épület a határainkon túl, amely talán a legjelentősebb alkotása. Az épület Kassán, a Rákóczi utcában található. 1926–1927-ben Kozma tervei alapján felépült a kassai zsinagóga, az épület ma a város művészeti életének színtere.

Mesélőszék
Kozma Lajos, Budapesti Műhely, 1914

Szobaenteriór
Kozma Lajos, Budapesti Műhely, 1914

Kanapé
Kozma Lajos, Budapesti Műhely, 1914

Vitrin
Kozma Lajos, Budapesti Műhely, 1914

A KASSAI ZSINAGÓGA

„Kozma Lajos kassai templomépítése éppúgy kimagasló eredménye a magyar építőművészetnek, mint a zsidó templomépítészet fejlődésének. A magyar építőművészetnek nemcsak azért, mert Kozma Lajos a modern magyar építészet egyik legnagyobb értéke, azért nem az első helyen, mert sajátos hazai viszonyainknál fogva az utódállamok magyarsága adott neki első ízben módot arra, hogy valóban átfogó tehetségéhez méltó problémát oldjon meg, hanem legfőképpen azért, mert a kassai templom megoldása és kivitele a legékeőbb bizonyítéka annak, hogy ez a nagy művész mindegyelőtt – *építész*.” – Ezzel a gondolattal vezet fel Naményi Ernő művészettörténész a kassai zsinagógát bemutató írását a *Múlt és Jövő* 1929. évi külön lapszámában.

Az első zsidók 1840 után telepedtek le Kassán, a város lakosságának nagyjából tizenhat százalékát alkották. 1944-ben deportálták őket és ezzel lényegében pontot tettek ottani jelenlétükre. A kassai zsidó hit-

Vitrines szekrény
Kozma Lajos, Budapesti Műhely, 1914

Asztali óra
Kozma Lajos, Budapesti Műhely, 1914

Papírvitrinák
Kozma Lajos, Budapesti Műhely, 1914

Fotók: Lengyel Andrea, 2018

község 1926-ban pályázatot írt ki a kassai neológ zsinagóga és zsidó gimnázium megtervezésére, melyen Kozma Lajos pályaterve első díjat kapott. Az új épületegyüttes a Bárkány testvérek kivitelezésében 1927-re épült fel. Tőle balra állt a mór stílusú neológ zsinagóga, melyet Répászky Mihály épített 1866-ban. Ez volt a város legrégebbi zsinagógája. A világháború után raktárként használták, 1958-ban bontották le.

Kozma ekkor első ízben tervezett zsinagógát, melyhez nyilvánvalóan behatóan ismernie kellett a zsidó valláshoz kapcsolódó szertartás folyamatát. A tervezés fő szempontjaként a modern, haladó istentisztelet szükségleteit vette figyelembe, ezért alkotott széltében elhelyezett ovális alaprajzú centrális templomot, amelynek a keleti és nyugati oldalán húzódó téglalap alakú nyúlványokat teremtett, melyeknek egyike az előcsarnokot alkotja, másikban pedig a bima, az esketési szoba, és atéli templom nyert elhelyezést. Az ovális alaprajzú zsinagógát hosszában 25 méter, széltében pedig 21 méter átmérőjű, 35 méter magas kupola zárja le. A kupola magas kiképzése nem a művész elgondolása volt, aki eredetileg a keleti építészetre emlékeztető lapos

kupolát tervezett, hanem az építető hitközség kívánsága, miszerint a Szent Erzsébet-székesegyházon kívül ez a zsinagóga legyen Kassa legmagasabb épülete. A templomban hatszáz férőhelyet alakított ki a férfiak számára az alapszinten és ötszáz helyet a nők számára a galérián. Az üléseket nem hosszában, hanem keresztben helyezte el, ami által hosszú sorokat nyert. A templom egységes térhatását szolgálták a teljesen dísztelen architektonikus falak, amelyeket a pillérek tizenegy méteres és hat kisebb hatméteres dongára osztanak. A hat donga alatt kapott helyet a hat, ragyogó színekben tündöklő üvegablak, amelyeknek mérete egyenként 15 négyzetméter, és piros-sárga színekben ragyognak. Az épület eredeti ablakai ma a prágai Zsidó Múzeumban tekinthetők meg. Az ablakokon kívül a templom csarnokának díszítését egyedül a kupola sötét ultramarin színű alapon ragyogó fehér arany díszítése adja, amely az égbolt tradicionális szimbóluma, melynek tizenkét ága egy csillagot alkot. Ez a hatalmas csillag a kupola kétharmad részét tölti be, a megmaradt egyharmad részét egy monumentális szalagban elhelyezett héber felirat borítja. A szentélyben nyert elhelyezést a frigszekrény, a szószék,

A kassai zsinagóga mai homlokzata

A kassai zsinagóga mai hátsó része

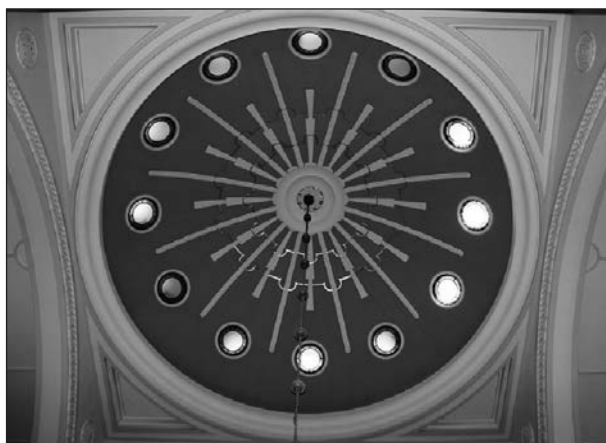
az előimádkozó-asztal, a papi és előjárószékek és az orgona. Az oltár alapanyaga kék márvány. A kék, mint a távolság színe, a végtelen messzeség, a misztikus beláthatatlanság kifejezésére szolgál. A szentélyt a templom csarnokától ragyogó hatású sárga márványkorlát választja el. Az ovális templomcsarnok nyugati nyúlványában kapott helyet az előcsarnok, amely teljesen zárt, különálló egységet alkot. Innen indul ki a női karzat feljárata, e köré csoportosulnak a ruhatár és a mellékhelyiségek. Amikor a pályázatot kiírták, a tervező építésznek harmonikus egységet kellett képeznie a meglévő régi templom, az új templom és az iskola között. Kozma ezt a feladatot a tér megfelelő kiképzésével oldotta meg, amikor a hitközség telkét határoló tér mellé egy újabb terecskét alkotott, amelyen az épületet helyezte el. „Az iskola úgy csatlakozik a templomhoz, mint a középkor templomaihoz a klostrom, kifejezésre juttatva azt a régi zsidó tradíciót, amely

a hit és a tudás szétválaszthatatlan egységén alapszik.” A templom portáljának monumentális kiképzése barokk tradíciókat mutat, és ez az a stílus, amely Kozma munkái formanyelvére jellemző. Teljesen újszerű a templomhoz csatlakozó iskola megtervezése. Reprezentációs célokat szolgál a hangversenycélokra is használható, művészsobáival ellátott díszterem. Az épületben a hitközség irodahelyiségein kívül nyolcosztályos iskola foglal helyet, melynek tantermei tágasak, világosak. Az épület déli frontja csupa üveg, a széles folyosókon beépített ruhatár található, továbbá minden emeleten a szegény sorsú gyerekek részére egy-egy fürdőszoba is kialakításra került. Ilyennek láthatták Kassa lakói az épületegyüttest a második világháború előtt.

A zsinagóga épülete ma Művészetek Házáként szolgál, jelenleg a Kassai Állami Filharmónia otthona. Miután a kassai zsidóság döntő többsége a holokauszt idején megsemmisült, a túlélők zöme pedig

„Tudd ki előtt állsz”
héber felirat a kassai zsinagógában

A kassai zsinagóga kupolájának
ultramarin színű belseje

Forrás: <https://felvidek.ma/2016/07/barangolasok-a-kassai-zsidóság-nyomában/#&ui-state=dialog>

kivándorolt, az üresen maradt zsinagógát állami tulajdonba vették és a nyugati részén jelentősen átalakítva, bővítve, városi koncerttermet alakítottak ki benne. Néhány éve a műemléki védelem alatt álló épületet igényesen felújították. A kupola tetején, melyet eredetileg Dávid-csillag díszített, ma a zeneművészetet megtestesítő fémből készült hárfa látható. A csillagot leszerelték és a Rastislavova utcai köztemető zsidó részében, a neológok által használt parcellában újra felállították, mint holokauszt-emlékművet. Az iskola épületében a pozsonyi Közgazdasági Egyetem Üzemgazdasági Kara működik.

A kassai zsinagóga terveinek sikerére alapozva a művész 1928-ban indult a budapesti Széll Kálmán térre kiírt új budai ortodox zsinagóga építési pályázatán. Bár első helyezést ért el, a pályázat nem valósult meg, azzal az indoklással, hogy a tervezett helyszín túl közel található a villamos-sínpályához. Kozma 1941-ben Ludwig Kozma néven jelentette meg *Das Neue Haus* című könyvét Zürichben, a Girsberger kiadónál, melyben a budai zsinagógáról is ír. „Kozmának az új budai ortodox zsinagógára készített terve (1928), bár végül nem valósult meg, nagy feltűnést keltett” – írja Soros Tivadar *Álarcban* című könyvében. A nyertes pályázat tervét a *Múlt és Jövő* folyóirat 1929. évi *Templom és iskola* című kiadványában Naményi Ernő művészettörténész ismertette.

KOZMA LAJOS A VÉSZKORSZAKBAN

Kozma Lajos 1940 utáni életének alakulásáról meglehetősen csekély információ érhető el. Amit tudunk róla, azt Soros Tivadar *Álarcban* című könyvében olvashatjuk:

„Új tervet eszeltünk ki.

Az ingatlan kezelőjeként jól ismertem egy Eskü téri ház alaprajzát. A házmesterben és családjában megbízhattam, hisz ők adták nekem az irataikat. A ház földszintjén, közvetlenül a légópince bejárata mellett volt egy apró, ablaktalan helyiség, ahol bútorokat tároltak. Ha ezt átépíteném, kényelmesen berendezett búvóhelyen várhatom ki a hitlerizmus közeli végét. A Duna-parti ház fekvése kitűnő, egy ugrás a Rudas fürdő, ahol a reggeli órákban úszhatom is. Így a napi testedzésemről sem kell lemondanom. Éjjel meg sétálhatok az elsötétített Duna-parton.

Csakhogy egyedül unalmas a pinceélet. Ha agglény volnék, kereshetném egy csinos, bájos hölgy társaságát is, ám házasemberként ezzel a lehetőséggel nem számolhattam.

Inkább Ozma Lajost, a híres építész és lakberendezőt választottam lakótársamul. Ozma széles

A Múlt és Jövő Kiadó *Templom és iskola* című kiadványa, 1929

Forrás: Országos Széchényi Könyvtár

látóköri, olvasott, sokat látott ember volt, idősebb nálam. Már kopaszodott; tömött fekete bajszával, sárgás bőrével, mongolos vágású szemével jobban hasonlított kínai mandarinra, mint pesti zsidóra — vagy csak én láttam így. Jó barátságban voltunk a családjával is. Okos felesége, két bájos lánya volt. Ki tudja, miért, a két lány közül nekem a kisebbik, a kiszámíthatatlanul temperamentumos Zsuzsi tetszett jobban.

Egy ilyen nagy műveltségű ember társaságában, könyvekkel felszerelve nem is lesz nehéz kivárni a hitlerizmus bukását. Ellátásunkról a házmester és a felesége gondoskodik majd. Három jó vendéglő is van a közelben: a nagy múltú Kriszt, meg a Bristol és a Carlton szállodák modern éttermei. Mindennap máshonnan hozathatjuk az ételt — így változatosabb, és nem is tűnik fel annyira.

Megbeszéltem a tervemet Lajossal, és ő mindenbe lelkesen beleegyezett. Rögtön megbízta, hogy építésként tegye a lehető leginkább kényelmessé és biztonságossá a búvóhelyünket. Gondoskodjon a megfelelő szellőzésről és világításról, de arról is, hogy ne szűrődjön ki fény, ami elárulná, hogy a félreeső kamrában lakik valaki. A folyóvízről és a vécéről sem feledkeztünk meg. A házmester szobájából elektromos vészjel mehetett a kamrába. Megjegyzés szerint minél nagyobb a baj, annál hosszabban bűg a riasztó. Veszély esetén pár pillanat alatt elérhetjük az óvóhelyet, ahol egy gombnyomással egy hatalmas vasajtó mögé zárkozhatunk. Az óvóhelyről egy másik utcára volt kijárás, itt is zárható vasajtóval. Amennyire előre lehet látni, itt nem kaphatnak el üldözők. Katonai szóhasználat: az elgondolás taktikai és stratégiai szempontból egyaránt tökéletesnek tűnt. Mindent kényelmesen ki-gondolhattunk, és a pénz ekkor nem játszott nagy szerepet. Tervünkön meglátszott, hogy gyerekkorunkban mindketten faltuk a Verne-könyveket.”

Soros Tivadar (Soros György és Pál édesapja)

visszaemlékezése alapján a vészkorszakot egy budai bunkerben együtt bujkálva éltek túl. A két család közötti szoros barátság onnan eredeztethető, hogy Kozma Lajos a Soros család szomszédságában, a Lupa-sziget Platán sor 8. szám alatt építtette fel Bauhaus típusú nyaralóját. Nyaralószomszédok voltak. Ezt Soros Tivadar is megerősíti *Álarcban* című könyvében.

Kozmát 1946-ban az Iparművészeti Főiskola igazgatójának nevezték ki, majd 1948-ban megkapta a Köztársasági Érdemrend arany fokozatát. Utolsó megbízását, a Gyöngyösi és Nővér utca sarkára tervezett iskola épületét már csak halála után, 1949-ben fejezték be.

FORRÁSOK:

- Koós Judith: *Kozma Lajos munkássága*. Akadémia Kiadó, Budapest, 1975
 Gottdank Tibor: Tizenkét kőműves.
<http://www.mazsihisz.hu/index.php?scid=n10918>
Kozma Lajos emlékkiállítás prospektusa, Rippl-Rónai Múzeum, Kaposvár, 1998
Kozma-Klasszik, a Budapesti Műhely és Kozma Lajos. Ismertető, Műcsarnok, Budapest, 2018
 Múlt és Jövő Kiadó: *Templom és iskola*. Budapest, 1929
 Soros Tivadar: *Álarcban, Náci világ Magyarországon*. Budapest, 2002
 dr. Nádai Pál: Zsidó érzés és magyar formák az új kassai zsinagógán. *Egyenlőség*, 1926. október. 12.
 Historical Jewish Press (JPress) of the NLI & TAU

*Kőbányai János**Randolph L. Braham (1922–2018)*

Nem lehet azt mondani, hogy váratlanul ment el. Nemcsak az életkora okán – 95 évesen érte a halál New York-i otthonában –, hanem azért, mert tudatosan készült rá. Nem a saját élete lezárására és elrendezésére, hanem az életművére. (Ami, lehet, egy és ugyanaz.)

Utoljára 2017 szeptemberében találkoztam személyesen vele, amikor gondos levelezés után összehívta a kiadókat egy tanácskozássra, akik művei gondozásával foglalkoztak. Mérjük fel közösen: könyvei milyen mennyiségben raboskodnak a raktárakban, hogy – azt pontosan tudta, hogy utoljára jár Magyarországon – kiszabadítsa azokat onnan élő tudássá. Az volt a terve – hiszen a tudománya iránti jeges hátszél New Yorkig söpört –, hogy a hitközségnek kellene adományozni a könyveket, s bar micvákon és egyéb zsidó ünnepi alkalmakkor megajándékozni velük a zsidó fiatalokat, hogy bennük és velük hagyományozódjon tovább a holokauszt emléke. Mint közel negyvenéves ismeretségnünk során számtalanszor ellentmondva vitatkoztam vele: „Azok pontosan tudják, mi van a könyveiben, ha nem is olyan tudományos alapon, ahogy ő feldolgozta. Könyvnek könyvtárban a helye!” Olyan helyen, ahol esély van arra, hogy mindenki – elsősorban a nem zsidók, az elkövetők népe – hozzáférjen, ha akar. Hiszen ez az oly nehezen emészthető, mondhatni kegyetlen ismeretanyag a záloga a gyász munkának, s az azon alapuló megbékélésnek. Ez a szándék vezette őt, mint az erdélyi Désről bevonultatott egykori munkaszolgálatos túl-

Fotó: Kőbányai János

**Randolph L. Braham 2017 őszén Budapesten.
Amikor elkattintottam a fotót, éreztem: saját rövid,
s ezért hangsúlyos idejére mutat**

élőt, s mint neves amerikai tudóst (magánleveleit is legtöbbször angolul írta, tudományt pedig kizárólag), s jómagamat is, mint folyóiratszerkesztőt és kiadót. (A nálunk megjelent cikkeit *A holokauszt Tinnódija* címen [Heller Ágnes nevezte el így róla írott esszéjében] gyűjtöttük egybe.) Én ennél egy kicsit többet tudtam a terepen – Magyarországon, „a holokauszt földjén” – élve: nevezetesen, hogy az ő tudásanyagával szembesülni elsősorban nem a

(Folytatás a 140. oldalon)

Hidvégi Máté

Korunk tévelygőinek útmutatója

Schöner Alfréd köszöntése

Joseph Roth (1894–1939) gyönyörű kis publicisztikájában – „Pihenni, míg nézzük a rombolást”¹ – elmondja, hogyan figyelte egy Luxembourg-kerti kávéházból annak az öreg szállodának a lebontását, ahol Párizsban az elmúlt tizenhat évben lakott. „Milyen parányinak tűnik most nekem ez a telek, ahol az a hatalmas szálloda állt! Pedig azt gondoltuk, egy üres terület nagyobbnek látszódnék annál, mint amit egykor ráépítettek. Valószínűleg csak az elmúlt tizenhat év, amelynek mostantól vége, teszi ezt, az évek, mik oly csodálatosnak tünnek, megtöltve annyi értékkel, hogy nehezen tudom felfogni, ily kicsiny helyen hogyan is férhettek el a tovatűnő időben.”

Emlékeinkkel így vagyunk. A szülői ház, az ifjúkor, az iskola: bár mindössze pár utca, esetleg város, ám mindenképpen behatárolt terület, szűk táj – mégis, mennyi minden történt ott, egy egész kezdődő élet. Roth szövege szimbólum is: a kultúra és benne annyi emberi élet közelgő – és Roth által megérett – lerombolásáról is szól.

Am a múlt békében is tünékeny. Azokra gondolván, akiknek tudásunkat köszönhetjük, különösen is átéljük a lét pillanatnyiségét: mennyi műveltség és ihlet szállt ránk általuk. Könyveik, bútoraik, tárgyaik: visszfények. Hordoznak valamit belőlük, a könyv például, amelyből mesterünk tanított, áldott holmi. Hiszen kezében tartotta, felolvasott belőle. Kevés elárvultabb tárgy van mesterünk ittmaradt könyvébenél.

Schöner Alfréd (sz. 1948) hatszáznál több tételt felsoroló bibliográfiájában sokakról találunk írást, és három rabbiról mindenki másnál többet. Ez a statisztikai gyakorisági adat megjelöli őket: Birnfeld Sámuel, Benoschofsky Imrét és Scheiber Sándort.

A művész és mártír Birnfeld Sámuel (1906–1944) Schöner emelte be a kulturális emlékezetbe.² Túl ezen, Schönert Birnfeldhez lelki kapcsolat is fűzi. Művészettörténészként és rabbiként – azon belül egykori szegedi főrabbiaként – egyaránt. Utóbbiként visszaszerzett Szegednek egy szegedit.

A bár-micvó ifjú és a nyolc év múlva, rabbijelöltként első nagyünnepi liturgikus szereplését megtar-

tó Schöner Alfréd ugyanannak a rabbi-nagyságnak az aurájában állt. Ő volt Benoschofsky Imre (1903–1970), a Schönerre minden bizonnyal legnagyobb hatást kifejtő zsidó filozófus és lelkipásztor, „a zsidó öntudat megébredtője gyülekezetében”.³ Nem lehet nem meglátni a sorsszerűséget: Schöner Alfréd, aki Benoschofsky Imre egykori budai templomában szolgált, azon a helyen, ahol bár-micvóként a szent gyülekezet⁴ tagja lett, jelenleg annak a zsinagógának főrabbiája, amelynek lelki vezetője Benoschofsky volt és ahol rabbijelöltként első nagyünnepét töltötte.

S hogy vigasztaljon élőket és holtakat, újra kiadta mestere elárvult könyvét.⁵

Schöner Alfrédet rabbivá Scheiber Sándor (1913–1985) avatta. Sokak szerint ő volt a legnagyobb magyar zsidó. Az Országos Rabbiképző Intézet, amelyből Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem a rendszerváltozásnak és Schöner Alfréd rektori munkájának köszönhetően lett, Scheiber Sándor szellemi építménye volt. A Rabbiképzőt Scheiber halála után Schweitzer József (1922–2015) főrabbi – főigazgatóként egymaga – megőrizte. Azzal, hogy Schöner Alfréd személyében az intézmény élére egy Scheiber által felavatott rabbi került, létrejött a lelki-származási folytonosság is Scheiber és az OR-ZSE között. Sokatmondó tény egy felekezeti intézménynél. Fontos alkalommal Scheiber e szavakkal fordult Schönerhez: „Fiam vagy, gyermekemnek érezlek.”⁶

Mestere munkásságának Schöner maradandó emléket állított bibliográfiája kiadásával.⁷

Benoschofsky Imre, a zsidó öntudat közösségi „megébredtője” utódként és Scheiber Sándor, a legnagyobb magyar zsidó „gyermekként”: e két mestere eszméivel, napjainkban Schöner Alfréd – aki maga is tanító és vigasztaló mester – „korunk tévelygőinek útmutatója”. Az idézőjelbe tett kifejezést, Májmúni könyvcímét, Scheiber alkalmazta Benoschofskyra,⁸ majd Scheiber centenáriumán Schöner Scheiberre.⁹ Most Schöner Alfrédre szállnak e szavak. Mindazok, kik hallgatják egyetemi előadásait, és akik részt vesznek legendás délutáni

Fotó: Kőbányai János

Schöner Alfréd és Hidvégi Máté, Hidvégi György sírkőavatásán

tanításain a Hegedűs Gyula utcai zsinagóga kis imatermének rabbiasztalánál, tanúsíthatják e szavak igazságát.

JEGYZETEK

- ¹ Joseph Roth: Rest while viewing the demolition. In: *Uő: On the End of the World*. Hesperus Press, London, 2013. 51–53. 1938. június 25.
- ² Schöner Alfréd: *Az elveszített álmok. Dr. Birnfeld Sámuel rabbi emlékének*. Bookmaker Kiadó, Budapest, 2004.
- ³ Lásd Scheiber Sándor: Emlékbeszéd Dr. Benoschofsky Imre főrabbi sírkőavatásán, 1971. augusztus 8-án. In: *Scheiber Sándor könyve. Válogatott beszédek*. Kőbányai János szerk., Múlt és Jövő Lap- és Könyvkiadó, New York – Budapest – Jeruzsálem. 112–115.
- ⁴ Löw Lipót korára visszavezethető szóhasználat.
- ⁵ Lásd *Harminc év után. Benoschofsky Imre budai főrabbi beszédei* (Budapest, 1958) újra megjelentetését a *Magyar Zsinagóga* 2013. évfolyamában.
- ⁶ Scheiber Sándor: Beszéd Schöner Alfréd beiktatásán Szegeden, 1974. május 10-én. In: *Scheiber Sándor könyve* 1994. 211–213.
- ⁷ Lásd *Scheiber Sándor és munkásságának bibliográfiája*. Szerk. Hidvégi Máté. OR-ZSE, Budapest, 2013.
- ⁸ Lásd Schöner Alfréd: Korunk tévelygőinek útmutatója. Dr. Benoschofsky Imre emléke. *Remény*, 11. évf. 3. sz. 2008, 3–10.
- ⁹ Schöner Alfréd: A Tóra világító fáklyája Magyarországon. In: *Scheiber Sándor és munkásságának bibliográfiája*. 2013. xiii–xiv.

A holokausz krátere peremén születettek nemzedéke

Sajnos alig akad olyan számunk, amelyben ne lenne nekrológ-kötelezettségünk. Amikor ne kellene valakitől elbúcsúzni, aki részt vett az *új Múlt és Jövő* életében, mint szerző, támogató, jóbarát. Ez a „jelenség” rámutat nemcsak egy-egy számunkra kedves személy életkorára, hanem a folyóiratunkéra is, amelynek már – ez bátran ki-mondható – tetemesebb a múltja, mint a jövője.

Fotó: Harsányi Tamás

A minap elment két barát egy más korszakra is rámutat. A korszakra, amelynek legmeghatározóbb vízvonalzó szakadéka – a mi történelmünkben, magyar zsidókéban – a holokausz. Amelynek az emléke és jelentősége az idő múlásával, s a rákövetkező korszakok egymásra torlódásával nemhogy elhalványulna, hanem éppen ellenkezőleg: egyre kérlelhetteletlenebb felismerésekkel szembesítve jegercesedik ki.

E folyóirathasábokon a nekrológok sora leginkább olyanokról szól, akik éppen azért segítették a *Múlt és Jövő* munkáját, mert még a holokausz előtt szocializálódtak egy népes és gazdag kultúrájú magyar zsidóságban, s az ott szerzett tudásukat, tehetségüket, elvárásukat – nívójukat és habitusukat – adták át örömmel nekünk, lelkes, de tudatlan neofita nemzedéknek. Mostani halottaink előrébb léptek. Ők a holokausz krátere peremén – az egyik és a másik oldalán – születtek.

Berkovits György (Orosháza, 1940 – 2018, Budapest) meghatározó élménye volt a még bőrön tapasztalt deportálás („csak” ausztriai munkatáborba), s a halmazott – a magyar és az orosz – munkaszolgálatból hazatérő apa idegenségével szembesülés. Ezekből a traumatikus és konfliktusos élményekből születtek legmélyebb és tanulságosabb írásai utolsó alkotóperiódusában. Ezekkel még sokat kell foglalkozni, a recepció, azaz a tudásunkba építés munkája során, mert ritka látószögéről, s abból adódóan revelációs történelmi ismeretről van

szó, a szintén mostanában történelemmé kihűlt Rákosi–Kádár-korszakról. (E tapasztalatok gazdag összegzése az életében utoljára megjelent *Magyar látvány* [Budapest, 2017] című könyve.)

S korántsem mellesleg Berkovits Gyuri volt a nagy magyar találmány, a szociográfia (amely nem non fiction irodalom, hanem egy sajátosan magyar, a szépirodalom és a szociológia elemeiből építkező műfaj és mozgalom) hagyományainak folytatója, megújítója (*Világváros határában*, Budapest, 1976). És szervezője, motorja második nagy szakaszában, a múlt század hetvenes éveiben. Ő volt a (régis és igazi) *Mozgó Világ* zászlóshajó rovata, a szociográfia szerkesztője, s ezzel a korszak kritikus szellemi életének meghatározó alakja. Benne ifjúságom egyik, s vele utolsó irányító, támogató mesterét is siratom.

Székhelyi József, a gazdag pályát befutó színművész közvetlen a holokausz után született. (Budapest, 1946 – 2018, Budapest) Csak végtelenül ignoránsoknak (eufemizmus) kell magyarázni: „túlélő” szülőktől. Ugyanis, aki magyar zsidónak született, s 1945 után él vagy élt, az eleve túlélő, s ezért akik utánuk jöttek a világra szintén ugyanebbe az entitásba tartozóan, „túlélők” leszármazottai. Ugyanis a magyar holokausz az egész magyar zsidóságot szánta elve halálra, s csak végtelen szerencse, s persze lelemény és akaraterő révén

Fotó: Pluzsik Tamás

lehetett elkerülni ezt az ítéletet. Székhelyi József a pórusaig tudatában volt ezzel a helyzettel, igazsággal. Ez a tudás is meghatározta tehetségét, s azt a felelős munkáját, amit a „túlélés” rárótt. Írással, zsidó pódiumokon, zsidó ügyekért szerepléssel (egy közegben, ahol ezt éppen a zsidóktól univerzálisíslenesnek, azaz partikulárisnak minősítették) közéleti szerepvállalással (*Élet menete*) állt ki egész rendszerváltás utáni pályáján a holokausz emléké-

ért, hogy ez a tapasztalat beleszervülhessen – áldozatokéba és elkövetőkébe egyaránt – a magyar közgondolkodásba és kollektív tudatba.

Folyóiratunknak szerzője, estjeinknek aktív közreműködőjét veszítettük el benne. Különösen fájdalmas számomra az utolsó találkozás, Somló Tamás sírköveavatóján, ahol megrázóan gyönyörű, székhelyis humorral megírt és előadott írását olvastam fel (s utolsó szövegváltásunkkal rögtön el is kértem tőle, lásd 2017/3.). S most alig egy évre rá csatlakozott közös barátunk égi társaságához. Sokan szurkoltunk érte, hogy legyőzze a betegségét, ame-

lyet folyamatos munkával vélt, s tudott is egy darabig visszatartani, hogy betölthesse legkisebb gyermekének tett ígéretét: húszéves koráig nem fogja elhagyni.

A mi feladatunk, hogy ne hagyjuk kiváló emberünk, a magyar zsidóság ügye alkotó képviselőit elmenni. Tegyük őket halhatatlanná a befogadással, a szellemi hagyatékuk élővé szellemiesítésével! Ez a mi dolgunk itt lent, a kis ideig, míg csatlakozunk mi is a főnti asztaltársasághoz, ahol most barátaink a székeket összebb tolva helyet szorítanak.

A szerk.

(Folytatás a 136. oldalról)

zsidók érdeke (akik már többségükben amúgy is „kiszántattak” innen), hanem a magyarságé, mert ez a lelki egészsége záloga. Egy fogalomé, amelyet nem lehet mérni, csak érezni. S ahogy az idő távolodik – ez egy új jelenség, ami látszólag ellentmond az emberi természetnek –, egyre inkább érezni párhuzamban a megbékélés-gyógyulás elmaradásával. Talán az sem véletlen, hogy Randolph L. Braham munkája – dacára, hogy a források nagyrésze Magyarországon található, akár a „Lieu du Memoire”, az elkövetés helye és emléke – Magyarországtól egy kontinensnyi távolságban született meg. Hiszen Auschwitz csak a megsemmisítés helye volt, azonban az „elkövetés” alapvető mozzanata, a „kiszántás” a magyar társadalomból, teljes egészében magyar tett volt, mint ezt monumentális munkájában a magyarul többször is megjelent *A népiértés politikája. A holokauszt Magyarországon* című művében lefektette. (Először: *The Politics of Genocide*, New York, 1981.) Szomorú kuriozitás: ilyen alapos holokauszt története csak a magyarénak van, s bizonyára ez sem véletlen, hiszen ilyen gyors és az egész társadalmat a mai napig romboló hatása egy nemzetre lebontott holokausztnak sem volt, ahogy nem volt egyetlen zsidóság sem, amely annyira gazdagítóan, meghatározóan bejött volna „gazdanépe” kultúrájába és mindennapjaiba.

A megkutatott, megalkotott művének kiegészítése, de inkább népszerűsítése, töltötte be életúja utolsó részét. „Véletlen” (semmi sincs véletlen) 1983-ban tanúja voltam, egy útlevelebe külön papírlapba becsúsztatott vízummal „csövezve” Haifán, a holokauszt 40. évfordulóján, amikor kiengedtek egy magyar tudósdelegációt, hogy amerikai és izraeli kollegákkal emlékezzenek először együtt – nagyhatású előadásának. A rendszerváltás után

nagy példányszámban adták ki – és vették – fő művét, s mint egy rocksztaart fogadták a Fészek Klubban, ahol először tartott előadást, a környező utcákra csordult ki a nép, aki már nem kapott helyet. S párhuzamban azzal, hogy a holokausztról való tudást mennyire hátrította-hátrítja a most rögzítő-kanonizáló „kollektív emlékezet” nem függetlenül a napi politika megkívánásaitól, úgy vált Randolph L. Braham nem kedvelt vendéggé Magyarországon, s majd „ellenzékivé”. Legutolsó nagyobb sajtónyilvánosságot kapott „ügye” a Sorsok Háza-projekt volt, amelyet egykori pártfogoltjával szemben látványosan opponált. (Vajon mit szólt volna éppen halála napján – ezt a bosszúságot jó volt meg nem érnie, hogy a „málenkij robot” jelenségét egy mai államférfi nemes egyszerűséggel a magyar holokauszt fogalma körébe vonta.)

Utolsó levélváltásaink az általa felnevelt fiatal holokauszt-kutatók évkönyvével foglalkoztak. *A Tanulmányok a holokausztról* X. kötetét megszerkesztette, s megnyugtatóan, hogy lesz felelős halála után is, aki segít a tető alá hozásban, sőt: a folytatásban, mert erről is gondoskodott.

Nagy tudós, nagy szervező, harcos ment el most. A 95 éves ember a magyar holokauszt emlékezet-politikájának legenergikusabb motorja volt. Távozása – ez sem véletlen – oly végzetesen egybeesik magának az ügyének az ellehetetlenülésével. Amikor Magyarországon, sőt: ott is ahova sorsa vetette, ismét az idegen megbélyegzése, a vele szemben gyakorolt szolidaritáshiány vált mainstreamé.

Ezt felfogni, megemészteni, s a következtetést belőle levonni – a tőle árván maradt tanítványok, munkatársak keserű öröksége lesz – miközben zavartan téblábolunk, ide-oda rakosgatjuk a kőtetet egyik civil szervezet raktárából a másikba, olykor, mint csempészárút, iskolai könyvtárakba belopva.

Figyelő

Válogatott bibliográfia a 2018. július–október közötti időszak
zsidó vonatkozású irodalmából, sajtójából

DALLOS ESZTER MUSRÁJA

VALLÁS

ENGYH Sándor

A nevekben rejtőző történelem.
Az üzenet megértéséhez
elengedhetetlen masszóra Mózes
második könyvében. In: *Sárospataki
Füzetek*, 2018. 1. szám 103–113. o.

RÁCZ-NAGY Zsófia

Mózes oximoronikus halála.
Különös tekintettel a Petivat
Mosheh Rabbenu midrásokra.
In: *Vallástudományi Szemle*,
2018. 2. szám 9–19. o.

KÖSZEGHY Miklós

Hogyan éltek az Őszövetség
világában? In: *Pannonbalmi Szemle*,
2018. 2. szám 31–40. o.

Ajvé. Hogyan élnek meg

a magyarországi zsidók a zsidósá-
gukat – erre keresett választ egy
kutatás, amelyből kiderül, hogy
a vallási hagyományokhoz kötődő
előírásokat kevesen követik.
In: *Heti Világgazdaság*,
2018. július 5. 18–19. o.

NASINSZKY Péter

A melegkultúra és a zsidó-
keresztény kinyilatkoztatás.
Büszkeség és balítélet. In: *Hetek*,
2018. július 6. 28–31. o.

MAKKI Marie-Rose

Milyenek a magyar zsidók? Átfogó
kutatás a magyar zsidóságról.
In: *Hetek*, 2018. július 13. 38–41. o.

MORVAY Péter–KULIFAI Máté

Az ünneplés és az apokalipszis.
Az egyház nem léphet a zsidóság
helyére. 2. rész. In: *Hetek*, 2018.
szeptember 28. 22–27. o.

HITKÖZSÉG

NAGY Gergely Miklós

„Híveket nem lehet pénzért venni”.
Radnóti Zoltán, a Mazsihisz
Rabbitestületének elnöke
In: *Magyar Narancs*, 2018. július 26.
8–10. o.

HEISLER András

Egyházakra van szükségetek.
In: *Heti Világgazdaság*, 2018.
szeptember 13. 65. o.

SORSOK HÁZA

CZENE Gábor

Schmidt Mária mellett lobbizik
a kormány.
In: *Népszava*, 2018. július 14. 3. o.

KARSAI László

A rabbi és a Sorsok Háza.
In: *Népszava*, 2018. július 17. 11. o.

CZENE Gábor

Köves Slomóéké a Sorsok Háza.
In: *Népszava*, 2018. szeptember 8.
3. o.

KISS Adorján

Jövőre megnyitják a Sorsok Házát.
Köves Slomó: A holokauszt nem
a zsidók ügye, hanem ösz-
társadalmi kérdés. In: *Magyar Idők*,
2018. szeptember 8. 4. o.

A sors kegyeltjei. A kormány ügyes
trükkkel elérte, hogy a hozzá lojális
Egységes Magyarországi Izraelita
Hitközség égisse alatt Schmidt
Mária befejezhesse a Sorsok Házát.
In: *Heti Világgazdaság*, 2018.
szeptember 13. 16–17. o.

GYÖRGY Péter

Törvénytől sújtva – út a Sorsok
Házához. In: *Élet és Irodalom*, 2018.
szeptember 14. 6. o.

CZENE Gábor

„Nem leszünk árulók.” Ebben a
történelem hamisításban nem
veszünk részt – mondta Heisler
András, a Mazsihisz elnöke. In:
Népszava, 2018. szeptember 15. 4. o.

MÁRTON László

Házak sorsa. Köves Slomó és
Schmidt Mária egymásra talált.
In: *Népszava*, 2018. szeptember 15.
mell. 1. o.

RÉVÉSZ Sándor

Ne zsidózzuk le a holokausztot!
In: *Heti Világgazdaság*, 2018.
szeptember 20. 73. o.

FRÖLICH Róbert–GÁBOR

György–VÖRÖS Kata
Sorsok érdekházassága.
In: *Élet és Irodalom*,
2018. szeptember 21. 8–9. o.

CZENE Gábor

Köves Slomó szerint hisztériakeltés
folyik. In: *Népszava*, 2018.
szeptember 27. 5. o.

KELLER-ALÁNT Ákos

A kóserági pecsét. A Sorsok Háza,
Schmidt Mária, Köves Slomó.
In: *Magyar Narancs*,
2018. szeptember 27. 19–21.

KELLER-ALÁNT Ákos

„Elfogadtuk az ajánlatot”. Köves
Slomó, az EMIH vezető rabbija
csak úgy vállalta a megszólalást
a Narancsban, ha véleménycikket
közölhet vagy interjút adhat a
témában. Ez utóbbi lehetőséggel
éltünk. In: *Magyar Narancs*,
2018. szeptember 27. 21–22. o.

- BRAHAM, Randolph L.
Nyílt levél Heisler Andrásnak.
In: *Élet és Irodalom*,
2018. szeptember 28. 2. o.
- TAMÁS Gáspár Miklós
A Sorsok Háza nemléteért.
In: *Élet és Irodalom*,
2018. szeptember 28. 8. o.
- CZENE Gábor
Rabbik vitája a Sorsok Házáról.
In: *Népszava*, 2018. október 5. 3. o.
- KÖVESDI Péter
A Balsors Háza. In: *Vasárnapi Hírek*, 2018. október 6. 16–17. o.
- ÓNODY-MOLNÁR Dóra
Új rétegek a holokausztdiskurzusban. Köves Slomó és Frölich Főbert vitája a Sorsok Házáról. In: *168 Óra*, 2018. október 11. 23–25. o.
- MEGEMLEKEZÉSEK
- CSERI Péter
Még a fájdalom is ehhez a földhöz köt. Külföldi fiatalok zsidó sírokat gondoznak a Kozma utcában. In: *168 Óra*, 2018. augusztus 9. 22–45. o.
- TÖLGYESI Gábor
Radnóti Miklós és az emlékezet utcakövei. Az elmúlt héten több mint ötven munkaszolgálatos egykori lakóhelyén helyeztek el botlatóköveket. Köztük van Radnóti Miklós is. In: *Népszava*, 2018. augusztus 13. 2. o.
- SZÉKELY Ilona
Tragikus műtáradabok. Diafilmek a Páva utcában. In: *168 Óra*, 2018. augusztus 23. 54–56. o.
- TÖRTÉNELEM,
TÁRSADALOMTÖRTÉNET
- KOMORÓCZY Géza
Mozaikkövek a magyarországi zsidó történelemből a 20. század első felében. In: *Az Ungvári tanár és tudós*. Összeáll. Lichtmann Tamás. Noran Libro, 2018. 17–33. o.
- URBANCSOK Zsolt
Makói zsidó polgársors. Szemere (Schwarz) Manó élete és tevékenysége. In: *A makói József Attila Múzeum évkönyve 2. József Attila Múzeum*, 2018. 146–165. o.
- ZIMA András
Elkísérés nélküli gyász. Első világháborús magyar zsidó hősi halottak gyász híreinek antropológiai vizsgálata a budapesti magyar nyelvű zsidólapokban. In: *A Nagy Háború batása a mindennapok kultúrájának változására*. Szerk. Glässer Norbert, Mód László. Néprajzi és Kult. Antropológiai Tansz., 2018. 487–497. o.
- PAKSA Rudolf
Zsidókérdéskutató Magyar Intézet, avagy a „tudományos antiszemitizmus” Magyarországon. In: *Múltunk*, 1. szám 4–49. o.
- ZOMBORY Máté
A nemzeti tragédia narratívái: Lévai Jenő, az írás és a történelem (1932–1948). In: *Múltunk*, 2018. 2. szám 197–236. o.
- GYÖRGY Péter
A soha nem volt város. Egy zsidó-negyed nem Disneyland. In: *Múzeumcafé*, 2018. 4. szám 90–101. o.
- CSEJTEI Orsolya
Rudi, Gizella és Robi nyomában. Százezer gyereket gyilkoltak meg a holokauszt alatt, az ő felkutatásukra indult el a Saul Gyermek Emlékprogram. In: *Vasárnapi Hírek*, 2018. július 7. 22. o.
- SCHAUSCHITZ Attila
A perbe fogott halálgyár. Ötven éve halt meg Fritz Bauer. In: *Magyar Narancs*, 2018. július 12. 22–23. o.
- BEDŐ Iván
Sajnálatos közlés. Tragikus következményekkel járt, hogy nyolcvan éve Európában és a tengerentúlon elzárkóztak az üldözöttek befogadásától. In: *Heti Világgazdaság*, 2018. július 12. 40–41. o.
- KARSAI László
1944. augusztus 2. Az auschwitzzi cigánylágér felszámolása, ahogy a magyar zsidó rabok látták. In: *Élet és Irodalom*, 2018. augusztus 3. 9. o.
- A magyar-izraeli viszony története. Nehezen születő szövetség In: *Hetek* 2018. augusztus 3. 12–13. o.
- TAMÁS Pál
És hol maradnak a pesti zsidók?
In: *Élet és Irodalom*, 2018. augusztus 31. 9. o.
- GERVAI András
Törölve. Kabos Gyula (h)arcai. In: *Élet és Irodalom*, 2018. augusztus 31. 10. o.
- PELLE János
Fajvédő orvosok és a holokauszt. In: *Élet és Irodalom*, 2018. szeptember 7. 6. o.
- KARSAI László
Szakály, Horthy és a korlátozott történelmi igazság. In: *Élet és Irodalom*, 2018. szeptember 7. 12. o.
- FRIED Ilona
Trieszt, 1938. szeptember. Mussolini beszéde a faji törvényekről. In: *Élet és Irodalom*, 2018. szeptember 14. 8. o.
- KARSAI László
Orvosok a Horthy-korszakban. In: *Élet és Irodalom*, 2018. szeptember 14. 12. o.
- PELLE János
A történész troll. In: *Élet és Irodalom*, 2018. szeptember 21. 2. o.
- PÁSZTOR T. Tamás
Hiányzók. 15 évesen a tiszafüredi gettóban várt a biztos halálra. Lebovits Imre. In: *Népszava*, 2018. szeptember 22. mell. 6. o.
- KARSAI László
Pelle (János) és a történettudomány. In: *Élet és Irodalom*, 2018. szeptember 28. 2. o.
- KRUSOVSKY Dénes
Facipók a Grabenen. Magyar zsidó kénszermunkások nyomában

Bécsben. In: *Magyar Narancs*, 2018. október 4. 26–27. o.

KARSAI László

Vita Horthyról (Miklós). In: *Élet és Irodalom*, 2018. október 19. 10. o.

VÉLEMÉNY

FRISS Róbert

Szakály Sándor két hazugsága. In: *Népszava*, 2018. szeptember 4. 9. o.

NEKROLÓG

VÁRKONYI Benedek

Beszédes szavak. A múlt héten elhunyt francia filozófus egyetlen, kilenc és fél órás filmben mutatta meg a milliókat elpusztító rendszer működését. Claude Lanzmann. In: *Heti Világgazdaság*, 2018. július 12. 44. o.

BALOGH Gyula

Búcsú Székelyi Józseftől. In: *Népszava*, 2018. augusztus 23. 12. o.

Székelyi József (1946–2018) In:

Hetek, 2018. augusztus 24. 6–7. o.

HAJBA Ferenc

Béke és csók a másik parton. Székelyi József „letette a fegyvert”. In: *168 Óra*, 2018. augusztus 29. 51. o.

GULYÁS Virág

Ari Fuld, (1973–2018). In: *Hetek*, 2018. szeptember 21. 10–11. o.

SIMONE VEIL

VÁRKONYI Tibor

Út a Panthéonba. (Simone Veil.) In: *Népszava*, 2018. július 7. 10. o.

MÁRTON László

78 651: Auschwitztól a Panthéonig. In: *Népszava*, 2018. július 10. mell. 3. o.

KULTÚRA, IRODALOM, KIÁLLÍTÁS, FILM, SZÍNHÁZ, ZENE

CSEJTEI Orsolya

Újra éneklő halottak. Elek Judit Kossuth-díjas filmrendező haszid dalokat ment. In: *Vasárnapi Hírek*, 2018. július 14. 12–13. o.

VÁRKONYI Tibor

Lanzmann (Claude) és a Soah. In: *Népszava*, 2018. július 14. mell. 6. o.

SZÁNTÓ T. Gábor

Nem öl, nem ölel. Szexualitás, erőszak és identitás Iszaak Babel műveiben. In: *Élet és Irodalom*, 2018. július 27. 13. o.

BEKE Albert

Hiba Konrád Györgyöt isteníteni. Senki ne higgye, hogy Nyugaton olvassák az író regényeit. In: *Magyar Idők*, 2018. augusztus 4. 10. o.

KRUSOVSZKY Dénes–PÁLOS

Máté
Álmunka. Továbbra is bizonytalan a Kertész-hagyaték sorsa. In: *Magyar Narancs*, 2018. augusztus 9. 26–27. o.

MURÁNYI Gábor

Helyszíni export. Gergely Ágnes. In: *Heti Világgazdaság*, 2018. október 11. 40–42. o.

CSÁKVÁRI Géza

A humor sem akadály.
Figyelemreméltó vicces és elgondolkodtató a Röhring Géza főszereplésével készült *To dust* című film, amelynek magyarországi premierje a Limmud fesztiválon volt. In: *Népszava*, 2018. október 29. 11. o.

INTERJÚK

KÖVES Gábor

„Apám soha nem rejtette el, hogy nő”. Susan Faludi író, újságíró. In: *Magyar Narancs*, 2018. július 26. 27–28. o.

RÁCZI Péter

Az árulás világa, a szabadság körei. Mezei Márk: Utolsó szombat című regényéről a szerzővel beszélgettünk. In: *Vasárnapi Hírek*, 2018. július 28. 18–19. o.

KÖVES Gábor

„Óriási történelmi problémák”. Robert Rozett, a Jad Vasem Könyvtárának igazgatója. In: *Magyar Narancs*, 2018. augusztus 2. 20–21. o.

KÖVES Gábor

„A náciokról szó sem esett”. Gunter Demnig képzőművész, a botlatókövek atyja. In: *Magyar Narancs*, 2018. augusztus 9. 21–22. o.

KÖVESDI Péter

Nyugati ábrándokat kergetünk. Szántó T. Gáborral zsidóságról, identitásról és lelkiismeretről is beszélgettünk. In: *Vasárnapi Hírek*, 2018. szeptember 1. 23. o.

TÖLGYESI Gábor

Bolygassuk csak a múltat! Perlik, de a náci tömeggyilkos kisétál a bíróságról. Megtörtént esetet mutat be a Christian Frosh Murer – Egy per anatómiája című műve. Ferdinand Trauttmansdorff. In: *Népszava*, 2018. október 4. 5. o.

NAGY Gergely Miklós

„Átszakadt egy gát és folyamatosan ömlik.” Ránki Sára bűnügyi nyelvész a hazai gyűlöletbeszédéről. In: *Magyar Narancs*, 2018. október 25. 8–10. o.

KÖNYVEKRŐL

TOMKA Béla

A Horthy-rendszer mérlege vagy vádirata? Ungváry Krisztián: A Horthy-rendszer és antiszemitizmusának mérlege. In: *Múltunk*, 2018. 1. szám 174–187. o.

BALIGA Violetta Lilla

Mary Gluck: A láthatatlan zsidó Budapest. In: *Századok* 3. szám 706–709. o.

- ZEKE Gyula
Bedekker a másvilágra. Tóth Vilmos: "Nemzeti nagylétünk nagy temetője". A Fiumei úti sírkert és a Salgótarjáni utcai zsidótemető adattára. In: *Budapest*, 2018. 7. szám 30. o.
- HOMPOLA Krisztina
A másik igazság. Hat zsidó asszony életútja rajzolódik ki Marianna D. Birnbaum: Láthatatlan történetek című könyvében. In: *Népszava*, 2018. július 10. 11. o.
- Drága Kittym! Képregény. (Anne Frank naplója.). In: *Magyar Narancs*, 2018. augusztus 2. 31. o.
- ÓNODY-MOLNÁR Dóra
Jövünk a semmiből. Kötet a zsidók elhallgatott igazságáért. Szunyogh Szabolcs: Magyar menóra. In: *168 Óra*, 2018. augusztus 2. 48–51. o.
- MARNO János
A költő neve. Uri Asaf: A rózsza türelme. In: *Élet és Irodalom*, 2018. augusztus 10. 21. o.
- PELLE János
Vérminták a bőröndben. Ki mentette meg Mengelét, „a halál angyalát”? Oliver Guez: Josef Mengele eltűnése. In: *Magyar Idők*, 2018. augusztus 11. 15. o.
- KÁCSOR Zsolt
A körülmetélés meséje. A rabbi és az oroszlán. Zsidó mesék, legendák történetek. In: *Élet és Irodalom*, 2018. augusztus 17. 20. o.
- KARSAI László
Ex libris. Vonyó József: Gömbös Gyula és a hatalom. Egy politikussá lett katonatiszt. Zoltán Gábor: Szomszéd. In: *Élet és Irodalom*, 2018. szeptember 14. 19. o.
- DOMÁNY András
Házmaster-történelem. A budapesti házfelügyelők és a magyarországi holokauszt. (Istvan Pal Adam: Budapest Building Managers and the Holocaust in Hungary. Palgrave, London, 2018.) In: *Mozgó Világ*, 2018. 10. szám 85–95. o.
- Cz. G. [CZENE Gábor]
Zsidótörténet katolikus ajánlással. A magyarországi zsidóság története. In: *Népszava*, 2018. október 4. 5. o.
- SCHÜTTLER Tamás
Ex libris. Heltai Jenő: Négy fal között. Botos János: Magyar zsidók szovjet lágerekben 1939–1956. Szántó T. Gábor: 1945 és más történetek. In: *Élet és Irodalom*, 2018. október 5. 19. o.
- R. HAHN Veronika
A múlt nem hagyja magát eltörölni. Berend T. Iván: Naplementék. In: *Népszava*, 2018. október 5. mell. 3. o.
- GERVAI András
Ex Libris. Zoltán Gábor: Szomszédok. Csillaggal nem jó járni most. Kis Pál budapesti fényképész naplója (1944. október–december). In: *Élet és Irodalom*, 2018. október 31. 19. o.
- MEGJELENT KÖNYVEK
- VALLÁS
A magyarországi zsidóság története. Szerk. Róna Tamás és Mezei Mónika. Szent István Társulat, 2018. 148 o. 2280 Ft
Zsidók és zsidóság Magyarországon 2017-ben. Egy szociológiai kutatás eredményei. Szerk. Kovács András, Barna Ildikó. Szombat, 2018. 226 o.
- TÁRSADALOMTÖRTÉNET
BÁCSKAI Éva
Századok hullámain. Egy szegedi zsidó család letelepedésének története. Dokumentumregény. Oriold, 2018. 357 o. 2900 Ft
- BOTOS János
Magyar Zsidók szovjet lágerekben 1939–1956. Jakab és Komor tér 6. Egyesület, Minerva Könyvképző, 2018. 336 o.
- FALUDI, Susan
Előbívás címmel. Mindent apámról. Ford. Merényi Ágnes. Libri Könyvkiadó, 2018. 461 o. 3999 Ft
- FOLMAN, Ari–POLONSK, David
Anne Frank naplója Fordította: Bernáth István, Laza Réka. Park Könyvkiadó, 2017, 156 oldal, 3450 Ft
- GOTTDANK Tibor
A magyar zsidó építőművészek öröksége. Lajtán innen és Lajtán túl. K. u. K. K., 2018. 383. o. 9800 Ft
- GYARMATI György
„Egyszer már kellett így utaznunk.” Zsidó kitelepítettek sorsközössége – és különbözőségei. In: Honukban otthonlanok. Tanulmányok az 1951. évi budapesti kitelepítésének történetéből. Szerk. Gyarmati György és Palasik Mária, Kronosz, 2018. 171–210. o.
- PAKSY Zoltán
Itóczy Győző és a magyar antiszemita mozgalom (1875–1892). L'Harmattan Kiadó, 2018. 282 o. 2990 Ft
- SZÜCS József
Hült helyek. Egy valaha volt zsidó közösség nyomában. [Mocsa.] Szűcs J., 2018. 131 o.
- SZUNYOGH Szabolcs
Magyar menóra. Zsidó emlékhelyek Magyarországon. Noran Libro Kiadó, 2018. 440 o. 3990 Ft
- TÓHT Vilmos
„Nemzeti nagylétünk nagy temetője.” A fiumei úti sírkert és a Salgótarjáni utcai zsidótemető adattára. Nemzeti Örökség Intézet, 2018. 519 o.